

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANA BİLİM DALI

İSLAM DEVLETİNİN TEMEL KAVRAMLARI VE KURUMSAL
DAYANAKLARI (NİZÂMÜLMÜLK'ÜN VE GAZZÂLÎ'NİN DEVLET
ANLAYIŞI)

Mustafa ÖDEN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA/2019

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANA BİLİM DALI**

**İSLAM DEVLETİNİN TEMEL KAVRAMLARI VE KURUMSAL
DAYANAKLARI (NİZÂMÜLMÜLK'ÜN VE GAZZÂLÎ'NİN DEVLET
ANLAYIŞI)**

Mustafa ÖDEN

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Aslı Emine ÇOMU

Jüri Üyesi: Doç Dr. Üyesi Tuna TUNAGÖZ

Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi Zeynep SABANCI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA/2019

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne;

Bu çalışma, jürimiz tarafından Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Dr. Öğr. Üyesi Aslı Emine ÇOMU
(Danışman)

Üye: Doç Dr. Tuna TUNAGÖZ

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Zeynep SABANCI

ONAY

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.
.../.../2019

Prof. Dr. Serap ÇABUK

Enstitü Müdürü

NOT: Bu tezde kullanılan ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'ndaki hükümlere tabidir.

ETİK BEYANI

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
 - Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
 - Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
 - Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
 - Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,
- bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. / / 2019

Mustafa ÖDEN

ÖZET

İSLAM DEVLETİNİN TEMEL KAVRAMLARI VE KURUMSAL DAYANAKLARI (NİZÂMÜLMÜLK'ÜN VE GAZZÂLÎ'NİN DEVLET ANLAYIŞI)

Mustafa ÖDEN

Yüksek Lisans Tezi, Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı

Danışman: Dr. Öğretim Üyesi Aşlı Emine ÇOMU

Kasım 2019, 139 Sayfa

İslamiyet'in ortaya çıkışı, öncelikle Arap Yarımadası ve Araplar, daha sonra ise bütün dünya tarihi için dönüm noktalarından biri olmuştur. Devlet modeli ve yönetim üzerine tarih boyunca derin tartışmalar yaşanmış ve uzun tahliller yapılmıştır. Tarihin eski çağlarından beri yönetim üzerine birçok model ortaya atılmıştır fakat tüm devlet modelleri zaman içerisinde etkinliğini kaybederek devre dışı kalmıştır. İslam, birçok alanda klasik siyaset teorilerinden ve devlet modellerinden farklı olarak temel bir kaynak(Kur'an) üzerine bina edilmiş ve diğer yönetim modellerinde yaşanan birçok tartışmanın da dışında kalmıştır. Fakat Kur'an, sünnet(hadis) ve içtihat kaynakları üzerine inşa edilen İslam devleti zamanla bu temel kaynaklarından uzaklaşmaya başlamış ve Dört Halife Dönemi'nden itibaren devletin adli ve idari yapısında bozulmalar yaşanmıştır. Ayrıca İslam'ın dördüncü yüzyıldan itibaren etkinliğini kaybeden içtihat yetkisi yüzünden siyasi alanda karşılaşılan sorunlar İslam'a uygun şekilde çözülememiş, bundan dolayı da İslam dünyasında kopuşlar yaşanmıştır. Özellikle siyasi alanda yaşanan bu sorunlar filozoflarının teşhislerini içeren siyasetnameler aracılığı ile çözülmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda birçok İslam düşünürü yönetim şekli ve devlet üzerine teşhis ve tahliller yapmıştır. Nizâmülmülk ve Gazzâlî de din ve siyaset alanlarında çalışma yapan düşünürlerin başında gelir. Bu düşünürlerin devlete getirdiği eleştiriler ve yönetime sunduğu öneriler İslami devlet modeline uzun yıllar yol gösterici olmuştur.

Anahtar kelimeler: İslam, Devlet, Yönetim, Kur'an, Sünnet(Hadis), İctihat, Siyasetname, Nizâmülmülk, Gazzâlî

ABSTRACT

THE BASIC CONCEPTS AND INSTITUTIONAL BASIS OF ISLAMIC STATE (NIZÂMULMULK'S AND GHAZALI'S PERCEPTION OF STATE)

Mustafa ÖDEN

Master Thesis, Department of Department of International Relations.

Supervisor: Dr. Aslı Emine ÇOMU

November 2019, 139 pages

The emergence of Islam was firstly a turning point for the Arabian peninsula and Arabs, and then for the whole world history. Throughout history, there have been a deep debate on the state model and its administration and detailed analyses were presented on the subject. Since the early ages of history, several models on administration have been proposed, however all government models lost their effectiveness over time and became inactive. Islam is different from classical political theories and state models in many aspects. Islamic state model is mainly based on Quran therefore it has a unique style and has stayed out of discussion on other state models. Therefore, the Islamic state model is not included in the discussions found in other state models. However, the Islamic state, which was built on Qu'ran, hadith, ijtihâd gradually began to move away from these basic sources of this era. The judicial and administrative structure of the state had deteriorated since the era of the Four Calihps. One of the most important problems since the early days of the Islamic state has the inviolability of the president who could not be judged or even criticized. However, the Islamic world has tried to solve this problem with the help of the ideas of Islamic philosophers and politicians who wrote advice boks also known as mirrors for princes. Many Islamic thinkers, such as Nizâm al-Mulk and Ghazali, made diagnoses and analyzes on government and the state. Nizâm al-Mulk, Ghazali and many other thinkers criticisms of the state and the suggestions they presented on the administration have guided the Islamic state model for many years.

Keywords: Islam, State, Government, Holy Quran, Sunnah(Hadith), Ijtihâd, Mirror for Princes, Nizâmülmülk, Gazzâlî

ÖNSÖZ

İlim tahsil etmek her Müslüman kadın ve erkeğe farzdır.

Ya öğretene, ya öğrenene, ya dinleyene ya da ilmi seven ol. Fakat sakın beşincisi olma; (bunların dışında kalırsan) helâk olursun.

HZ. MUHAMMED

Bu çalışmada İslam Devleti'ni meydana getiren kurumsal ve tarihsel yapı taşları tanımlanmaya ve açıklanmaya çalışılmıştır. Tarihi bilmek ve anlamak geleceğimizi daha net şekilde planlamamızı sağlar. Tarihi bilmemek ise aynı hataları defalarca yapmamıza rağmen o hatalardan ders çıkarmamamıza sebep olur. Bildiğimiz gibi toplumumuz ve topraklarımız yüzlerce yıldır İslam'a adapte olmuş bir şekilde yaşamakta ve İslam tarihi 7. yüzyıldan itibaren Türk tarihi ile çoğu alanda kesişmektedir. Bu bağlamda Türk yöneticilerin ve devletlerin beslendiği en önemli kaynaklarından birisi de Müslüman yöneticiler ve devletlerdir.

Çiçero şöyle söyler: Tarihçiler için ilk yasa, hakikat olmayanı ağza almamaktır, ikincisi doğru olan bir şeyi örtbas etmemektir, bunlardan başka yazdığı bir şeyde taraf gütmek ve kin beslememektir. Bende bu çalışmada elimden geldiği kadar olaylara taraf olan herkesin görüşlerini objektif bir şekilde aktarmaya çalıştım. Tarih, subjektif olan ve gerçeklikten uzak binlerce yorumla doludur. Bu konuda en şanslı olduğum nokta, dünya tarihine çok geniş bir perspektifle bakan ve tarih ufkumu genişleterek objektiflikten uzaklaşmamam için elinden gelen çabayı gösteren Doktora Öğretim Üyesi Emine Aslı Çomu'dur. Bundan dolayı öncelikle kendisine teşekkür ediyorum.

Çalışma sırasında zorluk yaşadığım birçok gün oldu. Doğduğum günden bugüne kadar üzerimde sınırsız emeği bulunan ve zorlandığım zamanlarda da desteğini esirgemeyen annem Fatma Öden'e en derin saygı ve şükranlarımı sunuyorum.

Son olarak çalışmam sırasında kaynak sıkıntısı yaşamamam için elinden gelen desteği esirgemeyen, ayrıca çalışmamın iç düzeni, dil bilgisi ve genel düzeni hakkında değerlendirmeleriyle katkıda bulunan Şavli Ailesi'ne en derin saygı ve şükranlarımı sunuyorum.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	vii

BÖLÜM I

GİRİŞ

1.1.Araştırma Sorunsalı	3
1.2.Araştırmanın Amacı	4
1.3.Araştırmanın Önemi	4
1.4.Sınırlılıklar	4

BÖLÜM II

İSLÂMİYET'TEN ÖNCE ARAP YARIMADASI VE İSLAMİYET'İN DOĞUŞU

2.1.İslamiyet'ten Önce Arap Yarımadası	6
2.2.Peygamberliğinden Önce Hz. Muhammed.....	10
2.3.Hz. Muhammed'in Peygamber Oluşu, Mekke ve Medine Dönemleri	12
2.3.1. Hicret.....	14
2.3.2. Medine Antlaşması.....	16
2.3.3. Hz. Muhammed'in Yönetimi	19
2.3.3.1. Bedir Savaşı.....	22
2.3.3.2. Uhud Savaşı.....	24
2.3.3.3. Benî en-Nadîr Gazvesi	25
2.3.3.4. Hendek Savaşı	26

2.3.3.5. Kurayza Gazvesi.....	28
2.3.3.6. Yahudilerin Medine’den Çıkarılmasına Dair Farklı Görüşler	30
2.3.3.7. Mekke’nin Fethi	31
2.2.4. Hz. Muhammed’in Vefatı.....	32

BÖLÜM III

İSLAM DEVLETİNİN DAYANAKLARI VE TEMEL KAVRAMLAR

3.1. İslam Devletinin Temel Dayanakları.....	34
3.1.1. Kur’an	34
3.1.2. Hadis ve Sünnet	36
3.1.3. İctihat	38
3.2. Kur’an ve Sünnete Göre İslam Devletinin Temel Kavramları	40
3.2.1. Egemenlik ve İtaat.....	40
3.2.2. Yöneticilik.....	43
3.2.3. Yardımcılar	44
3.2.4. Adalet	46
3.2.5. Liyakat.....	49
3.2.6. İstişare	50
3.2.7. Cihat	51
3.2.8. Ümmet.....	53

BÖLÜM IV

HZ. MUHAMMED SONRASİ KURUMSAL YAPI VE TARİHSEL SÜREÇ

4.1. Hz. Muhammed Sonrası Kurumsal Gelişmeler	56
4.1.1. Hilafet Kurumu	56
4.1.1.1. Halife’de Aranılan Özellikler	60
4.1.1.2. Halife’nin Görevleri	61

4.1.1.3. Hilafet Kurumunun Yaşadığı Dönüşümler ve İlgası	63
4.1.2. Vezirlik Kurumu	69
4.1.3. Kadılık Müessesesi.....	73
4.2.Hz. Muhammed Sonrası İslam Tarihi.....	76
4.2.1. Dört Halife Dönemi.....	76
4.2.1.1. Hz. Ebubekir	78
4.2.1.2. Hz. Ömer	81
4.2.1.3. Hz. Ömer	81
4.2.2. Emevî ve Abbâsî Dönemleri	88

BÖLÜM V

SİYASETNAMELER İŞİĞİNDA NİZÂMÜLMÜLK'ÜN(1018-1092) VE GAZZÂLÎ'NİN (1058-1111) İSLAM DEVLETİ ANLAYIŞI

5.1. Siyasetnameler	94
5.2. Nizâmülmülk ve Gazzâlî'nin Yaşadığı Dönemlerde İslam Dünyasının Durumu ...	96
5.3. Nizâmülmülk'ün Devlet Anlayışı	97
5.3.1. Nizâmülmülk'ün Hayatı ve Siyasetnamesi.....	97
5.3.2. Nizâmülmülk'e Göre Egemenlik ve Yönetimin Meşruluğu	100
5.3.3. Nizâmülmülk'e Göre Yöneticiler ve Yardımcıların Durumu.....	101
5.3.4. Nizâmülmülk'ün Adalet Tanımı	104
5.3.5. Nizâmülmülk'e Göre Liyakatin Önemi	107
5.3.6. Nizâmülmülk'ün İstişareye Verdiği Önem	108
5.3.7. Nizâmülmülk'ün Cihada Verdiği Önem.....	109
5.4. Gazzâlî'nin Devlet Anlayışı.....	111
5.4.1. Gazzâlî'nin Hayatı ve Eserleri	111

5.4.2. Gazzâlî'ye Göre Egemenlik ve Yönetimin Meşruluğu	112
5.4.3. Gazzâlî'ye Göre Yöneticiler ve Yardımcıların Durumu	115
5.4.4. Gazzâlî'nin Adalet Tanımı	120
5.4.5. Gazzâlî'ye Göre Liyakatin Önemi	122
5.4.6. Gazzâlî'ye Göre İstişarenin Önemi	123
5.4.7. Gazzâlî'ye Göre Savaş Siyaseti ve Cihat	124
5.5. Gazzâlî'nin ve Nizâmülmülk'ün Bakış Açıları	125

BÖLÜM VI

SONUÇ	127
KAYNAKÇA.....	130
ÖZGEÇMİŞ	139

BÖLÜM I

GİRİŞ

İslam tarihi boyunca birçok İslam devleti kurulmuş ve dünyanın farklı coğrafyalarında hüküm sürmüştür. Bu devletlerin yönetim ilkelerini nasıl belirledikleri, hangi kaynak ve temeller üzerine inşa edildikleri tarih boyunca çeşitli tartışmalara sebep olmuştur. İslam devletlerinin başına geçen çoğu yönetici teorik olarak Kur'an ve sünnet ile hükmedeceğini ileri sürmüş, fakat karşılaşılan sorunlara bulunan pratik çözümler yöneticilerin ideolojilerini gözler önüne sermiştir. İslam temellerine bağlılık iddiaları ile yönetime gelen yöneticilerin belirlediği yönetim esasları ise sadece devletin durumunu değil aynı zamanda tüm İslam ümmetinin durumunu etkilemiştir. Her devlet modelinde belirlenmiş olan yönetim esasları bulunmaktadır. Belirlenen bu esaslar tüm yöneticileri bağladığı gibi devlet ile tebaası arasındaki ilişkileri de düzenlemiştir. İslami devlet modelinde diğer devletlerden farklı olarak 'ümme't kavramı halk/tebaa kavramından daha geniş ve kapsayıcı bir insan kitlesini içermektedir. Bundan dolayı devletin aldığı kararların sonuçları sadece o devlete bağlı halkın değil, bütün İslam ümmetinin durumunu etkilemiştir.

İslam dininin ve devletin kurucusu Hz. Muhammed Sallâllâhu Aleyhi ve Sellem,¹ kendisinden sonra kurulan tüm devletlere ve bu devletlerin yöneticilerine birinci dereceden örnek olmuş ve onlara yol gösterecek bir devlet modeli oluşturmuştur. Hz. Muhammed'in yönetimi, tarih boyunca devletin başına geçen tüm yöneticilere yöneltilen 'meşruluk' sorunsalı ile hiçbir zaman karşı karşıya kalmamıştır. Hz. Muhammed'in yönetiminin meşruluğu üzerine herhangi bir karşıt görüş ya da eleştiri gelişmemiştir. Hz. Muhammed'in kurduğu devlet, Kur'an, sünnet(hadis) ve içtihat dayanaklarına dayandırıldığı için herhangi bir siyaset teorisine de ihtiyaç duymamıştır. Kur'an, sünnet ve içtihat kaynakları üzerine inşa edilen bu devlet modeli zaman zaman etkinliğini kaybetse bile 622(hicret)-1924(halifeliğin ilgası) tarihleri arasında varlığını devam ettirmiştir.

¹ Sallallahu Aleyhi ve Sellem, Aleyhissalatu Vesselam gibi cümleler Allah'ın salatü ve selamı Hz. Muhammed'in üzerine olsun anlamında kullanılmaktadır. Hz. Muhammed ismi, Çalışmanın özü gereği siyasi kişiliği ve oluşturduğu devlet modeli anlatılacağı için adı çokça zikredilecektir. Aktarılan hadis ve bazı cümlelerde de s.a.v. ya da s.a.s. gibi kısaltmaların açılımı da bu cümlelerin kısaltmalarıdır. Ayrıca Nur sûresi 63. ayeti Müslümanların ne için Hz. Muhammed'e salâvat getirdiğini açıklamaktadır.

İslam dininin ve devletinin ortaya çıkışını, onun kültürel, toplumsal ve siyasal dönüşümünü daha iyi anlamak için çalışmanın hemen başında İslamiyet'ten önce Arap Yarımadası'nın durumunu ve Arap toplumunun kültürel, toplumsal, dinsel ve siyasal yapısını açıklama gereği duyulmuştur. Nitekim ortaya çıkan bu yeni dinin toplumu ne şekilde dönüştürdüğünü anlamak, o toplumun daha önce nasıl bir yaşam sürdüğünü anlamakla mümkün olacaktır. Arap toplumunun geleneklerini, yaşayış şeklini, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi dini gruplarla mevcut olan ilişkisini anladığımız takdirde İslam'ın Arap toplumu için ne ifade ettiği de daha iyi anlayabiliriz. Bu sebeplerden dolayı çalışmanın ikinci bölümü Arap Yarımadası'nın durumu ve İslamiyet'in doğuşu süreçlerine ayrılmıştır. Fakat bu bölümde sadece Arap toplumunu ve Arap Yarımadası'nın durumunu açıklamamızdan, İslam'ın sadece bu topluma geldiği anlamı çıkarılmamalıdır. İslam tüm dünyayı ve insanları kapsayacak şekilde evrensel mesajları ile birlikte gelmiş ve öncelikle Arap toplumunu ve Arap Yarımadası'nı dönüştürmüştür. Daha sonra evrenselliği sayesinde tüm dünyaya yayılmış ve hala dünyada en çok üyesi bulunan dinlerden biri olma konumundadır.

Teorisi oluşturulmuş her modelin pratikte uygulanabilir olup olmadığı, teorinin geçerliliği için temel kıstaslardan birisi olmuştur. Kur'an, sünnet ve içtihat temellerine dayanan bütün kavramlar pratikte karşılık bulmadığı takdirde sadece teorik temennilerden ibaret olarak kalır. İslam'ın devlet için belirlediği yol haritası, hayata geçirildiği ölçüde başarılı ve bağlayıcı olacaktır. Bu doğrultuda Hz. Muhammed'in Medine'ye göçü sonrasında kurduğu İslam devletinin hangi temeller üzerine ve nasıl inşa edildiğini yine ikinci bölümde incelenmiştir.

İslamiyet'ten sonra toplumsal, kültürel ve dinsel alanlarda yaşanan dönüşümlerin yanı sıra en büyük dönüşümlerden birisi de siyasal alanda yaşanmıştır. Çalışmanın üçüncü bölümü, İslam'ın ortaya çıkmasıyla yaşanan siyasal dönüşümlerin, yani İslami devlet modelinin hangi esaslara dayandığı ve hangi temeller üzerine inşa edildiği üzerinde durulmuştur. Bu noktada Kur'an, sünnet ve içtihat kavramlarının devlet açısından önemini anlamak, İslam'ın işaret ettiği devlet modelinin nasıl olması gerektiğinde daha net bilgilere ulaşmamıza ve İslam'ın siyaset teorisini daha açık bir şekilde anlamamızı sağlayacaktır. Bu sebepten dolayı üçüncü bölümde, Kur'an'a, sünnete ve içtihada dayanan ve onların içinden çıkarılan kavramlarla ilgili ayrıntılı açıklamalar yapılmaya çalışılmıştır.

Yine Kur'an, sünnet ve içtihadın bağlayıcılığını anlamak için dördüncü bölüm içerisinde İslami devlet modelinin tarihsel uygulamaları örneklerle anlatılmıştır. Yine aynı bölümlerde Kur'an ve Hz. Muhammed'in devlet için belirlediği modelin hangi dönemlerde ne kadar uygulanabildiği ve ne kadar başarılı olabildiği konusunu örneklerle açıklanmaya çalışılmıştır.

Son bölümde, İslam'ın ortaya çıkışından yaklaşık beş yüzyıl sonra İslam'ın mevcut durumunu ve devletin yapısını inceleyen Nizâmülmülk ve Gazzâlî'nin devlet anlayışı ve yöneticilere nasihatleri(önerileri) incelenmiştir. Özellikle bu iki düşünürün siyasetnamesinin seçilme sebebi ise; hem aynı dönemde yaşamış olmaları hem de Selçuklu Devleti özelinde çalışmalar yapmış olmalarıdır. Ayrıca iki düşünürün yaşadıkları dönemde İslam devletleri ekonomik ve teknolojik olarak aşırı derecede gelişmiş ayrıca entelektüel gelişimini de sağlamıştır. Fakat tamda bu dönemde devlet yönetiminde yaşanan sorunlar, sultanların güç ve çıkar peşinde koşmaları, halifelerin pasif duruma düşmeleri ve Kur'an ve sünnetten uzaklaşılmasının hem sebebi hem de sonucu olmuştur. Bu bağlamda son bölümde Nizâmülmülk ve Gazzâlî'nin, devletin ve yöneticilerin içine düştükleri bu buhran ve dünya sevdasından nasıl kurtulacaklarına dair öneriler aktarılmıştır. Özellikle içtihat yetkisine olan ilginin azalması ile birlikte yöneticilerin hüküm vermekte yaşadıkları zorluklar, Nizâmülmülk ve Gazzâlî gibi düşünürlerin yazdıkları siyasetnameler aracılığı ile kapatılmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda çalışmamızın son bölümü, hem yöneticilere hem de Müslümanlara önemli bir yol haritası sunmaktadır.

1.1. Araştırmanın Sorunsalı

İslamiyet'ten önce neredeyse hiçbir siyasi birikimi bulunmayan ve hiçbir devlet modeline sahip olmayan Arap Yarımadası, İslam'ın gelmesiyle birlikte muazzam bir dönüşüm yaşamıştır. Fakat hiçbir birikim bulunmamasına rağmen İslam ortaya çıktıktan yaklaşık on yıl sonra pratik hayata dair her konuda iddiası bulunan bir devlet modelini ortaya koymuştur. Çalışmada cevabını bulmaya çalıştığımız temel soru İslam devletinin hangi temeller üzerine inşa edildiği ve İslam'ın temel kaynaklarından olan içtihadın yerini siyasetnamelerin alıp almadığıdır. Çalışmanın genelinde cevabını bulmaya çalıştığımız bu sorularla bağlantılı olarak İslam yöneticilerinin İslam'ın temellerine ne kadar bağlı kalınabildiği ve yöneticilerin devlet kararlarını hangi yöntem ve kavramlara göre aldıklarına dair sorulara odaklanılacaktır.

1.2. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın temel amacı: İslam'ın ortaya çıkışından sonra İslami devlet modelinin hangi temeller üzerine inşa edildiği, İslam dininin yanı sıra İslam devletinin temel kavramları ve mesajları, devletin yaşadığı tarihsel ve kurumsal dönüşümler ve son olarak da yaşanan bu dönüşümler sonucunda hangi sorunlarla karşı karşıya kalındığıdır. Ayrıca İslami yönetimin yaşadığı dönüşümler sonucunda ortaya çıkan sorunları inceleyen Nizâmülmülk'ün ve Gazzâlî'nin yazdıkları eserler ışığında sundukları devlet eleştirileri ve önerdikleri çözüm yöntemleri gözler önüne serilmeye çalışılmıştır.

1.3. Araştırmanın Önemi

Bu alanda genellikle ilahiyat fakülteleri tarafından din temelli incelemeler yapılmış, siyaset bilimi ya da devlet teorisi temelli yahut çalışmaların temeline 'devlet'in alındığı yeterli sayıda çalışma yapılamamıştır. Tabi ki İslam devletinin kökeni İslam dinine dayanmaktadır. Fakat İslam devletini anlamak için siyaset ve tarih alanlarına da en az din bilgisi alanı kadar hâkim olmak gerekmektedir. Bu bağlamda çalışmada İslam dininden çok İslam devletinin kurumlarına ve İslami devletler tarihine odaklanılmıştır. Çalışmanın farklı olarak getirdiği savunma ise; İslam devletinin en önemli kaynaklarından olan içtihat etme yetkisinin güvenilirliğini yitirmesi sonucunda yöneticilerin karar alma mekanizmalarının sekteye uğradığı tezinden hareketle siyasetnamelerin içtihat etme yetkisinin yerini doldurup doldurmadığı sorunsalını incelemektir.

1.4. Sınırlılıklar

Çalışmamızın temel sınırlılığı tarihseldir. Çalışma, İslamiyet'in ortaya çıkışından(M.S. 7. yüzyıl), Nizâmülmülk(1018-1092) ve Gazzâlî'nin(1058-1111) yaşadığı dönemleri kapsamaktadır. Ayrıca çalışmamızın genelinde İslam düşünürlerin ve tarihçilerin aktardığı bilgilerden yola çıkarak çeşitli yorumlar yapılmıştır. Her ne kadar batılı düşünürlerin fikirlerine yer vermeye çalışsak da onların yorumları da tıpkı İslam düşünürlerinin yorumları gibi yer yer objektif yer yer sübjektif bilgilere

dayanmaktadır. Bu bağlamda birincil kaynaklara(Kur'an ve hadisler hariç) ulaşmanın imkânsızlığı bizi bu yola sevk etmiştir. Örneğin Emevî tarihini Emevîler değil, Abbâsî tarihçileri yazmıştır ve bu sebepten dolayı da Abbâsîlerin dilinden Emevîlerin devlet yönetimini anlatmak durumunda kalınmıştır. Tarihi sınırlılığın yanı sıra dil sınırlılığı da bulunmaktadır. Arapça ya da Farsça kaynaklara ulaşmanın zorluğu, örneklerin ve iddiaların birinci kaynaklara dayanmamasına sebep olmuştur. Bu sebeplerden dolayı çalışmada sadece Türkçe ve İngilizce kaynaklardan yararlanılmıştır.

BÖLÜM II

İSLÂMİYET'TEN ÖNCE ARAP YARIMADASI VE İSLAMİYET'İN DOĞUŞU

2.1. İslamiyet'ten Önce Arap Yarımadası

İslamiyet'ten önce Arap Yarımadası'nda güçlü bir idari yapı bulunmamaktadır. Bildiğimiz kadarıyla yarımadanın tamamını kontrol altına alabilen hiçbir devlet de bulunmamıştır. Arap Yarımadası'nın kuzeydoğusunda Hîreliler, kuzeybatısında Gassâniler, Yemen dolaylarında Sebe ve Himyer Krallıkları gibi Arap tarihi açısından önemli ancak küçük krallıklar kurulmuştur. Son yıllarda Arap Yarımadası'yla ilgili yapılan çalışmalardan elde edilen belgelere göre:

İslâm'dan önceki Arap topluluklarının, deve sütüyle, peynirle geçinen, kertenkele ve çekirge yiyen yarı yaban göçebeler halinde yaşayan insanlardan meydana geldiğini sanmanın çok yanlış olduğunu açıkça göstermiştir. Onlar, bilhassa Güney Arabistan'da devlet kurmuş olanları, uzun yüzyıllar boyunca Mısırlılarla, Asurlularla, Fenikelilerle, İranlılarla, Yunanlarla ve Hint, Çin gibi doğu milletleriyle temasta idiler (Çağatay, 1957, s. viii).

Fakat Arapların kurdukları bu devletler genelde sadece bölgesel güç elde edebilmiş ve çoğu zaman başka devletler tarafından istila edilmişlerdir. Hem Çağatay(1957) hem de Sarıçam(2017) Arap Yarımadası'nın durumunu incelerken bu yarımadayı üçe ayırmışlardır. Arap Yarımadası'nın siyasi durumunu üç bölge üzerinden incelemek çalışmanın daha anlaşılır olmasını sağlayacaktır. Çünkü Arabistan'ın kuzeyi, güneyi ve Hicaz bölgesi arasında siyasi, ekonomik ve güç dengesi açısından önemli farklılıklar vardır.

Güney Arabistan coğrafi konumu itibariyle Arap Yarımadası'nın jeopolitik açıdan en stratejik bölümüdür. Güney Arabistan'da kurulan devletler kendi aralarında savaşmak yerine ticaretle uğraşmayı tercih etmişlerdir. Burada kurulan devletler, Kızıldeniz'e olan konumlarından dolayı Akdeniz-Uzakdoğu ticareti arasında kilit bir rol oynamışlardır. Güney Arabistan ticari cazibesinden ve jeopolitik konumundan dolayı Bizans ve Sâsani gibi devletlerin ilgisini çekmiştir. Bu devletlerin yanı sıra bölgede varlığını sürdüren güçlü kabileler de, Güney Arabistan'ın kontrolünü ele geçirmek için

birbirileri ile sürekli mücadele etmişlerdir. Tüm bu kargaşaların ve güç mücadelelerinin yaşandığı Güney Arabistan'ın potansiyelini Çağatay'ın şu ifadelerden anlayabiliriz:

Güney Arabistan'a gelen mallar Mekke'ye veya Yenbu'ya yahut da *Yesrib'e* (Medine) uğrayan kervan *Medain-i Salih'ten* Petra'ya giderdi. Petra'dan kuzeye ayrılan kol Fenike ve Filistin şehirlerine ve Tedmür'e (Palmir) varır, batıya ayrılan kol da Mısır'a girerdi. Mezopotamya ticareti Arap yarımadasının doğusundan giden yol ile veya deniz yoluyla olmak üzere Basra Körfezinden yapılırdı(Çağatay, 1971, s. 28).

Güney Arabistan sahip olduğu bu jeopolitik konum ve ticari potansiyelinden dolayı tarih boyunca önemli güç mücadelelerinin merkezi olmuştur. Güney Arabistan İslamiyet'ten önce sahip olduğu bu özellikleri İslamiyet'ten sonra da korumaya devam etmiştir.

Kuzey Arabistan'da kurulan devletler ise Sâsani ve Bizans tehlikesine Güney Arabistan'da kurulan devletlere göre daha yakından maruz kalmışlardır. Kuzey Arabistan'da milâdın ilk yüzyıllarından itibaren tarih sahnesinde önemli rol oynamış birkaç devlet kurulmuştur. Bu devletlerin başında Nabatîler, Tedmürlüler, Gassaniler ve Hîreliler gelmektedir. Kuzey Arabistan'da kurulan devletlerin Bizans ve Sâsanilere sınır komşusu olmaları, bu iki devletin baskılarına ve çıkar çatışmalarına yakın şekilde maruz kalmalarına sebep olmuştur. Çağatay'ın analizlerine göre, "Gassaniler nasıl Bizans'a tâbi bir devlet veya emîrlik idi ise Hîreliler veya Lâhmiler de Sasanilere tâbi bir devlet veya emîrlik idi"(Çağatay, 1971, s. 55). Hîreliler ve Gassâniler güçlü devletlerle olan bu bağlarından dolayı birbirleri ile sık sık savaşmışlar ve ayrıca Bizans ve Sâsânileri göçebe Arapların saldırılarına karşı korumuşlardır.

Bizans-Sâsani mücadelesinden dolayı sürekli savaşan bu iki devlet 'uydu devlet' olma konumundan kurtulamamışlardır. İslamiyet doğduğu sırada Hîreliler, Sâsani merkezine bağlı bir valilik iken Gassanîler tamamıyla Sâsaniler'in kontrolüne girmiş haldeydi. İslamiyet'ten sonra, Yermük Savaşı'nda(M.S. 636) Bizans ordusunun mağlup olmasıyla, Bizans sınırını oluşturan Gassânî toprakları tamamen İslam devletinin eline geçmiştir. Bu olayla birlikte Gassani tarihi son bulmuştur. Hîreliler ise milattan sonra 633 yılında Halid b. Velid'e karşı savaşmadan teslim olmuşlardır. Antlaşmaya göre Hîreliler cizye vermeyi kabul etmişler, karşılığında ise can ve mal güvenliği ile dini özgürlük elde etmişlerdir(Sarıçam, 2017, s. 27). Bu antlaşmayla da Hîre tarihi son bulmuştur.

Şekil 1: İslamiyet'ten önce Arabistan'ın genel durumu²

İslâm tarihi için en önemli bölgenin Hicaz olduğunu söylenebilir. Hicaz'ın ne Güney Arabistan gibi jeopolitik bir önemi ne de Kuzey Arabistan gibi güçlü sınır komşuları var olmamıştır. Ayrıca Hicaz bölgesel açıdan işgal edilmesi de elde tutulması da zor, tepeliklerle ve çöllerle kaplı bir konuma sahiptir. Bu sebeplerden dolayı ne Bizanslıların ne de Sâsanilerin işgal amaçlı saldırılarına maruz kalmamıştır. Bölgenin İslâm dini ve tarihi açısından önemli olmasının sebebi ise, İslâmiyet'in bu bölgenin en önemli iki şehriden biri olan Mekke'de doğmuş olmasıdır. Mekke'de birçok muhalefet ile karşılaşan İslam dini yine Hicaz'ın diğer önemli şehri olan Medine'de yayılma alanı bulmuştur.

Mekke, Kâbe'nin bu şehirde bulunmasından dolayı dinî merkez olma özelliğine sahip olmuştur. Bölgede bulunan Araplar yılın belirli zamanlarında dini görevlerini yerine getirmek için Kâbe'yi tavaf etmeye gelmişlerdir. Bu zamanlarda hacıların ihtiyaçlarını karşılamak için panayırlar kurulmuştur. Bu sayede Mekke dinî merkez

² <https://ikinciogretmen.com/islamiyet-oncesi-arabistan-genel-durumu-ve-kurulan-devletler/>.

olmasının yanında ticârî bir merkez olma özelliğine de sahip olmuştur. Mekke'nin sahip olduğu bu avantajlar yarımada'nın diğer şehirlerine göre çeşitli ayrıcalıklar elde etmesine ve onlardan daha yüksek bir mevkiye erişmesine olanak sağlamıştır.

Medine ise Mekke'nin sahip olduğu gibi dini veya coğrafi avantajlara sahip olamamıştır. Bu sebepten dolayı Medine şehri daha çok ziraat, kuyumculuk, madencilik ve silah üretimi alanlarına yönelmiştir. Bilindiği kadarıyla Medine'de Kurayza, Nadir ve Kaynuka gibi Yahudi kabilelerinin yanı sıra Evs ve Hazrec gibi Arap kabileleri bulunuyordu(Çağatay, 1957, 83-84). İslâm dini ortaya çıktığı sırada Evs ve Hazrec kabileleri Medine'de gücü elinde bulundurun ve bu şehri kontrol eden kabilelerdi. Birbirleriyle uzun yıllardır savaşıyor bu iki kabilenin son savaşı Buğuş Savaşıdır(Çağatay, 1957, s. 86). Evs ve Hazrec kabileleri, Hz. Muhammed Medine'ye göç etmeden önce Akabe Biatları sırasında İslamiyet'i kabul etmiştir. İki kabile arasında İslamiyet'i kabul ettikten sonra herhangi bir savaş yaşanmamıştır. Medine şehrinin İslamiyet için en önemli özellikleri ise Medine Antlaşması'nın burada imzalanmış olması ve İslam devletinin temellerinin bu şehirde atılmış olmasıdır.

Hicaz tarihine bakıldığında zaman, bölgenin idari ve siyasi yapısının Güney ve Kuzey Arabistan'da kurulan devletler gibi olmadığını, Hicaz bölgesinde herhangi bir emir veya hükümdarın hiçbir zaman bulunmadığını görürüz. Hicazda yaşayan halkların bir genel başkanı bulunmuştur. Fakat bu başkanın, emir veya hükümdar gibi kesin ve geniş yetkileri var olmamıştır. Emir sadece gerekli zamanlarda başvurulacak bir hakem ve bazı sorunların çözümünde başvurulabilecek bir danışman olarak görev almıştır(Çağatay, 1971, s. 87).

Arap coğrafyasını bakıldığında zaman İslamiyet'ten önce Araplar kendilerini hâkimiyet altına almak isteyen kim olursa olsun özgürlükleri için ellerinden gelen bütün çabayı göstermişlerdir. Ayrıca bu tehdidin sadece Arap Yarımadası'nın dışından olmasına veya Arap olmayan bir millettten olmasına gerek yoktur. Tehdit, Arap Yarımadası içinde bulunan herhangi bir Arap kabilesinden gelse dahi aynı direnç ile karşılaşmıştır. Araplarda bulunan bu mücadeleci ruhun sebebi ise özgürlük ve egemenlik aşklarından kaynaklanmaktadır. Onlar bu özelliklerinden dolayı merkezi devletler kurmamış, putperestliği bırakıp toplu şekilde Hristiyanlık ya da Yahudilik gibi dinlere girmemişlerdir. Çünkü hiçbir Arap kabilesi, kendi kabilesinden, kendi dininden veya kendi putundan başka hiçbir şeyi kendisinden üstün görmemişlerdir.

Görüldüğü gibi İslâm'ın doğduğu sırada Hicaz'da siyasi ve dini bir birlik veya merkezî otorite mevcut değildi. Bununla birlikte toplumsal düzeni sağlamada; kabileler arasındaki güç dengesinin, kabile başkanları ve kabile meclislerinin, kan bağına dayalı çıkar ilişkilerinin ve kabileciliğe dayalı üniter yapının, Araplar arasında kemikleşmiş gelenek ve örfün, kabilelerin ortak olarak kabul ettiği hakemlik kurumunun ve ayrıca şehir eşrâfının önemli bir yeri vardır(Çağatay, 1971, s. 87-90).

2.2. Peygamberliğinden Önce Hz. Muhammed

Hiz. Muhammed, 22 Nisan 571 yılında Mekke'de dünyaya gelmiştir. Hiz. Muhammed, henüz anne karnında altı aylıkken babasını, altı yaşındayken de annesini kaybetmiştir. Sekiz yaşına kadar dedesi Abdülmuttalib'in bundan sonraki dönemde de ticaretle uğraşan amcası Ebu Talip'in yanında büyümüştür(İbn Sa'd, 2015a, s. 105-106). Ebu Talib, kavminin dinine inandığı halde Hiz. Muhammed'i şerefli bir insan olarak yetiştirmek için elinden geleni yapmıştır. Sonunda Hiz. Muhammed insaf yönünden kavminin en faziletlisi ve ahlaklısı, Mekke toplumunun en şerefli, komşuluk ilişkilerine en çok önem vereni, hilm ve emanet yönünden en güvenilir olanı, yalandan uzak ve doğru söze en yakın olanı, münakaşa ve tartışmalara da en uzak olan insanı olmuştur. Öyle ki Hiz. Muhammed, Peygamberliğinden önce bile kavmi tarafından 'el-Emin' sıfatı ile çağrılmıştır(İbn Sa'd, 2015a, s. 109). Hiz. Muhammed'in Peygamberliğinden önceki dönemde uğraştığı işler ve yaşayış şekli, onun kişisel gelişimini ve siyasi kişiliğinin oluşum sürecini doğrudan etkilemiştir. Hiz. Muhammed Mekke ehli için koyun gütmüş, amcası Ebu Talib ile birçok kervan seferinde bulunmuş, Hiz. Hatice için Şam'a kadar kervan ile gidip dönmüştür. Giriştiği bu işler onun ticari kimliğini geliştirmiş ve ticari hayat hakkında fikirler edinmesini sağlamıştır. Hiz. Muhammed Ficar Savaşları'na katılmıştır ve bu savaş hakkında şu yorumda bulunmuştur: "Ben amcalarımla birlikte o savaşa katıldım. Bazı oklar da attım; ancak bugün 'Keşke yapmasaydım!' demeyi sevmiyorum"(İbn Sa'd, 2015a, s. 115). Hiz. Muhammed'in Ficar Savaşı'na katılması, dönemin siyasi yapısını ve savaş nizamını anlamasına yardımcı olmuştur. Ayrıca Ficar Savaşı'ndan sonra savaşı sonlandıran *Hilfû'l-Fudûl* anlaşmasına(Erdemliler Anlaşmasına) katılmıştır(İbn Sa'd, 2015a, s. 116). Bu anlaşmayla Hiz. Muhammed, Arap kabileleri arasında barış ortamının nasıl kurulabileceğini uygulamalı olarak görmüştür. Ayrıca barış anlaşmalarının nasıl

yapıldığı ve daha sonrasında da barış ortamının nasıl muhafaza edilebileceğine dair siyasi tecrübeler kazanmıştır. Hz. Muhammed, hayatının Mekke döneminde hiçbir zaman devlet/kabile başkanlığı ya da herhangi başka bir yöneticilik için birilerine teklifte bulunmamış kendine gelen teklifleri de reddetmiştir. Çünkü onun peygamberliğinden önce de sonra da Kureyş yönetiminin baskıcı ve yasaklarla dolu tutumunu kabullenmemiş ve bu yönetimin karşısında yer almıştır(Geçit, 2016, s. 33). Hz. Muhammed'in, peygamberlikten önce yaşadığı önemli olaylardan birisi de Kâbe hakemliğidir. Hz. Muhammed'in gençlik yıllarında Kâbe'nin çeşitli sebeplerden dolayı tadilata ihtiyacı olmuştur. Kureyşliler bu ihtiyaçtan ötürü Kâbe'yi tamir etme kararı vermiş ve tadilatın sonuna yaklaşıldığı sırada *Hacerülesved*³ taşını yerine yerleştirme konusunda kabileler arasında anlaşmazlık çıkmıştır. Kabilelerin hepsi taşı yerleştirme hakkının kendilerine ait olduğunu iddia etmişlerdir. Bu konu o kadar uzamıştır ki kabileler neredeyse birbirileri ile savaşıma noktasına gelmişlerdir. Kureyşlilerin en yaşlısı Ebû Ümeyye b. Muğire, Harem-i Şerif'in Benî Şeybe kapısından girecek ilk kişinin bu konu hakkında hakem olmasını önermiş ve Kureyşliler de bu öneriyi kabul etmiştir. Bir süre geçtikten sonra kapıdan gelen ilk kişi Hz. Muhammed olmuş, Kureyşliler hep bir ağızdan “Bu, güvenilir bir kimsedir. Onun vereceği karara razıyız” demişlerdir(Sarıçam, 2017, s. 86). Hz. Muhammed ihtilafa sebep olan meseleyi dinledikten sonra sırtında bulunan abasını çıkararak *Hacerülesved* taşını abasının üzerine koymuş ve her kabileden bir kişinin abanın bir ucundan tutmasını söylemiştir. Kabileler hep birlikte taşı olması gereken yere kadar birlikte taşımışlardır. Taş koyulması gereken yere getirildiği anda Hz. Muhammed taşı kendi elleriyle abanın üzerinden almış ve yerine yerleştirmiştir. Bu problemin Hz. Muhammed'in bulduğu yöntem ile çözülmüş olması tüm Kureyş kabileleri tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Hz. Muhammed'in bu olay sırasında arabuluculuk ve liderlik gibi vasıfları da tüm Kureyşliler tarafından canlı olarak görülmüştür. Bu olay sırasında Hz. Muhammed 35 yaşlarındaydı(İbn Sa'd, 2015a, s. 133; Sarıçam, 2017, s. 85-86). Hz. Muhammed Hakem Olayı'ndan sonra beş yıl boyunca her yıl Ramazan ayında Hirâ Mağarası'nda inzivaya çekilmiştir.

³ Hacerülesved taşı Hz. İbrahim tarafından Kâbe'nin inşası sırasında tavafın başlangıç noktasını belirlemek için yerleştirilmiş taştır.

2.2.1. Hz. Muhammed'in Peygamber Oluşu ve Mekke Dönemi

Hz. Muhammed tefekkür etmek amacıyla Hira'ya gidip gelmeye devam ettiği sürecin beşinci yılındayken kırk yaşındaydı. Yine Ramazan ayında Hira'ya tefekkür amacıyla gittiği 610 yılının Ramazan ayının 27. Gecesinde,⁴ ilk vahiy Cebrail tarafından indirilmiş ve Hz. Muhammed böylece peygamber olarak görevlendirilmiştir (İbn Sa'd, 2015a s. 182, Sarıçam, 2017, s. 97, Watt, 2010, s. 5). Hz. Muhammed Cebrail ile karşılaştığı ilk andan itibaren ilahi olarak şekillendirilmiş ve açık şekilde belirlenmiş ilahi bir yol haritası üzerinde ilerlemeye başlamıştır. Bu doğrultuda Hz. Muhammed ilk önce Müslüman kimliğini inşa etmeye kendisinden, ailesinden ve akrabalarından başlamıştır. Çünkü Allah'ın indirmiş olduğu İslam'ın ve Hz. Muhammed'in kuracağı devletin ilk ve en önemli yapı taşı Müslüman kimliğinin inşasıdır. Iraklı tarihçi İmadüddin Halil Hz. Muhammed'in yol haritasını 'Üç Çember' teoremi ile anlatır. İslam, insanlığın mevcudiyeti iç içe geçmiş üç çember etrafında şekillenmiştir. Bunlar İnsan, devlet ve uygarlıktır (Halil, 2011, s.43). Hz. Muhammed de İslam'ın inşasına ilk çember olan Müslüman kişiliğini ve kimliğini inşa etmek ile başlamıştır. Zaten İslam genel hatlarıyla insanların uyarılması ve eğitilmesi için gönderilmiş bir dindir. Hz. Muhammed Allah'tan kendisine gelen vahiyleri insanlara bildirmek, Allah'ın dinine çağırmak ve onları Allah'a davet etmek yolunda elinden gelen tüm çabayı göstermiş ve tüm zorluklara katlanmıştır. Fakat Mekke'nin siyasi, ekonomik, sosyolojik ve dinsel yapısı Hz. Muhammed'in amaçlarını gerçekleştirebilmesi için uygun bir ortama sahip değildi. Mekke, Hz. Muhammed'in amaçlarına uygun olmadığı gibi Mekkelilerin Hz. Muhammed'e yaptıkları da dayanılmaz hale gelmiştir. İbn Sa'd'ın (2015a, s. 189-196) aktardıklarına göre: Hz. Muhammed'in komşuları O'nun evinin önüne hayvan pisliği bırakmış, Ona gördükleri her yerde kötü sözler söyleyip hakaret etmiş, O'nun ibadet ettiğini gördükleri zaman ise alaya almışlardır. Mekkeliler bu yaptıklarıyla da yetinmeyerek O'nu öldürmek amacıyla suikast planlamışlardır. Bu ve buna benzer baskılar her geçen gün artmış, Hz. Muhammed'in yaşadığı mahalle kuşatılmış ve üç yıl kadar da ablukada kalmıştır. Baskıların dayanılmaz hale gelmesi sonucunda Müslümanların Mekke'den Medine'ye hicret etmesi kaçınılmaz hale gelmiştir. Yapılan bu Hicret sayesinde Müslümanların kendi devletlerini kurmaları için gerekli tüm şartlar sağlanmıştır. Şüphesiz devlet olmaksızın bireyler ve cemaatler kendilerini

⁴ Bu gece Kur'an'ın indirilmeye başlandığı Kadir gecesi olarak bilinir fakat tarihin tam 27. gece olduğu konusunda ihtilaflar vardır. Kesin olarak Ramazan ayının son 10 gününden bir gün olduğu söylenebilir. Tüm bunlardan farklı olarak İbn Sa'd Tabakat eserinde 17. gece olduğunu belirtir.

koruyamazlar, hayattaki gerçek rollerini icra edemezler ve kendilerine yükledikleri ödevleri ve görevleri yerine getiremezler(Halil, 2011, s. 44). Hz. Muhammed, bir taraftan İslam dinini yaymaya çalışırken diğer taraftan hem toplumsal dönüşümü sağlamaya hem de İslam dinine sahip çıkacak bir ortam oluşturmaya çabalamıştır. Bu amaçla hicret öncesinde Medine'nin kontrolünü elinde bulunduran Evs ve Hazrec kabilelerini İslam'a davet etmiştir. Hz. Muhammed öncelikle bu kabilelere üye olan altı kişilik bir grubu İslam'a davet etmiş, grup bir yıl sonra 12 kişi olarak Hz. Muhammed'in yanına gelerek ondan İslam'ı dinlemişler ve Hz. Muhammed'e biat ederek İslamiyet'i kabul etmişlerdir. Daha sonra hac mevsiminde bu grup yetmiş kişilik bir kabile ile Medine'den Mekke'ye, Hz. Muhammed'in yanına gelerek biat⁵ etmişlerdir(İbn Sa'd, 2015a, s. 206-207-208; İbn Sa'd, 2015d, s. 6; Apaydın, Aydın, Bardakoğlu, Çağrı, 2014 s. 267). Bu biatlar İslam'ın hem toplumsal hem de siyasi destek bulması anlamına gelmiştir. Nitekim Mekke'de Müslümanlar çok ağır eziyetler görüyor, toplumdaki dışlanıyor ve siyasi baskılara maruz kalıyorlardı. Akabe Biatlarıyla birlikte Medineliler Hz. Muhammed'e: “Biz Resulullah'ı(sas) malların telef olması ve eşrafın öldürülmesi pahasına bile olsa kabul ediyoruz.”(İbn Sa'd, 2015a, s. 209) demişler ve Hz. Muhammed ile birlikte tüm Müslümanları kabul etmeye hazır olduklarını beyan etmişlerdir. Ayrıca Akabe Biatlarıyla birlikte Hz. Muhammed hem İslam'ı düzgün şekilde anlatacağı ve destek bulacağı bir topluluk, hem ümmetini savunacak bir ordu, hem de İslamiyet'i yaşatabileceği bir devlete erişme şansı elde etmiştir. Bu amaçla Mekke'de bulunan Müslümanlara hicret izni verilmiş ve Müslümanların çoğu Mekke'den Medine'ye hicret etmişlerdir. Yalnızca Hz. Muhammed, Hz. Ebubekir, Hz. Ali ve hicret edemeyecek kadar zayıf olanlarla hapiste bulunan Müslümanlar Mekke'de kalmıştır.

2.2.2. Hicret

Kureyşliler Hz. Muhammed'in ashabının Evs ve Hazrec kabilesinin yanına gittiklerini görünce, Yesrib'in kuvvetli bir ülke haline geleceğinden ve halkının da kendilerinin baş edemeyecekleri kadar kuvvetli olacakları endişesiyle Dârünnedve'de toplanmışlardır. Görüş alışverişleri sonucunda toplantıda bulunan Ebu Cehil şöyle demiştir: “Bana göre biz her kabileden, güçlü ve delikanlı bir genç alalım. Sonra onlara

⁵ Bu biat ikinci akabe biatıdır.

keskin bir kılıç verelim. Bunlar ona, bir tek adamın vuruşu gibi vursunlar. Böylece Muhammed'in kanı kabilelere dağılmış olur. Bundan sonra Abdümenâfoğulları ne yapacaklarını bilemezler''(İbn Sa'd, 2015a, s. 214-215). Kureyşliler Ebu Cehil'in öne sürdüğü bu fikri beğenmiş ve uygulamaya karar vermişlerdir. Bu kararı uygulamak için Hz. Muhammed'in kapısının önünde toplanarak evini gözetlemeye başlamışlardır. Kureyşliler, Hz. Muhammed'i öldürerek hem Medine karşısında siyasi ve toplumsal olarak geri kalma endişelerinden kurtulmayı hem de Kureyş kabilesinde yaşanan dinsel ve toplumsal bölünmelerin önüne geçmeyi amaçlamışlardır. Kureyşlilerin bu kararından sonra Cebrâil, Hz. Muhammed'e hicret için kendisine izin verildiği haberini bildirmiştir. Bu sırada Hz. Muhammed, Abdülmuttalib'in kardeşinin kızı Rukayka Bint Sayfiy aracılığıyla Kureyş'in suikast girişiminden haberdar olmuştur(Sarıçam, 2017, s. 142). Hz. Muhammed hicret için hazırlıklarını tamamladıktan sonra Kureyşliler tarafından kendisine bırakılan emanetleri⁶ Hz. Ali'ye teslim ederek onu yatağına yatırmıştır. Kapısının önünde nöbet tutan Kureyşlilerin arasından sıyrılarak ilk geceyi Hz. Ebubekir'in evinde geçirmiştir. Daha sonra Hz. Ebubekir ile birlikte Mekke'nin beş kilometre güneybatısında Sevr Dağı'ndaki bir mağaraya sığınmıştır(Sarıçam, 2017, s. 143; İbn Sa'd, 2015a, s.216). Kureyşliler tüm çabalarına rağmen Hz. Muhammed'i öldürememişler ve O'nun 20 Eylül 622 tarihinde Medine'ye ulaşmasına engel olamamışlardır. Hicretle birlikte Hz. Muhammed, İslamiyet'i yaymak ve İslam devletini kurmak için büyük bir destek bulmuştur. Böylelikle Hz. Muhammed'in yönetici kimliği de ön plana çıkmış ve o artık sadece İslam dinine inanlar için değil aynı zamanda ehli kitap Medine halkı ve bazı putperestler için siyasi liderlik rolü üstlenmiştir. Hz. Muhammed bu liderliği sayesinde tüm Medine halkı için siyasi, toplumsal ve ekonomik kararlar alarak bunları uygulamıştır(Evkuran, 2006, s. 54). O'nun Medine'deki siyasi uygulamaları hem kendi döneminde yaşayan insanlara hem de tarihin ilerleyen zamanlarında kurulan pek çok devlete rol model olmuştur.

Hz. Muhammed'in 622 yılında Mekke'den Medine'ye hicret etmesiyle birlikte siyasi yapının temelleri atılmış ve kabileciliğin önüne geçilmeye çalışılarak merkezi bir devlet kurma mücadelesine de girilmiştir. Bu bağlamda hicret İslam tarihi yanı sıra dünya tarihi açısından da oldukça önemli olaylardan birisidir. Hicret, öncelikle tüm Araplar için daha sonra ise tüm Müslümanlar için ortak bir dine tabi olmak ve birlikte

⁶ Kureyşliler Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmemelerine rağmen onun adaletine ve emanetlere karşı olan saygısına güveniyorlardı. Birçok insan özel ve önemli eşyalarını Hz. Muhammed'e emanet ediyordu.

yaşayabilecekleri sosyal ve siyasal bir sistem kurma şansı elde etmeyi sağlamıştır. Hicretin siyasi ve sosyal özelliklerinin yanı sıra bu olayla birlikte dünya üzerinde yeni bir uygarlığın temelleri atılmaya başlanmıştır. İslam önce insanı eğitmiştir, sonra devletini kurmuştur daha sonra ise bugün de varlığını sürdüren uygarlığını inşa etmiştir. Bu bağlamda Hz. Muhammed'in peygamber olmasıyla başlayan ve Hicret ile birlikte en önemli atılımlarından birisini yapan İslam uygarlığının siyasi ve fıkri farklılıklarını ünlü düşünür Seyyid Kutub şu şekilde tanımlar:

İslâm düşüncesinin kendisine has özellikleri vardır ki bu özellikleri ile diğer düşüncelerden ayrılır. Ve bu hususiyetler ona müstakil bir şahsiyet kazandırır, kendisine has bir tabiat verir. Ve böylece diğer düşüncelere karışmaz ve başka düşüncelerden yardım dilemek ihtiyacını hissetmez. Bu hususiyetleri pek çok bölümlere ayırmak mümkün ise de hepsini tek bir özellik halinde birleştirmek ve bütün hususiyetlerin ana kaynağı olarak sunmak da mümkündür. Bu tek hususiyet İslâm düşüncesinin Rabbani bir düşünce oluşudur.(Kutub, 1977, s. 81)

İslam, salt insan aklına dayalı bir düşünce sistemi değildir. İslam dini bütün emir ve yasaklarıyla Allah tarafından oluşturulmuş ve İslam'ın bütün sınırları Allah tarafından belirlenmiştir. İslam'ın tüm kuralları Allah tarafından belirlendiği için önerdiği tüm düşüncelerin temeli de insan aklına değil, Allah'ın emirlerine dayanır. İslam Rabbani oluşundan dolayı kusursuzdur, diğer düşüncelere ihtiyaç durmaz, ilk insandan son insana kadar kapsayıcıdır, Kur'an ile birlikte son yazılı eserini ortaya koymuştur. Sorgulanamaz, eleştirilemez ve değiştirilemez. İslâmiyet'in bütün kurumları da bu Rabbani düşünceye yani İslamiyet'e dayanır. İslam ümmetinin bütün idarecileri, hukukçuları, tüccarları ve normal vatandaşlarının hepsi toplumsal yaşama şartlarını, devletlerini nasıl idare edeceklerini ve medeniyet temellerini bu Rabbani düşünceye göre, Kur'an ve sünnete göre şekillendirmiştir. Bu din sisteminin ilk üyesi ve uygulayıcısı da Hz. Muhammed'dir.

Hiz. Muhammed'in peygamberlik kimliğinin yanına yöneticilik kimliğinin eklenmesiyle birlikte İslam devleti üç dalga şeklinde inşa edilmiştir. Birincisi hicret ile başlayan ve Hiz. Muhammed'in peygamberlik ve yöneticilik gücünün ortaya çıktığı dönemdir. İkincisi hicretten beş yıl sonra gerçekleşen Hendek Savaşı ve bu savaştan sonra kurumsal gelişimin sağlanarak devletin coğrafi etkisinin tüm Arabistan Yarımadası'na yayıldığı dönemdir. Üçüncüsü ise Hiz. Muhammed'in ölümüyle Hiz.

Ebubekir'in devletin başına geçtiği ve tüm İslam meydan okumalarının ve İslam'dan kopuşlarının askeri güç ile devre dışı bırakıldığı dönemdir(Djaït, 1988, s. 75).

2.2.3. Medine Antlaşması

Hiz. Muhammed, Hicret ederek Medine'ye geldiği sırada Medine'de idari bir yapı bulunmuyordu. Medine'de Benî Kurayza, Benî Nadîr ve Benî Kaynuka gibi Yahudi kabileleriyle Evs ve Hazrec gibi Arap kabileleri birlikte yaşıyorlardı. Medine'de Müslümanlar, Yahudiler, putperestler ve çok az sayıda Hristiyan bulunuyordu. Medine şehrinde siyasi güç Arap Müslümanların elinde olsa bile Yahudilerin mali yapısı ve nüfusları azımsanmayacak boyuttaydı(Sarıçam 2017 s. 168). Ayrıca Medine'deki diğer sorun müşrik Araplardı. Hiz. Muhammed başlarda Yahudileri veya müşrik Arapları Medine dışına çıkarmak ve onlara husumet beslemek gibi bir yol haritası belirlemedi, aksine onlarla bir arada yaşamanın yollarını aradı. İslam dünyası açısından en önemli belgelerden birisi olan Medine Sözleşmesi de bu amaç doğrultusunda oluşturuldu. Hicret, Medine'de yaşayan bütün kabileler uzlaşma esasına dayalı, toplumsal huzur ve barışın tesis edildiği, bir arada yaşama kültürünü savunan 'yazılı anayasa' hazırlama gerekliliğini ortaya çıkardı(Geçit, 2016, s. 34). Yapılan bu sözleşme bazı⁷ düşünürlere göre İslam devletinin kuruluşunun maddi dayanağı olarak kabul edilirken bazı⁸ düşünürlere ise bu anlaşmanın hakkını vermekle birlikte, anlaşmanın sadece İslam'ın amaçlarının yerine getirilmesi için atılan adımlardan biri olarak görür. Hangi görüşü kabul edersek edelim Medine Antlaşması hem Medine halkı için hem de İslam'ın siyasi tarihi için dönüm noktası mahiyetindedir. Medine Sözleşmesi, sözleşmeye katılan tarafların etnik ve dini farklılıkları göz önüne alındığı zaman din ve vicdan hürriyeti hususunda son derece önemli siyasi ve hukuki bir belge olma özelliğine sahiptir. Sözleşmeyle birlikte Yahudilerin can ve mal güvenliklerinin yanı sıra dinlerini yaşama hürriyetleri de garanti altına alınmıştır(Apaydın ve Diğerleri, 2014, s.269). Bu antlaşma Müslümanların ilk anayasası olarak kabul edilmiştir(Sarıçam, 2017, s. 169; Apaydın ve Diğerleri, 2014, s. 270). Ayrıca bu antlaşma ileride imparatorluk haline gelecek İslam devleti için model anayasa özelliği göstermiştir(Rosenthal, 2009, s.25). Medine Antlaşması tüm maddeleriyle birlikte günümüze kadar ulaşmıştır. Anlaşmanın Medine halkı ve Yahudiler için dikkat çeken maddeleri ise şu şekildedir:

⁷ Buna örnek olarak: Rosenthal, Sarıçam, Muhammed Hamidullah ve Mehmet Salih Geçit.

⁸ Bu düşünürlere birisi İmadüddin Halil'dir.

- 1- Bu dine inananlar ve onlara bağı olanlar tek bir topluluk(ümme) olacaklardır.
- 2- Her kabile ve bu kabilelerin alt aileleri, üyelerinin kan-parası(diyet) ve fidyelerini ödeme konusunda sorumluluk alma zorunluluğunda olacaktır(2-11. maddeler).
- 3- Topluluğun üyeleri suça karşı tam bir dayanışma gösterecek ve suçlular kendi ailelerinden olsa dahi ümmetten başka bir aileye karşı işlenen bir suç olduğu zaman suçlunun yanında olmayacaklardır(13 ve 21. maddeler).
- 4- Ümmetin üyeleri inanmayan münafıklara karşı savaş ve barış dönemlerinde tam bir dayanışma içerisinde bulunacaklar(14, 17, 19, 44. maddeler), ayrıca 'komşuluk hakkı' konusunda da tüm üyeler mutlak şekilde dayanışma göstereceklerdir(15. madde).
- 5- Yahudiler ya da topluluğun diğer üyeleri ve Müslümanlar, söz konusu kendi dinlerini korumak(birlikte savaşmakta dâhil)⁹ olsa da birbirilerine yardım edeceklerdir(24-35, 37, 38, 46. maddeler)(Watt, 1968, s. 5).¹⁰

Medine Sözleşmesi, Yahudilere tanıdığı hakların yanı sıra Medinelilerin birbirleriyle ve başka topluluklarla olan ilişkilerini de düzenlemiş, temel hak ve ödevlerin sınırlarını belirlemiş ve insanların bir arada yaşayabilmelerine imkân tanımıştır. Antlaşmanın en önemli etkilerinden birisi ise Hz. Muhammed'in siyasi otoritesinin Medine halkı tarafından kabul edilmesidir. Bu sözleşmeyle birlikte tüm Medine halkı Hz. Muhammed'in önderliğinde, ortak paydalarda birleşerek konfederasyon niteliğinde bir yapıya kavuşmuştur. Bu sayede kendilerine düşmanlık yapan Mekkelilere karşı tek vücut olarak hareket edebilme kabiliyetine erişmişlerdir. Bu gelişmelerle birlikte Medine halkı, siyasi ve ekonomik açıdan hızlı bir kurumsallaşma süreci yaşamıştır.

Medine Antlaşması'yla kurulan barış ortamı, başta Kureyş olmak üzere bazı Yahudi ailelerin de dikkatini çekmiştir. Medine'de yaşayan bazı Yahudi kökenli aileler, Hicretten önce Hz. Muhammed ile Kureyş arasında yaşanan çekişmeleri bildikleri için Kureyş'i tahrik etmiş, onlara savaş konusunda yardım sözü vermiştir. Böylece hem Müslüman otoriteyi zayıflatmayı hem de Medine Antlaşması'nı rafa kaldırmayı

⁹ Müslümanlar Yahudilerle savaşsa dahi Medineli Yahudiler Medine halkının yani Medine Müslümanlarının yanında yer alacaklardır.

¹⁰ Sonraki dönemlerde çıkan Müslüman-Yahudi savaşlarında Müslümanlar tarafından öne sürülen 'Yahudiler Medine Antlaşmasını ihlal etti' tezinde 4 ve 5 numaralı başlıkta bulunan maddelere atıf yapılır.

hedeflemişlerdir. Bazı Yahudi aileleri Hz. Muhammed'in bütün uyarılarına rağmen barış ortamını kabullenememiş, Evs ve Hazrec kabileleri arasına nifak sokmaya çalışmış hatta Hz. Muhammed'e suikast yapmayı dahi planlamışlardır. Tüm bunların sonucunda Medine Antlaşması'nı ihlal eden Kaynuka daha sonra ise Nadir Yahudileri Medine'den uzaklaştırılmışlardır. Geriye kalan tek Yahudi kabilesi olan Kurayzalılar ise Hendek Savaşı sırasında Medineli Müslümanların yanında yer almayarak Medine Antlaşmasını ihlal etmiştir. Müslümanlara yardımcı olmadıkları gibi Kureyşlilere içeriden destek olmuşlardır. Böylece hem Medine Antlaşması'nı ihlal etmişler hem de Medine halkına ihanet etmişlerdir. Savaşın sonunda Kurayza Kalesi kuşatılmış ve Kurayza Yahudileri İslam'a davet edilmiştir. Kurayza Yahudileri İslam'ı kabul etmedikleri gibi Hz. Muhammed ve hanımlarına küfür etmeye başlamışlar ve Müslümanları taşıyarak savaşmayı tercih etmişlerdir. Kurayzalılar bir süre savaştıktan sonra teslim olmuşlardır. Savaş sonunda hakem olarak Sa'd b. Muaz seçilmiştir. "Sa'd buluş çağına girmiş erkeklerin öldürülmesine, kadınların ve çocukların esir alınmasına, malların ise ganimet statüsüne tabi tutulmasına karar vermiştir"(Sarıçam, 2017, s. 272). Böylece Medine'de bulunan son Yahudi kabilesi yenilmiş ve Medine'den uzaklaştırılmıştır. Bu olaydan sonra Medine Antlaşması'nın Yahudilerle ilgili olan maddelerinin uygulanması son bulmuştur.¹¹

2.2.4. Hz. Muhammed'in Yönetimi

İslam bilginlerinin ittifak ettiği gibi Hz. Muhammed'in idare şekli adalet, ahlâk, istişare, biat ve ehliyet esaslarına dayanmıştır. Bu esaslar aynı zamanda Kur'an'ın her Müslüman'a emrettiği esaslardır. Hz. Muhammed İslam'ın esaslarını vahiy yoluyla aktarmış, İslam'ın getirdiği bütün ahlaki prensipleri en mükemmel şekilde yaşamış ve onları insanlara en güzel şekilde öğreten bir lider olmuştur(Havva, 1997, s. 163). Hz. Muhammed, ilk İslam devletini de bu esaslara uygun şekilde kurmuş ve yönetmiştir. Medine'de kurulan İslam devleti, ensar, muhacir, diğer Medine sakinlerinin ve Medine'ye sonradan gelen tüm vatandaşların hukuk karşısında eşit oldukları, fikir ve inanç özgürlükleri üzerine kurulmuş bir devlettir. Gelişen İslam dini ve devleti kimsenin

¹¹ Sarıçam bu savaşla birlikte Medine anlaşmasının sona erdiği iddiasındadır(Sarıçam, 2017, s. 171). Fakat bu sözleşmenin bir tarafı Yahudiler bir tarafı ise Müslümanlar olduğu iddiası kesin delillere sahip değildir. Apaydın bu anlaşmanın öncelikle Evs ve Hazrec tarafları arasında imzalandığını Yahudilerin ise din ve mal hürriyetlerini güvence altına almak için bu anlaşmaya sonradan katıldığı belirtmektedir(Apaydın, 2002, s. 268).

ailesine, aşiretine, kabilesine, maddi durumuna, geldiği yere ve doğduğu yurda bakmaksızın bütün insanları muhatap almış ve eşit muamele göstermiştir. Bu sebeple İslam tarihi sahnesinde yer alan diğer bütün devletlerin aksine ilk İslam devleti kendini bir zümreye, gruba hapsedmemiş ve belli bir cemaat ya da grubun devleti olmamıştır(Halil, 2011, s. 49). Bu bağlamda Hz. Muhammed'in kurduğu İslam devletinin din temelli diğer tüm devletlerden farklı temel iki prensibi bulunmaktadır. Birincisi, tebaasını inanç konusunda zorlamamak ve onların özgürlüklerini garanti altına almaktır. İkincisi ise devlet ve yurt kavramlarını 'siyasi temelli' değil 'insan temelli' tanımlamasıdır. Medine'de kurulan İslam devleti soyut meselelerle değil bizzat insanların fiili durumlarını ilgilendiren pratik çözümler üretmiş ve insanların tercih ve isteklerine son derece önem vermiştir. Kur'an ve sünnetin yanı sıra insan merkezli çözüm üretme çabası, kurulan bu devletin en temel özelliklerinden biri olmuştur(Halil, 2011, s. 50-51).

İnsanlık tarihi boyunca siyasi gücü eline geçiren birçok yönetici, çıkarları ve hevesleri uğruna iktidarını kötüye kullanmış ve birçok insanın ölmesine sebep olmuştur. Hz. Muhammed maddi¹² iktidarının yanı sıra manevi¹³ iktidarı bulunmasına rağmen gücünü asla kötüye kullanmamış, bu gücün getirdiği sorumluluğun farkında olarak hareket etmiştir. Peygamberlik kimliğinin yanı sıra yöneticilik kimliğinden dolayı elde ettiği iktidarı titizlik içerisinde, kimseye büyüklenmeden ve alçakgönüllülükle kullanmıştır. Hz. Muhammed etrafında ki insanlara 'Ben ne bir kralım, ne de bir zorbayım; bilakis Kureyş'ten kurutulmuş et yiyen bir kadının oğluyum' diyerek bu gerçeği her zaman etrafındaki insanlara hatırlatarak erdemini ortaya koymuştur(Sarıçam, 2017, s. 321). Adiy b. Hâtim'in söyledikleri de Hz. Muhammed'in sahip olduğu tevazuyu onaylar. Adiy b. Hâtim bir heyetle birlikte Medine'ye gelerek hem Hz. Muhammed'in hem de İslam'ın durumunu görmek ister. Hz. Muhammed'in yanına geldikleri vakit onun yanında akrabalarından bir kadın ve çocukların bulunduğunu görür. Bizans ve İran krallarının durumundan da haberdar olan Adiy b. Hâtim, Hz. Muhammed'in bu durumunu görünce O'nun diğer krallara benzemediğini anlar. Hz. Muhammed, Adiy b. Hâtim'i evine götürürken yolda bir kadın Hz. Muhammed'i durdurur. Kadın ona uzun süre sorunlarını anlatır. Hz. Muhammed onun sözünü kesmeden uzun şekilde dinler. Daha sonra yollarına devam ederler ve Hz.

¹² İslam devleti sayesinde elde ettiği iktidar.

¹³ İslam dininin peygamberi olması sebebiyle elde ettiği iktidar.

Muhammed'in evine girerler. Hz. Muhammed evde bulunan minderi Adiy b. Hâtim'e uzatarak kendisi mindersiz şekilde yere oturur. Bu olayın üzerine Adiy b. Hâtim 'Vallahi bu bir kral değildir.' diyerek onun tanıdığı tüm krallardan farklı bir yönetici olduğunu kabul ederek Müslüman olur(Sarıçam, 2017, s. 322).

Hz. Muhammed'in kurduğu İslam devletinde herkesin yönetime azami düzeyde katılmasına önem verilmiştir. Herkesin fikrini sunabileceği ve 'ortak aklın' dikkate alındığı bir yönetim süreci yaşanmıştır. Karar alma süreci, yani yürütme organı Hz. Muhammed'in liderliğinde yürütülse dahi, Hz. Muhammed herkesin fikrinsel anlamda katılımına son derece önem vermiş ve bu hususta titizlik içerisinde hareket etmiştir. Hz. Muhammed'in istişareye verdiği önemle ilgili şu örnekleri verebiliriz: Müslümanlar ile Kureyşliler arasında yaşanan Bedir Savaşı'nda Müslümanlar, Kureyşlilerden önce savaşın yapılacağı yere gelip ordugâh kurmuşlardır. Müslümanlar arasında bulunan Hubâb b. Munzir Hz. Muhammed'in yanına gelerek 'Ya Resulullah: Burası sana Allah'ın konaklamayı emrettiği, ileri gitmeniz veya geri çekilmemiz caiz olmayan bir yer midir? Yoksa şahsi bir düşünce, savaş ve hile için tedbir olarak düşünülmüş bir yer midir?' diye sormuştur. Bunun üzerine Hz. Muhammed ordugâhı buraya kurmanın kendi fikri olduğunu söylemiştir. Hz. Muhammed'den aldığı cevabın üzerine Hubâb: 'Ya Resulullah! Burası karargâh kurmak için uygun bir mekân değildir. Sen ordugâhı buradan kaldır. Kureyş'in geleceği yerin yanındaki su kuyularının yanına gidip oraya karargâh kuralım, orada hem Kureyş'in suya ulaşmasını engeller hem de kendi su ihtiyacımızı karşılarız demiştir. Hz. Muhammed onun önerisinin isabetli olduğunu kabul ederek tavsiyelerine uymuştur(Sarıçam, 2017, s. 354-355; İbn Sa'd, 2015b, s. 11). Yine bu savaş sırasında Hz. Muhammed, savaş taktikleri konusunda Sa'd b. Ubâde veya Sa'd b. Mu'âz ile istişare etmiştir. Onlar Hz. Muhammed'e nereye gidersen git biz senin arkandan geleceğiz ve sana tâbiyiz demişlerdir(İbn Sa'd, 2015b, s. 22). Yine bu savaşın sonunda elde edilen esirlere ne yapılacağı konusunda ashabına danışan Hz. Muhammed, Hz. Ebubekir'in önerisini dinleyerek esirleri fidye karşılığında serbest bırakmıştır(Y. Ünal, 2012, s. 182). Hz. Muhammed, Uhud Savaşı'nın öncesinde de savaş taktikleri konusunda ashabı ile istişare etmiştir. Hz. Muhammed Medine'nin içinde savaşmayı istemiş, ashabı ise Medine dışına çıkılarak savaşmayı istemişlerdir. Hz. Muhammed onların görüşüne uyarak Medine dışında savaşmayı kabul etmiştir(İbn Sa'd, 2015b, s. 36-37). Yaşanan bu olaylar göstermektedir ki Hz. Muhammed İslam devletini yönetirken herkesin aklındaki fikri belirtmesi için özgür bir ortam oluşturmuş ve

istişareye son derece önem vermiştir. Kendi vereceği kararlar kimse tarafından sorgulanamaz olmasına rağmen Hz. Muhammed, her zaman başkalarının fikirlerine değer vermiş ve istişare sonucu oluşan ortak akıl doğrultusunda karar almıştır.

Hz. Muhammed'in yönetim ilkelerinden bir diğeri ise adalettir. Tarih boyunca bütün toplumlar sevgi, aidiyet, birlikte yaşama arzusu, geleceği birlikte inşa etme isteği ve buna benzer amaçlar üzerinde birleşmiştir. Fakat bu toplumların ayakta durmasının yegâne sebebi bu arzular değil adaletin tesis edilmiş olmasıdır. Adalet hem toplumların huzur içinde yaşamasına hem de iktidarlarına saygı duymalarına vesile olmuştur. Adaletli bir devlet ve yönetici, toplumun her kesimine eşit şekilde davranmalı ve hiçbir ayırım yapmadan adaleti eşit şekilde dağıtmalıdır. Adalet, insanlık tarihi boyunca önemini koruduğu gibi İslamiyet'in de üzerinde çokça durduğu kavramlardan birisidir. Hz. Muhammed Peygamberliğinden önce de sonra da herkes tarafından adaletine güvenilen bir insan olmuştur. Güven ve adalet söz konusu olduğu zaman 'Kâbe Hakemliği' Hz. Muhammed'in en ünlü görevlerinden birisidir. Onun kişilik özelliklerinden biri olan adaletli olma durumu, Kâbe Hakemliği ile birlikte tüm Mekkeliler tarafından kabul görmüştür ve onun kararı sorgulanmadan kabul edilmiştir. İslamiyet'ten sonra Hz. Muhammed'e olan bu güven daha çok artmıştır. Hz. Muhammed kurduğu İslam devletiyle tüm Müslümanlara ve hatta düşmanlarına adaletle hükmetmiştir. Bu bilgiler ışığında Hz. Muhammed'in yönetim anlayışını özetlersek şu sonuca varırız: Hz. Muhammed Kur'an ve tevhid inancına dayanan, itikâdî ve ahlakî esasları ön planda tutan dini bir yönetim tarzı ile hükmetmiştir. Bu yönetim tarzı Arap Yarımadası'nda daha önce bulunan hiçbir yönetim tarzına benzememiş, ırkçılık asabiyeti yerine ümmet anlayışıyla hareket edilmiş ve başka din ve topluluk mensuplarıyla birlikte yaşama çabası içinde olunmuştur. Bu sebeplerden dolayı da çok kısa süre içerisinde pek çok Arap kabilesi Hz. Muhammed'in otoritesini kabullenmiştir(Geçit, 2016, s. 34).

Hz. Muhammed'in otoritesinin tüm Arap Yarımadası'na yayılmasından korkan Kureyşliler ise Müslüman toplumu üzerinde siyasi, ekonomik ve toplumsal baskı oluşturmaya çabalamışlardır. Bu baskılardan dolayı Hz. Muhammed birçok gazve¹⁴ emri vermek zorunda kalmıştır. Hz. Muhammed'in bizzat katıldığı ve komutan olarak bulunduğu gazve sayısı 27'dir. Gönderdiği seriyye¹⁵ sayısı ise 47'dir. Kendisinin bizzat

¹⁴ Hz. Muhammed'in bizzat katıldığı savaşırlara gazve denir(savaşıp savaşmamasına bakılmamıştır).

¹⁵ Hz. Muhammed döneminde, Muhammed'in bizzat katılmadığı askeri harekâtlardır.

fiili olarak katılarak savaştığı gazve sayısı ise 9'dur ¹⁶(İbn Sa'd, 2015b, s. 1). Hz. Muhammed'in yöneticiliği ve Medine Antlaşmasının toplumsal etkisi, İslam tarihi açısından oldukça önemli iki olgudur. Hz. Muhammed'in peygamberlik otoritesi ve daha sonrasında kurduğu devlet ile ön plana çıkan siyasi otoritesi, Müslümanların yaptığı gazveler ve seriyyeler sonucunda sağlanmıştır. İslam'ın yok olma tehlikesi atlattığı bu savaşlar öncelikle Müslümanların güvenliğinin sağlanmasının, daha sonra İslam'ın Arap Yarımadası'nda kabul görmesinin ve son olarak da tüm Arap Yarımadası'na yayılmasının yolunu açmıştır. Ayrıca bu savaşlar sonucunda toplumsal doku son halini almıştır ve İslam devletinin önce kendini savunması daha sonra da topraklarını genişletmesinde de bu savaşlar kilit rol oynamıştır. Bu doğrultuda erken dönem İslam tarihine baktığımız zaman hem Hz. Muhammed'in otoritesinin kabullenilmesine hem de Medine Antlaşması'nın uygulanmasına etki eden birkaç büyük savaş göze çarpmaktadır.

2.2.4.1. Bedir Savaşı

Hz. Muhammed'in Medine halkı tarafından yönetici olarak kabul edilmesinin ve Medine Antlaşması'nın imzalanmasının ardından karşımıza çıkan ilk büyük savaş Bedir Savaşıdır.¹⁷ Aslında Bedir Savaşı, savaşmak maksadı ile tertip edilmiş bir sefer değildir. İslam ordusunun asıl amacı Şam'dan Mekke'ye doğru giden Kureyş kervanını ele geçirmektir. Böylece hem Mekke-Şam ticareti sekteye uğratılacak hem de kuruluş aşamasında olan İslam devleti ekonomik olarak rahatlayacaktır. Nitekim Hz. Muhammed'in ilk odak noktalarından birisi İslam'ın ekonomik özgürlüğünü sağlamak olmuştur. Bu amaç çerçevesinde Müslümanlar Medine'ye geldikleri ilk günden itibaren ticaretle uğraşmışlar ve yeni bir pazar inşa etmeye çalışmışlardır. Müslümanların giriştikleri bu ticari dönüşüm süreci pek çok muhalefetin doğmasına sebep olmuştur(Djaït, 1988, s. 85). Müslümanlar Bedir Savaşı'yla birlikte ticari muhalefeti devre dışı bırakacak, Şam-Mekke arasında bulunan ticaret yolunun kendi kontrollerinde olduğunu gösterecek, kervanı ele geçirerek İslam devletinin giderlerini karşılayacak ve Mekkeli müşriklerin ekonomik olarak zayıflamasını sağlayacaklardı.

¹⁶ Bedir, Uhud, Müreysi, Hendek, Kurayza, Hayber, Mekke'nin Fethi, Huneyn ve Tâif.

¹⁷ Bedir Savaşı'ndan önce birçok gazve vardır fakat tüm gazveleri incelememiz oldukça zordur. Bu sebeple siyasi, hukuki ve ekonomik sonuçlarından dolayı Bedir Savaşı'yla başlamak en isabetli olandır.

Bu amaç doğrultusunda İslam ordusu hicretin 19. ayının 12. gecesinde(13 Mart 624) Medine'den yola çıkmıştır(İbn Sa'd, 2015b s. 8). Şam'dan dönen Kureyş kervanının başında Ebû Süfyân bulunmaktaydı. Ebû Süfyân, Müslümanların bu kervana saldırmak için hazırlandığı haberini almıştır ve Kureyşlilerden yardım istemiştir. Mekke'den yola çıkan Kureyş ordusu ile Medine'den gelen İslam ordusu Bedir civarında karşılaşmıştır. İslam ordusu yaklaşık 300,¹⁸ Kureyş ordusu ise 100 atlı olmak üzere 1000 kişiden oluşuyordu. Savaş Müslümanların galibiyeti ile sonuçlanmış ve Kureyş beklemediği bir bozgun ile karşılaşmıştır. Bu savaşta müşriklerden yetmiş kişi ölmüş ve yetmiş kişi esir alınmıştır(İbn Sa'd, 2015b, s. 15). Bedir Savaşı ekonomik amaçlar çerçevesinde yapılan bir gazve olmasına rağmen hedef alınan kervan savaş başlamadan önce güvenli bir şekilde Mekke'ye dönmüştür. Bundan dolayı Müslümanlar gözle görünür ekonomik kazançlar elde edememişlerdir. Ancak Bedir Savaşı Müslümanların toplumsal ve politik açıdan tanınmalarını, özgüvenlerinin tazelenmesini ve güçlerinin Arap Yarımadası'nda görülmesini sağlamıştır. Hukuki açıdan bakıldığında ise Medine Antlaşması'nda ilk çatlak bu savaş ile meydana gelmiştir. Beni Kaynûkâ Yahudileri Bedir Savaşı sırasında anlaşmada bulunan 'Medine ümmeti savaş sırasında birbirine yardım edecek' maddesini çiğnemişlerdir. Bundan dolayı da Müslümanların tepkisiyle karşılaşmışlardır. Bu sebeple Bedir Savaşı dönüşünde 624 yılında Benî Kaynûkâ Kalesi Müslümanlar tarafından kuşatılmıştır. Kaynûkâlîlar bir süre direndikten sonra teslim olarak Hz. Muhammed'in vereceği karara razı olmuşlardır. Hz. Muhammed onların Medine'den çıkarılmasına, sahip oldukları malların ise kendine bırakılmasına karar vermiştir(İbn Sa'd, 2015b, s. 26-27). Böylece Medine Antlaşması'na katılan Yahudi kabilelerden ilki devre dışı kalmıştır.

2.2.4.2. Uhud Savaşı

Kureyş ordusu Bedir Savaşı'nda yenilerek Mekke'ye dönmüştür. Ebû Süfyân'ın Şam'dan Mekke'ye getirdiği kervan Dârünnedve'nin önünde beklerken Kureyşliler Ebû Süfyân'ın yanına giderek tekrar bir ordu hazırlanacak olursa kervandan elde edilen kârın bu savaş için kullanılacağına dair söz vermişlerdir. Bu söz doğrultusunda Kervan sahipleri elde ettikleri bütün kârı Ebû Süfyân'a vermişlerdir. Ayrıca Arap kabilelerine elçiler göndererek ordularına destek toplamaya çalışmışlardır. Tüm bu çabaların

¹⁸Savaşa katılanların sayısı tam bilinmemekle birlikte: 300, 310, 313 ya da 315 gibi sayılar telaffuz edilir(İbn Sa'd, 2015b, s. 16-17).

sonucunda müşrikler topladıkları ordu ile birlikte harekete geçmişlerdir. Ordu 700 zırhlı olmak üzere toplam 3000 askerden oluşmuştur. Hz. Muhammed'in bu durumdan haberi olmuş ve ashabı ile yaptığı istişareler sonucunda Müslümanlar, Medine dışına çıkarak müşrik ordusuyla Medine dışında savaşımaya karar vermişlerdir. Müslümanlar topladıkları 1000 kişilik ordu ile yola çıkmışlardır. İstişare sırasında İbn Übey Medine'de kalarak düşmanla burada çatışmayı önermiş fakat istişare sonucu İbn Übey'in fikri kabul görmemiştir. Bu durumu kabullenemeyen Übey, İslam ordusu düşmana doğru yaklaşırken kararını değiştirerek yanında 300 kişi ile Medine'ye geri dönmüş ve bundan dolayı İslam ordusu 700 kişiyle kalmıştır. Aslında Uhud Savaşı, Bedir Savaşı'nın tekrarı gibidir. Arada tek fark bulunur o da Kureyş intikamını almıştır. Uhud Müslümanların ilk yenilgisi olduğu için tüm Müslümanlar için tarihi bir önemi bulunur. Djaît¹⁹ Uhud savaşın önemini şu şekilde tanımlar: Bu savaş henüz kuruluş aşamasında(örgütlenememiş) olmalarına rağmen İslam devleti savunucularının direniş adına olağanüstü bir kapasiteye sahip olduğunu göstermiştir(Djaît, 1988, s. 76). Savaşa başlamadan önce Hz. Muhammed, Abdullah b. Cübeyr'i komutan tayin ederek 50 okçuyu Ayneyn Tepesi'ne²⁰ yerleştirmiştir. Hicretin 32. ayının başında 7 Şevvâl Cumartesi günü(23 Mart 625) savaş başlamıştır. Müslümanlar Kureyş sancaktarlarını hızlı şekilde öldürmüşlerdir. Müslümanların psikolojik üstünlüğü ele geçirmelerinden dolayı Müşrikler beraberlerinde getirdikleri mallarını bırakarak arkalarına bakmadan kaçmaya başlamışlardır. Müslümanlar ise hem savaşımaya devam etmişler hem de müşriklerin geride bıraktığı ganimetleri toplamaya başlamışlardır. Savaştan önce Ayneyn Tepesi'ne yerleştirilen okçular, kendilerine ganimet kalmayacağı endişesi ile savaşın yapıldığı yere doğru ilerlemişlerdir. O sıralar müşrik saflarında yer alan Hâlid b. Velîd,²¹ okçuların mevzilerini terk ettiğini görünce onlara arkadan saldırarak geride kalan birkaç okçuyu öldürmüş ve Müslümanları arkadan kuşatmıştır. Savaşın bu anına kadar Müslümanlar pek çok Kureyşliyi öldürmüş ve savaşı neredeyse kazanma noktasına gelmişlerdir. Fakat Ayneyn Tepesi'nin kaybedilmesinden sonra geri çekilmek zorunda kalarak birçok kayıp vermişlerdir. Hz. Muhammed'in amcası Hz. Hamza da Uhud Savaşı'nda ölenler arasındadır(İbn Sa'd, 2015c, s. 4). Müslümanlardan yetmiş kişi, müşriklerden ise yirmi üç kişi bu savaş sırasında ölmüştür. Ayrıca savaş sırasında Hz. Muhammed'in azı dişi kırılmış, yanağından ve alnından yaralanmıştır(İbn Sa'd,

¹⁹ Djaît, Tunuslu İslam alimi ve tarihçidir.

²⁰ Bu tepe, Müslümanların arkadan kuşatılmaması için kritik bir tepedir.

²¹ Sonradan Müslüman olmuştur.

2015b, s. 40-41-42). Uhud, Müslümanların kaybettiği ilk savaş olmasından dolayı pek çok çatlağın oluşmasına ve henüz kuruluş aşamasında İslam devletinin sorgulanmasına sebep olmuştur.

2.2.4.3. Benî Nadîr Gazvesi

Benî Nadîr Savaşı, Medine Antlaşması'nda ikinci çatlağın oluşmasına sebep olan savaştır. Bu gazve hicretten otuz yedi ay sonra meydana gelmiştir. Hz. Muhammed, Kubâ Camii'nde namaz kıldıktan sonra ashabıyla birlikte Benî Nadîr'i ziyaret etmiştir. Onlardan iki kişinin diyetinin ödenmesi konusunda maddi yardım istemiştir. Benî en-Nadîr'in önde gelenleri diyetin ödenmesi konusunda ona yardım edeceklerini söylemişler ancak bu sözlerinin hemen ardından gizlice bir araya gelerek kararlarından vazgeçmiş, Hz. Muhammed'e suikast yaparak ondan kurtulmayı planlamışlardır. Onlardan birisi 'yakında bulunan bir evin damına çıkarak onun kafasına bir kaya atarım' demiştir. Toplantıda bulunan Sellâm b. Mişkem ise onlara 'Sakin yapmayın. Vallahi, bu yaptığınızı Allah ona bildirecektir. Kaldı ki bu yaptığınız bizimle onun arasındaki antlaşmayı bozmak anlamına' gelir demiştir (İbn Sa'd, 2015b, s. 57). Gerçekten de Mişkem'in öngördüğü gibi Hz. Muhammed'in durumdan haberi olmuştur ve Hz. Muhammed, Nadîr beldesinden kalkarak Medine merkezine doğru yönelmiştir. Medine'ye varınca Muhammed b. Mesleme'yi Benî Nadîr'e yollayarak şunları söylemiştir: "Memleketimden çıkın. Burada oturmayın. Yapmak istediğiniz ihaneti yaptınız. Size on gün mühlet verdim. Ondan sonra sizden kim burada görünürse boynu vurulacaktır" (İbn Sa'd, 2015b, s. 57). Benî Nadîr göç etmek için sahip olduğu malları ve develeri toplamayı sürdürürken yanlarına gelen İbn Übey²² onları Müslümanlara karşı tekrar kışkırtmış, göç etmelerini engellemeye çalışmış başarılı olmuştur. Übey Nadîr kabilesine şunları söylemiştir: "Sakin kendi yurtlarınızdan ayrılmayın. Benimle birlikte kendi kavmimden ve diğer Araplardan 2000 adam kalelerinize geleceğiz ve son ferdimiz ölünceye kadar savaşaacağız. Ayrıca, Kurayza ve Gatafân'dan antlaşmalı olduklarınız da size yardım edecektir" (İbn Sa'd, 2015b, s. 58). Benî Nadîr, İbn Übey'in sözlerine uyarak göç hazırlıklarını sonlandırmış ve savaş hazırlıklarına başlamıştır. Hz.

²² Abdullah b. Übey Hazrec kabilesinin reisi olup Medine'nin idaresi kendisine verilmek üzere iken Hz. Peygamber'in oraya hicretiyle bundan vazgeçilmiştir. Bu sebeple, Bedir Gazvesi'nden hemen sonra Müslüman olmuş görünmesine rağmen, Peygamber'e ve onun tebliğ ettiği dine karşı beslediği düşmanlık duygusundan hiçbir zaman kurtulamamıştır (Koçyiğit, tarih yok, s.1).

Muhammed'e de haber yollayarak seninle savaşıcağız, kalelerimizden çıkmayacağız haberini yollamışlardır. Bu haberden sonra Hz. Muhammed harekete geçerek Benî en-Nadîr'in üzerine doğru yürümüştür. Benî Nadîr'e ne Kurayza'dan ne Gatafân'dan ne de onları bu yola teşvik eden İbn Übey'den yardım gelmiştir. Hz. Muhammed onları on beş gün boyunca muhasara altında tutmuştur ve sonunda Benî Nadîr yenilgiyi kabul ederek Medine'yi terk etmiştir. Bedir ve Hendek savaşları arasında yaşanan bu gelişmeler müslümanların genişleme ve gelişme süreçlerine önemli katkıda bulunmuştur. Bedevilerin şehirlere alıştırılması, diplomatik gelişmeler, Beni Nadir Yahudilere ait olan ekonomik imtiyazlar ve Benî Nadîr mallarının Müslümanlara geçmesi, son olarak da İslam devletinin ganimetleri paylaşırma nizamının düzenlenmesi bu savaşlar arasında yaşanmıştır(Djaît, 1988, s.76-77). Bu savaşla birlikte Kaynuka'dan sonra Nadîr kabilesi de hem Medine Antlaşması'ndan hem de Medine'den çıkarılan ikinci Yahudi kabilesi olmuştur. Ayrıca bu savaş Hendek Savaşı'nı tetikleyen sebeplerden birisi olmuştur.

2.2.4.4. Hendek Savaşı

Hendek Savaşı, İslam devletinin kurulması ve kurumsallaşması sürecinde belirgin rol oynayan en önemli savaşlardandır. Hendek savaşı hicretin 5. yılında(31 Mart 627) Zilkâde ayında meydana gelmiştir. Beni Nadir Yahudileri Medine'den atıldıktan sonra Hayber'e yerleşmişlerdir. Bu kabilenin önde gelen bazı reisleri Kureyşlileri Hz. Muhammed'e karşı kışkırtarak onunla savaşmaya teşvik etmişlerdir. Beni Nadir'in çabaları sonucunda Mekkelilerin Medine'ye saldırması kaçınılmaz hale gelmiştir. Hendek Savaşı, Hz. Muhammed'in siyasi otoritesinin ön plana çıktığı ve en baskın şekilde kullanıldığı savaşlardan birisi olmuştur. Çünkü devletine karşı, Kureyş kabilesiyle birlikte, Fezâre, Escar ve Mürre ailelerinin de bulunduğu Gatafan kabilesi, Hz. Muhammed'in devletine karşı büyük bir koalisyon kurmuştur(Djaît, 1988, s. 77). Bu koalisyon, Gatafan'ın ekonomik amaçları, Kureyş'in siyasi çıkarları, Kurayza'nın ihaneti, Beni Nadir'in akıl hocalığı çatısında birleşmiştir. Beni Nadir reisleri önce Kureyş'e giderek onları ikna etmiş, daha sonra Gatafân ve Süleyym kabilelerine de Müslümanlara birlikte saldırmayı teklif ederek onları da koalisyona dâhil etmişlerdir. Sonunda koalisyon güçleri, 300 at 1500 deve olmak üzere 4000 kişi Kureyş'ten, 700 kişi Benî Süleyym'den, 1000 deve ile kalabalık sayıda asker Fezâre kabilesinden, 400

kişi Eşça kabilesinden, 400 kişi Benî Mürre'den²³ olmak üzere toplanmışlardır. Medine'ye doğru ilerlerken müşrik ordusunda ki asker sayısı toplam 10.000, Medine'de bulunan Müslümanların sayısı ise 3000 kişiye ulaşmıştır. Mekkelilerin kurdukları koalisyonun haberi olan Hz. Muhammed, Medine halkını yanına çağırarak onlarla savaş hakkında istişare etmiştir. İçlerinden Selmân el-Fârisî hendek kazılmasını teklif etmiştir ve Müslümanlar bu fikri uygun bularak hendek kazılmasını kabul etmişlerdir (İbn Sa'd, 2015b, s 66-67). Medine halkı arasında eli kazma kürek tutan birçok insan hendeğin kazılmasına katkıda bulunmuştur. Hz. Muhammed de Müslümanları teşvik etmek amacıyla bizzat hendeğe inerek çalışmıştır.

Savaş başlamadan önce Hz. Muhammed, Medine Antlaşması'na bağlı bulunan son Yahudi kabilesi Kurayza'ya haber yollayarak kendilerine katılmaları çağrısında bulunmuştur. Kurayza savaş başlamadan önce bu daveti kabul etmiş ancak savaş başladıktan sonra bu kararlarından vazgeçmişlerdir. Kurayza kabilesi bununla da yetinmeyip savaşın ilerleyen günlerinde Medine şehri içerisinde huzursuzluk çıkarmışlar, ayrıca kendilerine rehine göndermeleri karşılığında Müslümanlara karşı savaşılabilecekleri konusunda koalisyon kuvvetlerine teklif götürmüşlerdir. Böylece Kurayza kabilesi Medine Antlaşması'nı ihlal etmekle kalmayıp birlikte yaşadıkları Medine halkına da ihanet etmişlerdir. Tüm bunlar yaşanırken koalisyon kuvvetleri Müslümanları on beş gün boyunca muhasara altında tutmuşlardır. Müşrikler muhasara boyunca Medine'ye girmeye çalışmışlar fakat geniş hendeklerle çevrili Medine'ye girememişlerdir. Hendek Savaşı'nda gerek Müslümanlar gerekse koalisyon kuvvetleri ağır bunalımlar altında yıpranmışlardır. Müslümanlar dışarıda koalisyon kuvvetleri, içeride ise Kurayza kabilesi ile uğraşmak zorunda kalmışlardır. Koalisyon kuvvetleri ise kendi şehirlerinden uzakta fiziksel ve psikolojik olarak birçok sıkıntı yaşamışlardır. Savaşın uzamasıyla birlikte Müşriklerin erzakları azalmış, Medine'de çıkan bir fırtınadan dolayı tüm çadırları ve eşyaları zarar görmüştür. Savaş devam ederken Kureyş, Gatafan ve Kurayza kabileleri arasında hem güvensizlik ortamı oluşmuş hem de savaşı kazanacaklarına dair umutları kalmamıştır. Müslümanlar ise savaş boyunca devletlerini ve topraklarını savunmak için ellerinden gelen mücadeleyi göstermeye çalışmışlardır. Djaîr yaşanan mücadeleyi şu şekilde yorumlamıştır: Müslümanların devletlerini korumaları aynı zamanda İslamiyet'i de korumak anlamına gelmekteydi.

²³ Ez-Zühri'nin rivayet ettiğine göre bu aile savaş için hazırlanıp yola çıktıktan sonra vazgeçip geri dönmüştür. Böylece Beni Mürre'den hiç kimse Hendek Savaşı'na katılmamıştır.

Müslümanlar, devletlerinin ve dinlerinin geleceğini savunmak uğruna birçok insanı feda edebilecekleri bir vizyona sahip olduklarını bu savaşla birlikte göstermişlerdir(Djaït, 1988, s. 77). Savaşın sonuna yaklaşıldığında koalisyon kuvvetleri arasında çıkan anlaşmazlıklar, kazılan hendeğin aşılmasının imkânsız olduğunun ortaya çıkması ve iklim şartlarının giderek müşriklerin aleyhine değişmesi sonucunda koalisyon kuvvetleri yenilgiyi kabullenmişlerdir. On beş gün süren muhasara sonucunda koalisyon güçleri hazırlıklarını yaparak kuşatmayı kaldırmışlar ve böylece Hendek Savaşı'nı Müslümanlar kazanmıştır. Bu savaş, Müslümanların yok olma tehlikesi yaşadığı son savunma savaşıdır. Bu savaşla birlikte Hz. Muhammed'in siyasi kimliği ve Müslümanların örgütsel gücü tüm Arap Yarımadası'nda hissedilmeye başlamıştır.

2.2.4.5.Beni Kurayza Gazvesi

Beni Kurayza Gazvesi, Hendek Savaşı ile bağlantılı hatta onun devamı olan bir savaştır. Kurayza kabilesi Hendek Savaşı sırasında Medine Antlaşması'nı ihlal etmiş, Müslümanlara yardım sözü vermesine rağmen savaş sırasında Kureyş ile anlaşarak Müslümanları arkadan vurmuştur. Aslında Kurayzalılar ilk önce Müslümanlar ile birlikte savaşacaklarına ve Medine Antlaşması'nda söz verdikleri gibi Medine'yi birlikte koruyacaklarına söz vermişlerdir. Fakat daha sonra kendi aralarında yaptıkları toplantı sonucunda sözlerinden vazgeçmişlerdir. Toplantıda bu olayla ilgili konuşmalar yapılırken Beni Kurayza'dan olan Amr b. Su'dâ²⁴ onları şu şekilde uyarmıştır:

“Ey Yahudi topluluğu! Siz Muhammed ile anlaştığınız konularda sözleşme yaptınız. Bu konular, onun aleyhine olacak şekilde düşmanlarından hiçbirine yardım etmemeniz ve aniden saldırılanlara karşı ona yardım etmenizdi. Sizinle onun arasındaki bu antlaşmayı bozdunuz. Ben o işe girmiyorum ve sizin ihanetinize ortak olmuyorum. Şayet(Müslüman olarak) onun huzuruna girmekten kaçınırsanız Yahudilik'te sebat edin ve cizye verin! Vallahi onun cizyeyi kabul edip etmeyeceğini de bilmiyorum.”(İbn Sa'd, 2015e, s. 422).

Su'da gibi insanlara rağmen Kurayza kabilesi verdikleri sözden vazgeçmişlerdir. Yaşanan bu olayı Müslümanlar ihanet olarak tanımlamış ve bundan dolayı gazve kaçınılmaz hale gelmiştir. Hadislerde belirtildiğine göre Hz. Muhammed, Hendek Savaşı'ndan sonra Medine'ye dönüp Hz. Ayşe'nin evinde otururken Cebrail yanına

²⁴ Su'dâ, Kurayza kabilesine bağlı bir Yahudi'dir. Yaşanan bu olaylardan sonra Müslüman olmuştur.

gelerek: ‘Haydi, Benî Kurayza Kalesine yürüyün’ diye seslenmiştir. Bu emir sonrasında Hz. Muhammed 3000 kişilik ordu ile Kurayza Kalesi’ni kuşatmıştır. İslam ordusu, Kurayza’yı 15 gün boyunca kuşatma altında tutmuştur(İbn Sa’d, 2015b, s. 76). Kurayzalılar dışarıdan yardım alamadığı ve İslam ordusuna güçleri yetmediği için mağlubiyeti kabul ederek Hz. Muhammed’e koşulsuz şartsız teslim olmayı kabul etmişlerdir. Medine’de yerleşik olarak bulunan Evs kabilesi Beni Kurayza kabilesi ile eski müttefikler ve Kurayza kabilesinin affı için Hz. Muhammed’e başvurdular. Hz. Muhammed onlar hakkında hüküm vermek için Sa’d b. Mu’âz’ı görevlendirdi. Sa’d, onların ergenliğe ermiş erkeklerinin öldürülmelerine, çocuk ve kadınların esir alınmasına ve mallarının da paylaşımına karar verdi(İbn Sa’d, 2015b, s. 79). Djaît bu olayı katliam olarak tanımlamıştır. Djaît Kurayza gazvesinin çok ince şekilde hesaplanarak yapılmış bir savaş olduğunu, erkeklerin katledildiği, kadın ve çocukların ise köleleştirildiği yorumunda bulunmuştur(Djaît, 1988, s 77). Kurayza’nın mağlubiyeti ile Medine’de yerleşik hiçbir Yahudi kabilesi kalmamıştır. Böylece Medine Antlaşması’nın Yahudilerle ilgili olan kısımlarının uygulama alanı son bulmuştur.

2.2.4.6. Yahudilerin Medine’den Çıkarılmasına Dair Farklı Görüşler

Yahudilerin Medine’den uzaklaştırılmasını birçok düşünür farklı şekilde açıklamıştır. Bazı düşünürler genellikle problemlerin ve savaşların sonucuna odaklanmışlardır. Bundan dolayı Yahudilerin Medine’den atılmasını ‘zalimlik’ olarak tanımlamışlardır. Bu düşünce yapısına sahip düşünürler Müslümanlar ile Yahudiler arasında yaşanan çatışmaları da özellikle ekonomik çıkarlar üzerinden açıklamaya çalışırlar. Örneğin Djaît erken İslam döneminde bol yağma olduğunu ve ekonomik kazanç uğruna Müslümanların Bedevi geleneğini sürdürerek devlet hazinesini doldurmaya çalıştığını aktarmıştır. Ayrıca Müslümanlar ve Yahudiler arasında yaşanan savaşların sebebi olarak, Yahudi kabilelerin elinde bulunan ekonomik imtiyazlara ve ticari gelişmişliğe işaret etmiştir(Djaît, 1988, s. 74-82). Ayrıca Djaît gibi düşünen bazı düşünürler Arapların bir arada yaşama tecrübelerinin eksikliğinden ve Arapların devletleşme sürecinde acemi olduklarından bahsederler. Bundan dolayı Müslüman Arapların ve Yahudilerin tek bir toplum oluşturmadıklarını ve bundan dolayı Yahudilerin haksız şekilde evlerinden uzaklaştırıldıklarını savunurlar.

İslam geleneğinde yetişen düşünürler ise daha çok savaştan önce yaşanan olaylarla sonuçları bir arada değerlendirmeye çalışırlar. Medine şehrinin toplumsal ve ekonomik durumuna bakıldığı zaman gerçekten de Yahudilerin ekonomik imtiyazları ve ticari gelişmişliği göze çarpan ilk noktalardan birisidir. Bu durumun aksine Araplar ziraat, madencilik ve hayvancılık gibi alanlara yöneldiği için Yahudiler kadar zenginliğe sahip olamamışlardır. Bu sebeplerden ötürü Hz. Muhammed Medine'ye geldiği zaman 'Medine Pazarı' kurarak Müslümanları ticarete yönlendirmek istemiştir. Müslüman düşünürler ekonomik sebepleri onaylamakla birlikte Müslüman-Yahudi savaşlarının sebebini sadece ekonomik sebeplere değil aynı zamanda Medine Antlaşması'nın ihlaline dayandırmışlardır. Arapların bir arada yaşama kültürlerinin olmadığı görüşüne karşılık İslam geleneğiyle yetişen düşünürler Beni Kurayza, Beni Nadîr ve Benî Kaynuka Yahudilerinin kabilecilik ruhunun çok canlı olduğunu ve bu kabilecilik ruhundan dolayı Yahudilerin İslam çatısı altında yaşamalarının imkânsız olduğu tezini savunmuşlardır(Apaydın ve Diğerleri, 2014, s. 267).

Öne sürülen fikirler ışığında erken dönem İslam tarihine bakıldığında, yaşanan birçok büyük savaştan önce, savaş sırasında veyahut savaşın sonunda bir Müslüman-Yahudi çekişmesi yaşanmıştır. Bu çekişmelerin sebebini Müslümanlar hayatta kalma mücadelesi ve devletlerini genişletme/geliştirme isteğiyle açıklarken Yahudiler, sahip oldukları imtiyazların korunması ve Müslümanların nüfuzunun kırılması isteğiyle açıklamışlardır. Bu savaşlardan önce imzalanan Medine Antlaşması'nda 'ümme't kavramı tüm Medine halkını ifade etmekteydi. Başta Kaynuka, daha sonra Nadir gazvesi ve en sonda Kurayza gazvesiyle birlikte Medine'de Yahudi kabilesi kalmamıştır. Tüm bunların sonucunda ümme't kavramı, bugün kullanılan 'müslümanların tümünü kapsayan toplum' anlamına evrilmiştir.

2.2.4.7. Mekke'nin Fethi

Hz. Muhammed'in dini ve siyasi kimliğinin oluşmasında ve kabullenilmesinde etkili olan en önemli savaşlarından birisi de Mekke'nin fethidir. İslam devleti tüm başarılarına rağmen Arap Yarımadası'nın kalbi olan Mekke'yi ele geçirememiş ve aynı zaman da İslam'ın baş düşmanı olan Mekkeli müşrikleri mağlup edememişlerdir. Hz. Muhammed ve Müslümanlar hicretin altıncı yılı(M.S. 628) Zilkâde ayında umre yapmak üzere Mekke'ye doğru ilerlemişler, Mekkeliler, Müslümanlara engel olarak

onların umre yapmalarına izin vermemişlerdir. Bu kriz Müslümanlar ile Mekkeliler arasında diplomatik bir sürecin yaşanmasına sebep olmuştur. Bu sürecin sonunda da Hudeybiye Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmaya göre:

- O yıl Müslümanlar umre yapmayacak fakat daha sonra silahsız şekilde gelirlerse umre yapmalarına izin verilecektir.
- İki grup arasında on yıl boyunca savaş yapılmayacak, ayrıca insanlar güven içinde olacaklar ve birbirleriyle savaşmayacaklardır. Ne Müslümanlar, Kureyş ve müttefiklerine ne de Kureyş, Müslümanlar ve müttefiklerine saldırmayacaklardır.
- Müslümanlar silahsız şekilde umre için geldikleri zaman engel olunmayacaktır ve güvenli şekilde umre yapabilmeleri için gerekli emniyet sağlanacaktır.
- Hz. Muhammed'e ahdine ve antlaşmasına dâhil olmak isteyenler onun antlaşmasına, Kureyş'in ahdine ve antlaşmasına dâhil olmak isteyenler Kureyş'in antlaşmasına girebileceklerdir(İbn Sa'd, 2015b, s. 136; Sarıçam, 2017, s. 239-240).

Bu antlaşma ışığında hicretin yedinci yılında(M.S. 629) Zilkâde ayında bir yıllık süre dolmuş ve Müslümanlar tarafından kaza umresi yapılmıştır. Hudeybiye Antlaşması'ndan 22. ay geçtikten sonra Şaban ayında, Müslümanların üstünlüğünü ve Hudeybiye Antlaşması'nın şartlarını kabullenemeyen Kureyş'in Beni Bekir kabilesinden olan Beni Nüfâse, Kureyş eşrafiyla birlikte, Huzâ'a²⁵ kabilesine saldırmışlar ve Huzâ'a kabilesinden yirmi adamı öldürmüşlerdir. Bekir kabilesinin Huzâ'a kabilesine saldırmasıyla birlikte Hudeybiye Antlaşması Kureyş tarafından ihlal ve ilga edilmiştir. Kureyş daha sonra antlaşmayı bozduğu için pişman olmuştur. Kureyş, Ebû Süfyân'ı Hz. Muhammed'in yanına yollayarak antlaşmanın yenilenmesi ve on yıllık sürenin de uzatılmasını istemiştir. Fakat bu istek Müslümanlar tarafından kabul görmemiştir(İbn Sa'd, 2015b, s. 137; Sarıçam, 2017, s. 248). Bu antlaşmanın ihlal edilmesiyle birlikte Mekke'nin fethi için hukuki ve meşru bir zemin oluşmuştur. Hz. Muhammed hicri sekizinci yılın Ramazan ayının onuncu gününde(11 Ocak 630) muhacir, ensar ve Medine'de toplanan diğer kabilelerle birlikte Medine'den hareket etmiştir(İbn Sa'd, 2015b, s. 137). Bedevilerin büyük desteğiyle birlikte ordunun sayısı

²⁵ Huzâ'a kabilesi bu saldırıdan önce, Hudeybiye Antlaşması'nın sağladığı imkân sayesinde İslam devleti ile müttefik ilişkisi kurmuşlardır.

10.000 kişiye ulaşmıştır ve Mekke küçük çatışmalar hariç İslam'a teslim olmuştur(Djaït, 1988 s. 79; İbn Sa'd, 2015b, s. 139). Böylece Arap Yarımadası'nda İslam devletinin otoritesine karşı koyan son büyük düşman ortadan kaldırılmıştır.

2.2.5. Hz. Muhammed'in Vefatı

Hz. Muhammed'in siyasi ve dini otoritesi İslam devletinin ilk gününden itibaren hiçbir zaman sorgulanmamış, tartışılmamış ve tüm Müslümanlar tarafından kabul edilmiştir. Hz. Muhammed, Medine'ye hicret ettiği günden itibaren İslam devletini geliştirmek ve genişletmek için elinden gelen bütün çabayı göstermiştir. Bedir Savaşı'na kadar Medine çevresi ve Medine'den Kızıl Denize kadar olan bölgeyi, Bedir-Hendek Savaşları arasında Medine'den Mekke'ye kadar olan bölgeyi, Hendek Savaşı'ndan sonra Doğu Arabistan bölgesinde Necid içlerini kapsayan bölgeyi, Hayber Kalesi'nin fethi ile de Medine'nin kuzeyi hâkimiyet altına alınmıştır(Sarıçam, 2017, s 467). Hz. Muhammed vefatına üç yıl kala, hicretin sekizinci yılında, doğduğu şehir olan Mekke fethedilmiş ve böylece İslam devletinin Arap Yarımadası'nda kurduğu otorite sağlama alınmıştır. Mekke'nin fethi, Müslümanlara karşı olan direncin kırılmasına sebep olmuş ve fetih sonrasında Arap kabilelerin çoğu toplu şekilde Müslüman olarak İslam devletine katılmıştır. Kinde, Murâd, ve Hemdân kabilelerinin İslam'ı kabul etmesi ile Yemen, Ezd kabilesinin kabulü ile Umman, Abdülkays, Temîm ve Esed kabilelerinin kabulü ile Doğu ve Orta Arabistan İslam devleti topraklarına katılmıştır(Sarıçam, 2017, s. 467-470). Bu topluluklar İslam'ın emirlerini kabul ettikleri gibi Medine'de kurulan İslam devletine zekât vermeyi de kabul etmişler ve böylece İslam devletine bağlılıklarını da göstermişlerdir. Hz. Muhammed'in vefatına yaklaşıldığında, Arap Yarımadası'nda bulunan farklı din ve gruplar dâhil İslamiyet'e hiçbir rakip kalmamıştır. Mekke'nin fethinden sonra, hicri dokuzuncu ve onuncu yıllarda yaklaşık²⁶ on dört seriyye ve üç gazve düzenlenerek Arap Yarımadası tamamen kontrol altına alınmıştır. Böylece Arap Yarımadası'nın tamamını kontrol eden merkezi teşkilatlı ilk büyük devlet kurulmuştur. Tüm bu çabaların sonucunda Hz. Muhammed'in siyasi ve dini liderliği tüm Arap Yarımadası'nda kabul görmüştür. Hicretin on birinci yılının Safer ayına geldiği zaman Hz. Muhammed hastalanmıştır. Hz. Muhammed, hicri on birinci yılın Rebiülevvel ayının 2'sinde, 12'sinde veya 14'ünde Pazartesi günü(İbn Sa'd, 2015b, s.

²⁶ Ayrıntılı bilgi için: İbn Sa'd, Tabakat, 2. Cilt.

275; İbn Sa'd, 2015c, s. 4; Sarıçam, 2017, s. 479), miladi 8 Haziran 632 yılında vefat etmiştir(Watt, 1968, s. 31). Hz. Muhammed vefat etmeden önce Kur'an'ın indirilmesi süreci tamamlanmış ve Hz. Muhammed Kur'an'a göre İslam toplumuna hükmetmiştir. Bu bağlamda Hz. Muhammed'in peygamberliği sürecinde İslam dininin ve devletinin bütün dayaklarının ve kavramlarının oluşturulduğunu söyleyebiliriz. Bundan dolayı Kur'an'ın, hadisin ve içtihadın incelemesini doğru bir şekilde yapmak, öncelikle Hz. Muhammed'in yönetimini daha sonra ise tüm İslam devletlerinin yapısını daha iyi anlamak açısından önem arz etmektedir.

BÖLÜM III

İSLAM DEVLETİNİN DAYANAKLARI VE TEMEL KAVRAMLAR

3.1. İslam Devletinin Temel Dayanakları

3.1.1. Kur'an

İslam devletini incelerken Kur'an ve sünnet merkezli bir inceleme yapmak kaçınılmazdır. Kur'an 610 yılında Hira mağarasında kadir²⁷ gecesi indirilmeye başlanmıştır. 13 yılı Mekke'de 10 yılı Medine'de olmak üzere yaklaşık 23 yıl süren bu süreç 632 yılına kadar devam etmiştir. Her ne kadar Kur'an yeni bir din olan İslamiyet'in doğuşunun resmi belgesi olsa da, Kur'an'ın yalnızca dini açıdan bağlayıcılığı bulunmaz. Kur'an'ın temelini oluşturduğu İslam inancı Müslüman bireyi, günlük hayatında, aile ilişkilerinde, ticari ilişkilerinde, sosyal hayatında, siyasi ilişkilerinde ve Müslümanların hayatını ilgilendiren her konuda çepeçevre kuşatır. Kur'an'ın verdiği mesajın özüne baktığımız zaman mutlak otorite, mülk, egemenlik yalnızca Allah'a aittir. O, her şeye sahiptir, her şeye gücü yetendir. Onun dışında ki tüm otoriteler(yöneticiler ve devletler buna dâhildir) varlığını ve meşruiyetini Allah'tan alır. Bu temel mesaj asla değişmeyecek, insanlığın ilk gününden son gününe kadar da devam edecek olan en önemli siyasi kuraldır. Kur'an da insanlık tarihinin son gününe kadar kendisinden sonra bir kitap, bir peygamber veya bir dinin gelmeyeceği belirtilmiştir: "Bugün size dininizi kemale erdirdim, üzerinizdeki nimetimi tamamladım ve size din olarak İslâm'ı beğendim"(Maide 5/3).

Kur'an'ın indirilmeye başladığı günden günümüze kadar devam etmiş olan ve kıyamete kadar da devam edecek olan mutlak bir bağlayıcılığı bulunur. İslamiyet'ten önce Arap Yarımadası'nda mevcut olan siyasi ve toplumsal durumu incelediğimiz zaman çok dağınık neredeyse her kabilenin bir başkanının olduğu, ortak amaçlardan ve ortak gelecek kurmaktan uzak, çekişmelerle dolu siyasi ve toplumsal bir yapının mevcut olduğunu görmüştük. Kur'an'ın bu noktada ilk rolü toplumsal ve siyasal birleştiricilik(Allah ve peygambere bağlılık) üzerinedir. Kur'an'ın bu kuralları pek tabii Müslümanların kurduğu tüm devletleri de bağlamaktadır. Hz. Muhammed de bu temele bağlı kalmıştır.

²⁷Şüphesiz, biz onu Kadir gecesinde indirdik(Kadir 97/1).

Kur'an'a dair batılı ve doğulu düşünürler tarafından birçok önemli çalışma yapılmıştır. Kur'an'ın özünü anlamak, Müslümanların yönetim şekillerini hangi kurallara göre şekillendirdiğini anlamak açısından önemlidir. Watt(2010, s. 44) Avrupalı düşünürlerin Kur'an özetini öncelikle beş başlık altında toplar: İlk olarak Allah dünyadaki her şeyin yaratıcısıdır. İnsanoğluna rağmen, Allah dünyada olan her şeyi kontrol eder. Allah tüm insanlar öldükten sonra yani kıyamet koptuktan sonra tüm insanları yeniden diriltecektir ve yargılama gününün tek söz sahibi²⁸ O'dur. İnsanoğlu Allah'ın mutlak otoritesine(gücüne), iyiliğe ve O'na ibadet etmeye çağrılır ve kendine(servetine) güvenilmemesi öğütlenir. İnsanoğlu doğru yola, cimrilikten uzak durmaya ve cömertliğe çağrılır. Son madde olarak, Muhammed 'Allah' tarafından insanlara 'uyarıcı' olarak gönderilmiştir. Muhammed aracılığı ile insanlara yapılan bu uyarı, kıyamet günü yapılacak yargılama hakkındadır. Bu noktada Müslümanlar hangi siyasi güce sahip olurlarsa olsunlar Kur'an'ın Müslümanlara verdiği mesaj gerçek mülk sahibinin Allah olduğunu ve Müslümanların da buna göre hareket etmesi gerektiğini söylemiştir.

Hiz. Muhammed Allah tarafından peygamber olarak seçilmiş ve bu görevi için hiçbir ücret istememiştir: "İşte bu Allah'ın inanıp sâlih ameller işleyen kullarına müjdelediği şeydir. De ki: Ben buna(tebliğ görevine) karşılık sizden, akrabalıktan doğan sevgiden başka bir ücret istemiyorum"(Şûra 42/23). Hiz. Muhammed tebliğ görevini, herhangi bir siyasi ya da ekonomik çıkar uğruna yapmamıştır. Ayrıca Hiz. Muhammed, peygamber olmadan önce de kendi kavmi içerisinde doğru, dürüst, güvenilir biri olarak bilinmektedir. Fakat tüm bunlara rağmen kendi kavmi içerisinde kendisine karşı muhalefet oluşmuştur. Hiz. Peygamber'e karşı muhalefet, sadece onun otoritesine karşı değil aynı zamanda Allah'ın teklifine ve birliğine karşı yapılan muhalefet demektir. Watt(2010, s. 44), Hiz. Peygamber'e karşı muhalefetin durumunu şu şekilde açıklar: Allah birdir; putların²⁹ O'nun karşısında hiçbir etkisi yoktur. İlk putların ya da pagan tanrılar ve tanrıçalarının yetersiz varlıklar olduğundan ve onların hiçbir işe yaramadığından bahsedilir. Son olarak Allah, peygamberlerini ve peygamberlerinin takipçilerini bütün düşmanlarına karşı koruyacağını vaat ettiğini söyler. Yani Hiz. Muhammed ve taraftarlarına karşı oluşan muhalefetten korkulmaması ve tebliğ görevine

²⁸ İnfitar Suresi 19. ayeti Watt'ın bu sözünü doğrulamaktadır.

²⁹ Putlar ve diğer tüm tanrılar Allah ve peygamberine muhalefet konumundadır.

devam edilmesi emredilmiştir. Tüm bu emirler, özellikler ve esaslar bizzat Allah tarafından oluşturulmuş ve geliştirilmiştir. Müslümanlar, tüm bu esasların ve özelliklerin hepsini olduğu gibi kabul edip, Kur'an'ı doğru şekilde okumalı, onu anlamak için elinden gelen gayreti göstermeli ve onun gereklerini net ve tereddütsüz bir şekilde yerine getirmelidir. Kur'an genel hatlarıyla İslamiyet'in kırmızı çizgilerini belirlemiştir. Böylece Kur'an İslam'ın teorik temellerini oluşturmuştur. Kur'an ayetlerinin pratiğe dökülmüş hali ise Hz. Muhammed'in uygulamalarına bağlanmıştır. Böylece salt insan aklı ile herkesin kendi yorumunu katması engellenmiş ve ortak doğruya ulaşılmıştır. Bu şekilde İslamiyet'in ilk ve temel dayanağı olan Kur'an'ın yanına onun pratiğe dökülmüş hali sünnet eklenmiştir. “Şu halde, Hz. Peygamber'in söz ve fiillerinin kaydından başka bir şey olmayan ‘Sünnet’, Allah’a ve O’nun Kutsal Kitabı’na inanan bütün Müslümanlar üzerinde bağlayıcı bir otoriteye sahiptir”(Osmânî, 2018, s. 44).

3.1.2. Sünnet

Hz. Muhammed tarafından gerçekleştirilen bir davranışa veya bir davranışın yapılmasına verilen onaya sünnet, Hz. Muhammed tarafından söylenen sözlere ise hadis denir. İslamiyet'te iki çeşit vahiy olduğu kabul edilir. Birinci çeşit vahiy, Kur'an-ı Kerim ayetlerine münhasırdır ve iki kapak arasına yerleştirilerek yazıya geçirilmiştir. Bu vahiy türü tüm Müslümanlar tarafından tartışmasız şekilde kabul edilir. İkinci çeşit vahiy ise, Hz. Muhammed'in yorumuyla birlikte Kur'an-ı Kerim'de ortaya konan kuralların detaylandırılması ve günlük meseleler konusunda çözümler üretmesidir. Bu tür vahiy ise Hz. Muhammed'in sözleri(hadis) ve fiilleri(sünnet) olarak kabul edilmektedir. Hz. Muhammed'in sünneti, önem itibarıyla Müslümanları ilgilendiren tüm alanlarda Kur'an'dan hemen sonra gelen ikinci önemli kaynak olarak kabul edilmiştir(Osmânî, 2018, s. 15). Pratik hayatımızda sünnetlere uymamız ise ancak bunları bizlere aktaran hadislere tabii olmamızla mümkün olabilir(Canikli, 2010, s. 142). Siyasetle ilgili İslami bir araştırma yaparken Kur'an'a direk olarak başvurmak kolaydır. Çünkü Kur'an tek bir kaynaktır, hiçbir ayeti üzerinde tartışma bulunmamaktadır ve ayrıca hiçbir Kur'an-ı Kerim ile bir başka Kur'an-ı Kerim arasında farklı ayetler, aktarımlar, anlamlar bulunmamaktadır. Fakat söz konusu hadis ve sünnet olduğu zaman günümüzde dahi devam eden tartışmalar bulunmaktadır. Günümüze

ulaşan hadislerin bazısı uydurma³⁰ bazısı sahih³¹ hadis olarak kabul edilir. Örneğin Kütüb-i Sitte(altı kitap)³² kitaplarında bulunan hadisler, çoğu Müslüman tarafından sahih hadislerin bulunduğu eserler³³ olarak kabul edilir. Yine bu çalışmada yararlanılan Riyazüs Salihin³⁴ eseri, Kütüb-i Sitte’de bulunan hadislerden derlenerek her konu hakkında en sağlam ve yaygın hadislerin toplandığı, İslam toplumu genelinde güvenilir olarak kabul edilen bir kaynaktır.

Teorik olarak Kur’an, pratik açıdan da sünnet; tüm İslâm siyasetçilerini, siyaset kuramcılarını, yöneticileri ve hukukçuları bağlamıştır. Kur’an ve hadislerde bu gruplarla ilgili onlarca ayet ve hadis bulunmaktadır. Hz. Muhammed, peygamber olduğu andan itibaren vahyin İslam daveti için belirlediği yol haritası üzerinde ilerlemiştir. Sözlerini, davranışlarını ve kararlarını da kendi keyfine göre değil bu yol haritasına göre belirlemiştir. Allah da peygamberinin davranışlarının güzelliğini şu ayet ile belirtmiştir: “Ey inananlar! And olsun ki, sizin için, Allah’a ve ahiret gününe kavuşmayı umanlara ve Allah’ı çok anan kimselere Resulallah (Allah’ın elçisi) en güzel örnektir”(Ahzâb 33/21). Hz. Muhammed’e uyulması gerekliliği konusunda ise şu ayet indirilmiştir: “De ki: Allah’ı seviyorsanız, bana uyunuz ki, Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın”(Ali İmran 3/31). Hz. Muhammed bir birey olarak tüm Müslümanlara örnek olduğu gibi, O’nun kurduğu devlette aynı şekilde tüm İslam devletlerine örnek olmuştur. Hz. Peygamber’in yönetim şekli, yönetiminde bulunan özellikler, yöneticide aradığı tüm özellikler, memur atamalarında nelere dikkat ettiği ve devletiyle ilgili dikkat ettiği diğer bütün hususlar, daha sonra kurulacak İslam devletlerinin de dikkat etmesi gereken konular olmuştur. Bu bağlamda hadis ve sünnet, Kur’an ile birlikte Müslümanların kurduğu devletin temel yapı taşlarından ikincisini oluşturmaktadır.

3.1.3. İçtihat

İslam devletinin üçüncü ve son önemli dayanağı ise içtihattır. İçtihat sözlükte çaba göstermek, bütün gücünü kullanmak, ısrarlı olmak, zahmet çekmek gibi anlamlarda

³⁰ Senedi sağlam olmayan, tahrif edilmiş veya sonradan uydurulmuş hadis.

³¹ Senedi sağlam, güvenilir ve tüm Müslümanlar tarafından kabul gören hadis.

³² Raviler ve Eserleri: Buhârî ile Müslim’in Câmiu’s-Sahîh adlı eserleri, Ebû Davud, Tirmizî, Nesai ve İbn Mace’nin sünen türündeki eserleridir(Sünenler genellikle iman, ibadet, hukuk ve cezaya dair hadisleri ihtiva eder. Bu eserlerde Resûl-i Ekrem(asm)’in söz, fiil ve takrirleri yanında ashabın ve tâbiînin fetvaları da yer alır).

³³ Sahih hadislerin mutlaka bu eserlerde olması gerekmez. Bunlar dışında da sahih hadislerin bulunduğu eserler vardır.

³⁴ Nevevi tarafından yazılan eser.

kullanılmıştır(Apaydın, 2000, s. 432). İctihat kelimesi hadislerde ise yöneticilerin bir karar verirken, kadıların ise doğru ve adil hükme ulaşmaya çalışırken ellerinden gelen tüm çabayı göstermesi anlamında kullanılmıştır(Köse, 2015, s. 67). İctihat, Kur'an ve hadis kaynaklarına ek olarak, onların bilerek boş bıraktığı veya ayrıntılı açıklama yapmaya gerek duymadığı alanlara yönelik açıklamalar getirmiştir. Nitekim Kur'an insanlığı ilgilendiren her konu hakkında ayrıntılı açıklamalarda bulunmamıştır. Kur'an tüm insanlar için geçerli temel ahlaki ve dini ilkeler sunarak sade ve net bir şekilde tüm insanları kapsayan temel ve kapsayıcı mesajlar vermiştir. Bundan dolayı Kur'an'da siyasete, yönetim ilişkilerine, devlet kurumlarına dair özel ve ayrıntılı açıklamalar bulunmamaktadır. Bunun yerine Kur'an'ın genel ilke ve amaçlarına bağlı kalmak şartıyla Müslümanların devlet yönetimleri bireylerin yeteneklerine, akıl yürütmelerine ve birikimlerine bırakılmıştır(Apaydın ve Diğerleri, 2014, s. 263).

Siyaset alanında Müslümanların en önemli örnekleri Hz. Muhammed'in yönetim ilkeleri olmuştur. Hz. Muhammed, hayatı boyunca İslam'ın, Müslüman'ın ve İslam devletinin karşılaştığı tüm sorunları İslam'a en uygun şekilde çözmüş ve bu çözümler de bize hadis ve sünnet yolu ile aktarılmıştır. Fakat Peygamber'in vefatı sonrasında hadis ve sünnet kapısı da kapanmıştır. Bu sebeplerden dolayı Kur'an ve sünnetin açıklama yapmaya veya ayrıntılı bilgi vermeye gerek duymadığı alanlarda icthad devreye girmiştir. İctihat etme yetkisi ise "Kur'an ve sünnetin naslarına aykırı olmamak şartıyla, kıyamete kadar ortaya çıkabilecek her konuya karar verme imkânı, yetki ve selâhiyetini âlimlerle, onlara başvuracak yöneticilere bırakmıştır"(Nevevi, 2011a, s. 370). İctihat kapısı bizlere Tirmizî'nin şu rivayetiyle ulaşmıştır: Hz Muhammed, Muâz'ı Yemen'e yönetici olarak gönderirken, kendisine şu soruları sorup cevaplarını almıştı:

- Hz. Muhammed, Muaz'a şöyle sordu:
- Sana getirilen meselelerde nasıl ve neye göre karar vereceksin?
- Muaz şöyle cevap verdi:
- Onlara, Allah'ın kitabına göre karar vereceğim.
- Kur'an'da o meseleyle ilgili bir şey bulamazsan?
- O zaman sünnete göre karar vereceğim.
- Eğer Allah'ın Elçisi'nin sünnetinde o meseleyle ilgili bir şey bulamazsan
- O zaman kendim icthad ederim.

Bunun üzerine Hz. Muhammed eliyle göğsüne vurdu ve Allah'a hamdolsun! dedi. (Nevevi, 2011b; s. 84, Esed, 2018, s. 52-53).

Söz konusu içtihat olduğu için şu noktayı da atlamamak gerekiyor ki içtihat etme yetkisi tüm Müslümanlar tarafından kabul edilen bir kaynak değildir. Şu an yaşayan Müslümanların %86-87'si Sünni, %13-14'ü Şii ve küçük bir bölümü de Umman ile Güney Cezayir'de yaşayan haricilerden oluşmaktadır(Nasr, 2003, s. 10). İctihat, günümüzde sadece Şii mezhebinde uygulanan bir yöntemdir. Hz. Peygamberin vefatından sonra, sahabeler³⁵, tabiîn³⁶ ve müctehid imamlar³⁷ tarafından birçok problemin çözümünde içtihadı başvurulmuştur. Fakat Sıffin Savaşı'yla birlikte, Müslümanlar arasında gruplaşmalar başlamış ve dinin birçok farklı yorumu ortaya çıkmıştır. Bu parçalı yapı İctihadın siyasi rant aracı haline gelmesine ve işin ehli olmayan insanların fütursuzca fetva vermeye başlamasına sebep olmuştur. Bazı âlimler, yöneticilerin baskısı sonucunda, ait olduğu grubun çıkarı doğrultusunda, bağlı bulunduğu devletin siyasi amaçları ve çıkarları uğruna içtihat kapısını suistimal etmeye başlamıştır. Yaşanan bu olaylar sonucunda hangi âlimlerin fetva verebilme ehliyetine sahip olduğu ve hangi âlimin verdiği fetvalarda bağımsız olabileceği ile ilgili sorular sorulmaya başlanmıştır(Schacht 1982, s. 69-70). Bu ve buna benzer birçok sebepten dolayı içtihat kapısı hicri dördüncü yüzyıldan(Miladi onuncu yüzyıldan) itibaren Sünniler için kapanmıştır. Dördüncü yüzyıldan sonra ise fakihlerin³⁸ görevi daha çok, ilk dört yüzyılda verilen içtihat kararlarını anlamaya çalışmak ve yorumlamak üzerine olmuştur(Köse, 2015, s. 64).

İctihat yetkisinin önemini büyük ölçüde yitirmesi ve güvenilirliğini kaybetmesi sonucunda rafa kaldırılmasıyla birlikte devlet yöneticileri çağın getirdiği sorunlar karşısında çaresiz kalmışlardır. İslam'ın parçalı yapısından dolayı devlet yöneticileri, âlimlerin bir araya gelerek devletle ilgili ortaya çıkan yeni sorunları çözmesinden, herhangi bir konu üzerinde ittifak ederek devlet başkanına yeni bir hukuk kararı sunmasından ve âlimlerin yöneticilere devlet yönetimi konusunda yardımcı olabilme imkânlarından mahrum kalmışlardır. Tüm bunların sonucunda her yönetici Kur'an ve hadisleri kendisi yorumlayarak, istediği âlimden kendi kararına uygun fetva arayarak veya hiçbir dayanak sunmadan kendi isteğine göre hareket ederek kendi devletini yönetmeye başlamıştır. Tüm bunların sonucunda toplumlarda ve devletlerde büyük bir tahrifat oluşmuş her alanda kurumsal bozulmalar yaşanmıştır. Bunların neticesinde Fars

³⁵ Hz. Muhammed'i görmüş Müslümanlara verilen isimdir.

³⁶ Sahabeleri görmüş Müslümanlara verilen isimdir.

³⁷ İctihat etme yeterlilik ve yetkisine sahip olan imamlar.

³⁸ İctihat etme yetkisi olmayan din bilgini ya da âlim.

ve Arap Edebiyatına özgü siyasetname geleneği içtihadattan boşalan bu alanı doldurma rolü üstlenmiş, siyasetname yazarları devletler ile toplumların yeniden toparlanmaları için çeşitli önerilerde bulunmuşlardır. Pek tabii Siyasetname yazarları içtihadın sahip olduğu gibi bir yetkiye sahip olma iddiasında bulunmamışlardır. Fakat siyasetname yazarları, içtihat yetkisinin rafa kaldırılmasıyla sorunları çözmekte sıkıntı çeken siyaset alanını, siyasetnameler ile doldurmayı amaçlamıştır.

3.2. Kur'an ve Sünnete Göre İslam Devletinin Temel Kavramları

3.2.1. Egemenlik ve İtaat

Egemenlik, devletin temelini oluşturur. Egemenlik hakkının neye dayandığı ise filozoflar tarafından yıllarca tartışılmıştır. Egemenlik kavramı Kur'an'ın birçok ayetine dayandırılabilir. Fakat bugünkü anlamıyla kullanılan devlet ve egemenlik kavramları Kur'an'ın içinde bulunmaz, Kur'an devlet kelimesini kullanmadığı gibi herhangi bir devlet şekli de önermez. Bununla birlikte Kur'an'da ve hadis kitaplarında güncel anlamıyla devlet ve egemenlik kelimeleri bulunmamasına rağmen iktidar ve yönetime dair atıf yapılabilecek ayetler ve hadisler bulunmaktadır. İslami yönetim şekli, siyaset felsefesinden uzak olmakla birlikte kendine has bir külliyat oluşturmıştır. Tarih boyunca filozoflar meşruiyeti; kan bağı, zenginlik, bilgelik ve güçlülük gibi birçok özelliğe dayandırmışlardır. İslami siyaset düşüncesine göre ise yönetimin meşruluğu ilahi kaynaktan beslenmiştir. Şöyle ki: İslam'ın ilk şartı Allah'ın tekliğini kabul etmek ve onun otoritesine boyun eğmektir. Bütün Müslümanlar Allah'ı tek bir ilah olarak kabul ettikten sonra aynı şekilde onun peygamber olarak gönderdiği Hz. Muhammed'in otoritesine de aynı şekilde boyun eğmeli ve onun egemenliğini kabul etmelidir. Çünkü tüm peygamberler insanlara rehberlik etmeleri amacıyla Allah tarafından seçilmişlerdir. Bundan dolayı da onların otoriteleri kısmen de olsa ilahi bir pay taşımaktadır(Evkuran, 2006, s. 56). Bu sebeplerden dolayı İslam'a tâbi olan hiçbir Müslüman, Hz. Muhammed'in kurduğu devletin içinde herhangi bir egemenlik iddiasında bulunmamış ve nebevi dönemde İslam toplumunda egemenlik tartışması yaşanmamıştır. İslam toplumunun egemenlik konusundaki bu ilahi ön kabulünden dolayı da siyaset felsefesinin temelini oluşturan sorunlarla ilgili önemli tartışmalar yaşanmamış, siyaset felsefesine malzeme teşkil edecek fikirler de üretilmemiştir(Harmancı, 1999, s. 15).

Kur'an'a bakıldığı zaman egemen güce itaat konusunda Nisa Suresi 59'uncu ayeti şu şekildedir: “Ey iman edenler! Allah’a itaat edin, Peygamber’e itaat edin, sizden olan ülü’l emre de...”(Nisa 3/59). Bu ayette Hz. Muhammed’e itaat, sadece normal bir devlet yöneticisine itaat etmek anlamıyla kullanılmamıştır. Hz. Muhammed’e itaat konusu ikiye ayrılmıştır: Birincisi Allah’ın peygamberi olduğu ve Allah tarafından görevlendirildiği için ilahi kaynaklı bir itaat, ikincisi ise Müslümanları bir araya getirerek kurduğu devlet ve bu devlet idaresinden dolayı elinde bulundurduğu maddi otoriteden kaynaklanan itaattir. Nitekim Hz. Muhammed’e itaat etmek hem dinsel hem de siyasal bir itaat özelliği gösterdiği için normal bir devlet yöneticisiyle arasında birçok fark bulunur. Dolayısıyla normal bir devlet yöneticisi ile Hz. Muhammed’e yapılan itaat türü farklı özellikler barındırır(Osmânî, 2018, s. 41). Nisa Suresi 59'uncu ayette: ‘İtaat ediniz’ kelimesinin Allah ve Peygamber kelimesiyle birlikte kullanılması, fakat ‘ülü’l-emir’ kelimesinin ayrı şekilde kullanılmaması Karaman ve diğerlerine göre(Karaman, Çağrı, Dönmez, Gümüş, 2007b, s. 87) bunların itaat yükümlülüğü bakımından Allah ve resulü gibi olmadıklarına, emirleri meşrû(Allah ve resulünün talimatına uygun) olmadıkça kendilerine itaat edilmeyeceğine işaret etmektedir. İtaat konusunda belirlenen bu ayırmadan dolayı bir yönetici tâbileri³⁹ üzerinde yalnızca idari bir otorite kurabilir, ancak şariat kuralları koyamaz. Yöneticinin koyduğu emirler sadece devlet tekelinde gelişen idari emirlerdir. Devlette bulunan vatandaşlar tarafından da bu emirler sadece idari olarak kabul edilerek uygulanır(Osmânî, 2018, s. 42). Oysa Hz. Peygamber’in koyduğu kurallar şariat kuralı olarak kabul edilir ve hem devlet idaresini hem ilahi otorite nezdinde bağlayıcılığı bulunur. Bu çerçevede Hz. Peygamber’in emirlerine itaat etmek hem dini bir görev hem de devlete bağlı bulunan tüm bireylerin yerine getirmesi gereken bir vatandaşlık görevi haline gelmiştir. Böylece o hem şariat kurallarını belirlemesi hem de bunları uygulaması açısından kendisinden sonra ümmetin başına geçen İslam yöneticilerinin hepsine yol göstermiştir. Hz. Peygamber’in kendisinden sonra gelecek yöneticilere de tıpkı kendisine edildiği gibi itaat edilmesi(idari açıdan) gerektiğini tavsiyesi etmiştir: “Devlet reisine isyan eden, bana isyan etmiş olur”(Nevevi, 2011c, s. 31). Fakat devlet başkanına ve onun atadığı temsilcilerine itaatin bir istisnası bulunmaktadır. “Bir Müslüman’ın, günah işlemesi emredilmediği sürece, sevdiği veya sevmediği bütün konularda devleti yöneten kimseye itaat etmesi şarttır. Bir günah işlemesi emredildiği zaman ise kimseyi dinleyip itaat

³⁹ Otoritesini kabul edenler.

etmez''(Nevevi, 2011c, s. 47). Nevevi'nin aktardığı hadisle birlikte yöneticilerin İslamiyet'e aykırı olan emirlerine asla itaat edilmemesi gerekliliği vurgulanmaktadır. Aktarılan bu hadis doğrultusunda pek çok İslam düşünürü devlet reisinin, yönettiklerine karşı baskıcı, zalim tutumu, İslam'a aykırı davranması, ayrıca yaşından dolayı bunaklık içine düşmesi veya düşman tarafından esir alınması gibi durumlarda devlet erkânı tarafından iktidardan uzaklaştırılabileceğini söylemiştir. Bu düşünürlerden birisi olan Hamidullah(2016, s. 233) şu tespiti yapmıştır: “Yaradana isyan olacak şekilde herhangi bir yaratığa asla itaat edilemez.” devlet reisinin baskıcı, zalimce ve yönettiklerinin zararına verdiği kararlar dayanılmaz hale geldiği zaman ise isyan dinen meşru hale gelir. Hamidullah(2016, s. 212) isyanın meşruluğunu aktardığı şu hadise dayandırır: “Herhangi biriniz bir kötülüğü görürse onu eliyle düzeltsin; bunu yapamazsa, diliyle düzeltsin; böyle de yapamazsa, kalbiyle buğz etsin; ancak bu son davranış, imanın en zayıf derecesini ifade eder.” bu doğrultuda devlet reisi, Allah'a isyan içeren emirler veriyor, Allah'ın kullarına zulüm ediyor veyahut baskısından dolayı müslümanların dayanacak gücü kalmıyorsa isyan dinen caiz hale gelir.

Ayetler ve hadisler aracılığıyla yöneticilere itaat edilmesi gerekliliğini kesin bir şekilde emreden İslamiyet, söz konusu Allah'ın emirlerine aykırı bir durum olduğu zaman aynı kesinlikle bu emirlere itaat edilmemesi gerekliliğini emreder. Yöneticiye itaat edilmemesi durumunda ise yönetimin herhangi bir bağlayıcılığı kalmaz. Böyle bir yöneticinin başarılı olması ise söz konusu olamaz ve yok olup gider. Kendisine itaat edilmesini isteyen yönetici, yönettiği insanlara zulmetmemeli, İslami şartlar içerisinde doğru olanı emretmelidir. Onun meşruluğu ve ona itaat edilmesi ancak bu şartla söz konusu olur. Hz. Muhammed ile birlikte gelişen devlet modeli belirtilen bu şartları tam anlamıyla sağlamış ve aynı zamanda döneminin siyasal sistemine göre devrim niteliği göstermiştir. Evkuran'ın(2006 s. 62) belirttiğine göre: “Kabilevi toplumsallaşma modelinin canlı olduğu ve gelenekselleştiği bir yapı için peygamberlik daha farklı bir model getiriyordu. Buradaki çatışma, iktidar biçimleri arasındaki bir çatışmadır. Kur'an Allah'a itaati, Hz. Muhammed'e itaat etmeye bağlamıştı” Evkuran'ın Hz. Muhammed'e itaat konusunda öne sürdüğü tezin dayanağı ise Kur'an da belirtilen şu ayette görülmektedir: “De ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Allah çok bağışlayan, çok esirgeyendir”(Âl-i imrân 3/31).⁴⁰ İslam'ın ortaya çıktığı dönemin siyaset modeli ailevi ve kabilevi bağlarla kurulan siyasi

⁴⁰ Ayrıca bkz: Nûr 24/54, Nisâ 4/60-61.

ilişkileri barındırıyordu. Hz. Muhammed, İslam ile birlikte bu geleneğin de değişmesini sağlamıştır. Onun bu değişimi aynı zamanda toplumun çekirdeği niteliğinde bulunan ailenin sınırlarını da aşmış ve tüm aidiyetleri bir üst kimlik olan Müslümanlık kimliğinde birleştirmiştir. Hz. Muhammed ile oluşan bu üst kimliği Kur'an şu şekilde tanımlamıştır: “Onlar birbirilerine karşı şefkatli, merhametli ve alçak gönüllüdürler”(Maide 5/54). Bu ayette belirtilen zamir ile kastedilen kitle kabilevi bir toplum veya Arap toplumunu değil Allah'a inan ve Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul eden Müslüman topluluğudur. Oysa İslamiyet'e kadar Mekke'de hatta tüm Arap Yarımadası'nda sağlanan düzen kabile merkezli egemenlik anlayışından ya da aile geleneklerine bağlı otoriter düzenden meydana gelmiştir. Hz. Muhammed ise kabileciliğe dayalı egemenlik anlayışının tersine, tüm egemenliğini ayetlerde açıklamaya çalıştığımız ilahi bir kaynağa, Allah'a dayandırmıştır ve kendisi de O'na teslim olmuştur.

3.2.2. Yöneticilik

Bir aileyi yönetmek, bir topluluğu yönetmek veya bir devleti yönetmek; yönetilenin niteliği ne olursa olsun büyük bir sorumluluk ve hassasiyet gerektirir. Yönetim ve yönetici olmadan hiçbir beşeri hayatın ve özellikle de İslam'ın şartlarına uygun bir hayatın devam ettirilebilmesi mümkün görülmemiştir. Bu bağlamda yönetim, tüm insanlar ve özellikle de Müslümanlar için olmazsa olmaz bir müessesedir. Ebu Said el-Hudri ve Ebu Hureyre yöneticilik ile ilgili şu hadisi aktarmıştır: “Hz. Peygamber(sav) şöyle buyurdu: Sizden üç kişi bir yolculuğa çıktığı zaman mutlaka üçünden birini başlarına emir(yönetici) tayin etsinler”(Havva, 1977, s. 23). Hz. Muhammed'in bu öneri ve emrinin sebebi ise yönetim veya yönetici olmadan toplumsal hayatın devam etmesinin mümkün olmadığını düşünmesidir. Bu sorumluluk doğrultusunda kendisine sayısız insanın hayatı ve geleceği emanet edilen yönetici, üstlendiği sorumluluğun farkında olmalıdır. Yönetici yönetimi altında bulunan her bir bireye ve kendi ülkesinden olmasa bile tüm insanlara karşı adil olmalı, yönetiminden etkilenen her şahsa karşı sorumluluğunu yerine getirme çabası içerisinde bulunmalıdır. Sorumluluğunu aldığı hiçbir bireyin başka bir insanın hakkına girmesine de izin vermemelidir. Yöneticiliği kabul etmek insanların sorumluluğu kabul etmek, insanların sorumluluğu kabul etmekte

hesap⁴¹ vermeyi kabul etmek anlamına gelir. Hz. Muhammed bu sorumlulukla ilgili şunları söylemiştir:

Hepiniz çobansınız; hepiniz güttüğümüz sürüden sorumlusunuz. Devlet reisi de bir çobandır ve sürüsünden sorumludur. Erkek, ailesinin çobanıdır ve sürüsünden sorumludur. Kadın, kocasının evinin çobanıdır ve sürüsünden sorumludur. Hizmetkâr, efendisinin malının çobanıdır; o da sürüsünden sorumludur. Netice itibarıyla hepiniz çobansınız ve güttüğünüz sürüden sorumlusunuz (Nevevi, 2011c, s. 24).

Bu doğrultuda yöneticilik, Müslüman düşünürler tarafından hem bir nimet hem de bir külfet olarak yorumlanmıştır. Çünkü “Hakkını verebilenler için binlerce hayır dua ve ebedi mutluluk vesilesi olan bu görev, kendi çıkar ve ihtirasları uğruna halkına zulmedenler için, giyeni her iki dünya da yakıp kavuracak ateşten bir gömlektir” (H. Ünal, 2011a, s. 40). Nevevi’nin Yesâr’dan naklettiği hadis bu tespiti onaylar: “Cenâb-ı Hakk’ın, yönetici yaptığı bir kimse, yönettiği insanları aldatarak ölürse, Allah Teâlâ ona cennet yüzü göstermez” (Nevevi, 2011c, s.26). Dünya genelinde yöneticilere yüklenen görevler genelde dünyevidir. İslami düşüncede ise yöneticilerin sadece dünyevi görevleri yoktur. Müslüman yönetici sorumlu olduğu her vatandaşın hem dünyayı hem de ahireti kazanması için uğraşmalıdır ve yöneticilik görevini üstlenerek bu sorumluluğu kabul etmiştir.

3.2.3. Yardımcılar

Hiçbir yönetici ülkeyi tek başına yönetemez. Her yöneticinin, devleti yönetirken yardımcılara ihtiyacı vardır. Devlet başkanının iyi danışmanlara sahip olması, devletini doğru şekilde yönetebilmesinin ilk şartlarından biridir. Hz. Muhammed konu ile ilgili şunları söylemiştir: “Allah Teâlâ’nın gönderdiği her peygamberin ve başa geçirdiği her halifenin mutlaka iki yardımcısı olmuştur. Bunlardan biri ona doğru yolu gösterir ve buna teşvik eder. Diğerisi kötü yolu gösterir ve ona teşvik eder. Günahtan uzak duran, Allah’ın koruduğu kimsedir” (Nevevi, 2011c, s.73). Yöneticinin iktidarını meşru şekilde kabul ettirmesi sadece kendi davranışlarına bağlı değildir. Onun halk nezdinde itibarı ve iktidarı yardımcıları sayesinde karşılık bulur. Devlet başkanının halkın sorunlarını

⁴¹ Bu hesap Allah’a verilecek olan hesaptır. İslam Devlet tarihinde yöneticilerin hesap vermesi Allah’a havale edilen bir görev olarak kalmıştır. Yöneticiler, yönettiği topluma, herhangi bir kadiya ya da herhangi bir hukuk kurumuna karşı hesap vermemiştir.

öğrenip sonra da bu sorunları çözebilmesi için iyi yardımcılara sahip olması şarttır. Hz. Muhammed'in söylediği sözlerden bir diğeri şu şekildedir: “Allah Teâlâ bir devlet başkanı hakkında hayır dilediği zaman, ona unuttuğunu hatırlatan, hatırladığını yapmaya yardım eden doğru sözlü bir yardımcı verir. Şayet Allah Teâlâ o devlet başkanı için hayır dilemezse, ona unuttuğunu hatırlatmayan, hatırladığını yapmaya yardım etmeyen kötü bir yardımcı verir”(Nevevi, 2011c, s. 74). Başta Hz. Muhammed ve tüm peygamberlerin bir danışmanı, yardımcısı ve sırdaşı olmuştur. Mesela Hz. Harun, Hz. Musa'nın en büyük destekçisi ve yardımcısıdır.⁴² Hz. Ebu Bekir'de Hz. Muhammed'in destekçisi ve yardımcısıdır. “Allah Teâlâ'nın yardım ettiği devlet başkanları kendilerine iyi vezirler ve bakanlar seçerler. İlâhi yardımdan mahrum olanlar da, kendilerine destek olmak yerine devlet çarkının sakatlanmasına yol açacak kötü yardımcılar seçerler”(Nevevi, 2011c, s. 74). Yöneticilerin hepsi Kur'an ve sünnet tarafından verilen uyarıları dikkate almalı ve bunlara göre yönetimlerini şekillendirmelidir. Yardımcılarını seçerken ve atama yaparken bu ölçüleri esas almalıdırlar. Nevevi'nin yönetim ile ilgili hadisleri aktardığı son bölümün başlığı şu şekildedir: “Devlet yöneticiliği ve kadılık gibi memuriyetlere talip olan ve bu görevlere aşırı düşkünlük gösteren kimseleri tayin etmemek”(Nevevi, 2011c, s. 76). Bu başlık altında bulunan tek hadis: “Vallahi biz isteyeniyi veya görev hırsı bulunanı yönetici yapmıyoruz”(Nevevi, 2011c, s. 76). Bu doğrultuda devlet başkanı bir yardımcı seçerken veya bir atama yaparken tüm bu uyarıları dikkate alması gerekli görülmüştür. Genellikle makam ve koltuk sevdalıları, dünya zevklerine düşkün ihtiras sahipleri dirler. Tarih böyle insanların sebep olduğu birçok savaş ve kıyım yaşamıştır. Devlet başkanı ne kadar iyi ve adil olursa olsun seçtiği yardımcının kendisini yanlış bilgilendirmesi, yanlış ve zalimce kararlar almasına sebep olur. Bunun sonucunda devlet başkanının iktidarı da yok olup gider. Devlet başkanı yardımcısını seçerken kendisi gibi adil, dünya malına düşkün olmayan ve İslami yönetim şartlarına kendisi gibi birebir bağlı olan memurlar seçmelidir.

3.2.4. Adalet

Kur'an'ın üzerinde durduğu konulardan birisi de adalet ilkesine dayanan, hukuka güven duyulan adil bir devlet ve sosyal düzen kurmaktır. Öncelikle adil yönetici, devlet

⁴² Konuyla ilgili bkz: Tâhâ 20/ 29,30; Şu'ara 26/13.

başkanlığı makamına İslam'ın ön gördüğü şartlara uygun şekilde seçilen ya da ehil kimselerin tayini ile gelen kimsedir. Yani yönetimi zorbalıkla ele geçiren bir yöneticinin adaleti hakkında konuşmaya gerek yoktur. Adil şekilde devlet başkanlığına gelen kişiler adil olarak kalabilmek için insanları İslam'ın ön gördüğü şekilde yönetmeli, onların canlarını ve haklarını korumalı ve tüm vatandaşların haklarına saygı duyan birisi olmalıdır(Havva, 1977 s. 171). Nitekim “Allah Teâla adaleti, iyiliği kesinlikle emreder...”(Nahl 16/90). Allah bu ayette görüldüğü gibi devlet reisleri dâhil tüm kullarına öncelikle adaleti emreder, adaletli olan kişiden de haklının tarafında olması beklenir. “Daima âdil davranın. Muhakkak ki Allah, âdil davrananları sever”(Hucurat 49/9). Yöneticilerin de devletlerini yönetirken dikkat etmesi gereken ilk husus adalettir.

Kur'an birçok konuda geniş çerçeveli mesajlar verir. Kuranın birçok ayeti: ey iman edenler, ey Müslümanlar, ey insanlar gibi hitap şekilleri ile başlar. Kur'an da bazen mesajlar tüm Müslümanları kapsayacak ve onları bağlayıcı şekilde verilir bazen de bu mesaj Hz. Peygamber veya başka özel bir şahıs üzerinden tüm Müslümanlara verilir. Buradan yola çıkarak verilen mesajları kişiye ya da kuruma göre yorumlanır. Adalet kavramına bu açıyla bakıldığı zaman daha geniş perspektiften yorumlanabilir. Nitekim adalet kavramı Kuran'ın birçok ayetinde⁴³ sadece yöneticilere değil, tüm insanlara öğüt olarak verilmiştir. Nisa Suresinin 135. Ayeti şu şekildedir:

Ey iman edenler! Kendiniz, ana-babanız veya akrabanız aleyhine de olsa adaletten asla ayrılmayın, Allah için şahitlik eden kimseler olun. Zengin olsunlar, yoksul olsunlar Allah onlara sizden daha yakındır. Öyleyse siz hislerinize uyup adaletten ayrılmayın. Eğer adaletten sapar veya üzerinize düşeni yapmaktan geri durursanız bilin ki, Allah yaptığınız her şeyden haberdardır(Nisa 2/135).

Hiç şüphesiz tüm insan topluluklarının korunmaya, düzene ve adalete ihtiyaçları vardır; devletler de bu ihtiyaçlardan ötürü doğmuştur. Bu doğrultuda kurulan Ortadoğu devletlerinin ve hükümet sistemlerinin temel prensibi adalet ilkesi olmuştur. Bu hükümetlerin temelinde de özel olarak yorumlanmış bir adalet kavram bulunmaktadır(İnalcık, 1988, s. 33). Bu adalet kavramı, halkın şikâyetlerini hiçbir aracıya gerek kalmadan doğrudan doğruya hükümdara iletebilmesi ve hükümdarın

⁴³ Konuyla ilgili bkz: Al-i İmran 3/18, Nisa 4/135, Yunus 10/47.

emri(Adâletnâme⁴⁴) ile bu haksızlıkların ortadan kaldırılması sistemine dayanır(İnalcık, 1965, s. 49-52).

Adalet tüm insanlar tarafından sağlanması istenen fakat uygulamaya geçildiğinde herkesin suistimal etmeye çalıştığı bir kavram olmuştur. Bundan dolayı adaletin sağlanması için sadece kuralların belirlenmesi yeterli değildir. Adaletin sağlanması için adil hukuk kurallarının oluşturulmasının yanı sıra onları uygulayacak olan hâkimlere, yöneticilere ve şahitlere önemli bir rol düşmektedir(Karaman ve diğerleri, 2007b, s. 159). Adaletin yerine getirilmesi için önemli bir rolü bulunan adli ve idari kolluk kuvvetlerinin yanı sıra tüm Müslümanlar da bu görev için mükelleftir. Adaletle ilgili ayetlerden birisi şu şekildedir: “Siz bütün insanlar üzerine adalet örneği ve hakkın şahitleri olasınız, Peygamber de sizin üzerinize şahit olsun...”(Bakara 2/143). Haksızlığı ortadan kaldırmak, hak ve adalete bağlı kalmak ve bu yoldaki faaliyetlere katkıda bulunmanın tüm Müslümanların görevi olduğunu kanıtlayan bir diğer ayette şu şekildedir: “Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutun, adaletle şahitlik eden kimseler olun. Herhangi bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi adaletsiz davranmaya itmesin. Adaletli olun; bu takvâya daha uygundur...”(Maide 5/8). Bir yöneticinin rakibine veya düşmanına duyduğu kin onu adaletsizliğe itmemelidir. Adalet sadece ‘bizden’ olana uygulanacak bir kavram değildir. Adaletin düşmanı veya dostu olamaz. Maide Suresi sekizinci ayet, tüm Müslümanlara ve Müslüman yöneticilere, muhatapları düşman topluluklar olsa dahi adaletle muamele etmeyi emreder. Müslümanlar bu şekilde hem Allah’ın emrini yerine getirmiş hem de kulluğun en üst seviyesi olan takvâ erdemine uygun şekilde hareket etmiş olurlar(Karaman ve diğerleri, 2007b, s. 229). Müslümanlar arasında adalete sahip çıkması ve adaleti sağlaması gereken kişiler arasında yöneticiler ise en başta gelmektedir.

Adaletli devlet başkanı, toplumsal huzurun en önemli dayanaklarından birini oluşturur. Adaletle birlikte birçok sorun, huzursuzluk ve dert, tarafsız ve doğru bir şekilde çözülür. Adaletin yerine getirilmesiyle de halkın huzuru tesis edilmiş olur. Kur’an ayetleri yanı sıra birçok hadis adalet konusuna atıf yapar. Nitekim Hz. Muhammed adalete azami düzeyde önem vermiştir. Nevevi’nin Müslim’den aktardığı

⁴⁴ “Adâletnâme, kökü eski İran imparatorluklarına uzanan Ortadoğu devlet ve hükümdar anlayışının en belirgin özelliğidir. Burada hükümdarın mutlak otoritesi, haksızlığın kaldırılmasında en son tedbir olarak görülür. Zulmü gidermek, kuvvetlinin zayıfı ezmesine meydan vermemek, halkın can ve mal emniyetini sağlamak, devlet anlayışı olarak ön planda tutulur”(https://islamansiklopedisi.org.tr/adaletname).

hadis şu şekildedir: “Verdiği hükümlerde, ailesinin ve halkının yönetiminde adaletli davranan yöneticiler, kıyamet gününde Allah Teâlâ’nın yanında nurdan yüksek koltuklar üzerinde otururlar”(Nevevi, 2011c, s. 40). Konuyla ilgili başka bir hadis şu şekildedir: “Yedi kimseyi Allah Teâla kendi gölgesinden başka gölge bulunmayan kıyamet gününde, gölgesinde barındıracaktır. Bunlardan birisi de adaletli devlet reisi...”(Nevevi, 2011c, s. 37). Adaletli devlet reisinin dışında; adaletli aile reisi, adaletli vali, adaletli kaymakam ve yönetici konumunda bulunup adil davranan birçok kişiyi sayılabilir. Devlet başkanları, vali, kaymakam ve bu gibi görevlerde bulunan yöneticiler, idari sorumluluklarını adil şekilde yerine getirdikleri, idari tutumlarında da dürüst oldukları sürece halk onları sever aynı zamanda da onlara itaat ederler. Adil bir yönetici-yönetilen ilişkisi sonucunda da topraklar mağrur olur, huzurlu ve mutlu toplum gelişir, değişir ve ilerler. Allah sadece yöneticilere değil bütün Müslümanlara âdil olmayı, hakkı gözetmeyi, her hak sahibine hakkını vermeyi emretmekte, gereksiz ve sebepsiz yere başkasına saldırmaktan ve canlılara zulmetmekten sakındırmaktadır. Ayrıca adil olmak, haklının yanında olmak, hakkı gözetmek, hak sahibinin hakkını teslim etmek ve düşman bile olsa kimseye zulmetmemek en iyi şekilde devlet başkanına yakışır. Zaten adil olmak hem onun görevi hem de sorumluluğudur. Bu sayede adil yönetici “Kıyamet gününde insanların Allah Teâlâ’ya en sevgili olanı ve O’na en yakın yerde bulunanı adaletli devlet başkanıdır” müjdesine erişmiş olur(Nevevi, 2011c, s. 38).

Adil olmamak ise hadislerde uyarılmış ve kınanmıştır. “Kıyamet gününde insanların Allah Teâlâ’ya en sevimsiz olanı ve O’na en uzak mesafede bulunanı zâlim devlet başkanıdır”(Nevevi, 2011c, s. 38). Adaletle ilgili bu ayetler ve hadislerden çıkarmamız gereken en önemli mesaj şudur ki; adil olmak hayatın her alanında önemli olduğu gibi devletlerimizi idare etmek konusunda da önemlidir. Müslüman’ın kendinden olana adil davranması, düşman olarak tanımlanacak herhangi bir devlet veya insana adil olmayan bir şekilde davranması uygun olmaz. Adaletin yerine getirilmesi, sadece Müslümanlara adalet ile muamele etmek demek değildir. Adalet, müslümanların yanı sıra gayrimüslim, muhalif, yabancı ve düşman diye ayırım yapılmadan uygulanarak sağlanmış olur.

3.2.5. Liyakat

Liyakat kısaca bir olay veya iş hakkında sahip olunan yeterlilik ve yetenektir. Önce ki konu da bahsedilen adalet kavramı, liyakat kavramını da kapsamaktadır. Nitekim adil davranmak işi ehline vermeyi gerektirir. Nisa 58. ayette liyakatle ilgili şunlar emredilmiştir: “Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder...”(Nisa 4/58). Bu ayetin muhatabı olarak, öncelikle tüm insanlar, özel olarak müminler ve en önemli muhatabı ise idari yetkilere sahip olan yöneticiler ve kurumlardır. Adalet, “eşitlik ve dengeyi sağlamak” demektir. Burada eşitlik ve dengeden maksat herkesin hakkını, hak ettiği ve layık olduğu şekilde almasıdır: Güçlü olmasına rağmen haksız olan kişinin, güçsüz de olsa haklı olan kişiyle hukuk karşısında eşit muamele görmesidir. İşin ehli olmayanların, sırf kamu gücü veya akrabalık ilişkilerini kullanarak bu işlere gelmeleri hem devletin adaletine olan güveni hem de toplumsal huzuru bozar. Kamu gücünü, güçsüz olmasına rağmen hak eden ve liyakate uygun olanın yanına koymak suretiyle muamelede eşitlik, yani adalet sağlanmış olur. Bunun tam tersi bir durumda ise toplumsal çözülme ve bölünmeler başlar. Bilgiye ve liyakate değer verilmediği zaman, işi hak etmeyenler ve görev bilgisi yetersiz olanlar göreve gelirler. Bu kişiler bilgisizliklerinden dolayı sorumluluklarını yerine getiremezler ve böylece her alanda sorunlar birikmeye ve zamanla gün yüzüne çıkmaya başlar. Yöneticiler her ne kadar dikkatli olursa olsun şu konuyu da atlamamak gerekiyor ki insanlar da kendilerinin yapabilecekleri ve ehil oldukları işlere yönelmelidirler. Nevevi’nin Ebû Hureyre’den aktardığı Hz. Muhammed’in sözü de bu doğrultudadır: “Siz memuriyet alma konusunda pek istekli davranacaksınız. Hâlbuki o yanıp tutuştuğunuz görev, kıyamet gününde bir pişmanlık sebebi olacaktır”(Nevevi, 2011c, s. 68). Yapmak istediği görev hakkında pek bilgisi bulunmayan ve o görev için gereken özellikleri kendinde barındırmayan insanlar, görev sırasında hem sorumluluğunu aldığı mallara ve insanlara hem de kendilerine bu görevler yüzünden zarar verirler. Hz. Muhammed de bu konuya son derece önem vermiştir ve kıyametin kopmasını bile liyakat sisteminin bozulmasına bağlamıştır. Ebû Hureyre’den aktarılan hadis aynı doğrultudadır:

Resûlullah sallallahu aleyhi ve selem:

-“Kıyamet hakkında soru soran nerede?” buyurdu. Bedevî:

- Buradayım, Yâ Resûlallah! dedi.

-“Emanet zâyi edildiği zaman kıyameti bekle!” buyurdu. Bedevî:

- Emanet nasıl zâyi olacak? diye sordu. Resûl-i Ekrem de:

-“Emanet ehil olmayan kimseye verildiği zaman kıyameti bekle!” buyurdu(Nevevi, 2011e, s. 480-481).

Bu bağlamda ehliyetli kişilerin hak ettikleri görevlere gelmeleri ve kamu görevlerinin uygun kişilere verilmesi İslam devletinin olmazsa olmaz temel emirlerinden birisini oluşturmaktadır.

3.2.6. İstişare

İslami devletin temel kavramlarından birisi de istişaredir. İstişare kısaca, bir konu hakkında konunun uzmanlarına veya konu hakkında görüş bildirebilecek akil insanlara danışmaktır. Böylece devlet başkanı hem Allah’ın emrini hem de yönetimin gerekliliğini yerine getirmiş olur. İstişare hakkında ayet açık ve nettir: “İş hakkında onlara danış, karar verince de Allah’a güven, doğrusu Allah kendisine güvenenleri sever”(Âl-i İmrân, 3/159). Bireysel ve toplumsal her meselenin çözümü için istişare önemli bir araçtır. Allah, peygamberleri de dâhil olmak üzere bütün insanlara tüm konularda istişare etmeyi ve birilerine danışmayı emretmiştir: “İşleri aralarındaki danışma ile yürür(Şûrâ, 42/38)” ayetinde de belirtildiği gibi istişare ile hareket etmek müslümanların üstün meziyetleri arasında sayılmıştır. Bu ve buna benzer önerilerle devlet idaresinin mutlak şekilde istişare esasına dayanması gerekliliği birçok ayette ve hadiste belirtilmiştir. Ünlü siyaset teorisyenlerinden birisi olan Velîd et-Turtûşî istişare hakkında şunları söylemiştir: “İstişare bütün düşünür ve yazarların yönetimin temel esaslarından biri olarak saydığı temel kaidelerden biridir. Yönetici de yönetilen kitleler de şûraya büyük bir ihtiyaç duyarlar”(Havva, 1977, s. 198). Hz. Peygamber de hem ayetlerin hem de yönetimin gereği olarak istişareye azami düzeyde önem vermiştir. Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ile hemen her konuda istişare etmiştir. Hz. Ebubekir’in yanı sıra işin ehli kim ise onlarla da gerektiği zaman istişare etmiştir. Hz. Muhammed savaş konusunda uzman olanlarla savaş konusunda, barış konusunda uzman olanlarla da barış konusunda danışmıştır. Yapılan fikir alışverişi sonucunda kendi düşüncesinden daha uygun bir fikir varsa onu benimsemiş ve uygulamaya koymuştur.⁴⁵ İslam hukuku ve İslami devlet hukuku alanında yapılan çalışmalara baktığımız zaman istişarenin anayasal temel bir kurum olarak ele alındığını görürüz. Bu sayede devlet başkanının hem idari kararları doğru şekilde alması sağlanmış hem de devletin öz eleştirisinin

⁴⁵ Uhud savaşında karargâhın yeri istişare sonucu değiştirilmiştir.

yapılması sağlanmıştır. Bu bağlamda devlet başkanı, ülkesini yönetirken: sosyal, ekonomik, ilmi, hukuki ve ülke genelini ilgilendiren benzeri konularda bilgili ilim ehline ve bu konuda sorumluluk taşıyan bütün insanlarla istişare etmeye çalışmalıdır. Bu İslam'ın ve dolayısıyla İslami devletin temel prensiplerindendir.

3.2.7. Cihat

İslamiyet'in önemli kavramlarından birisi de cihattır. Cihat kısaca İslam yolunda gösterilen çaba demektir. Cihat, Hz. Muhammed'den itibaren kurulan İslam devletlerinin temel hareket noktalarından ve hedeflerinden birisi olmuştur. Cihat kavramsal açıdan farklı anlamlara sahiptir. Mekke döneminde İslam'ın bilinmesi, tanınması, yücelmesi ve yaşanması için gösterilen çabayı ifade etmek için kullanılan cihat terimi günümüzde neredeyse sadece kıtal⁴⁶ ile özdeşleştirilmiştir. Pek tabii kıtal kavramı cihadın bir parçası olarak kabul edilir fakat kıtal, cihat teriminin tamamını kapsamaz yalnızca onun bir şubesini oluşturur(Karadeniz, 2016, s.158). İslam devletinin kuruluş aşamasında yapılan birçok savaşın temel hareket noktasını açıklamaya çalıştığımız kıtal kavramı bağlamında değerlendirmek mümkündür. Bu doğrultuda Kur'an kıtale iki durum karşısında izin verilmiştir: Birincisi düşman saldırısı karşısında kendini savunma amacıyla yapılan, İkincisi ise mazlumin müdafaası amacıyla yapılan savaştır(Karadeniz, 2016, s. 159). Çalışmanın önceki kısımlarında bahsettiğimiz savaşların çoğunda bu temel iki şart sağlanmıştır. Kıtal kavramı Kur'an'da şu şekilde geçmektedir: “İnanan, hicret eden, Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla cihat edenlerin Allah katındaki mertebeleri pek büyüktür...”(Tevbe 9/20). Tevbe Suresi 20. ayette cihat, kıtal anlamında kullanılmıştır. Fakat “Savaş; ancak saldırı olduğu zaman barışın korunması, baskının ve zulmün önlenmesi, can ve mal güvenliğinin sağlanması söz konusu olduğu zaman meşru olur. Dolayısıyla Kur'an'da; cihat, harb, mücadele ve kıtal gibi savaşı ifade eden kavramların, bu bağlamda değerlendirilip anlaşılması gerekir”(Karagöz, 2005, s. 6). Cihat ve kıtal ayrımını iyi şekilde yapmak, Kur'an'ın verdiği mesajı daha iyi anlamak açısından önemlidir. Bu noktada Nasr cihati şöyle tanımlamıştır:

Bu terim ‘Allah yolunda gösterilen gayret’ anlamına gelmektedir. Bu terime hem radikal Müslümanlar hem de batı medyası tarafından yapılan son atıflar, terimin gerçek

⁴⁶ Din uğrunda yapılan savaş.

anlamının tamamen gölgede kalmasına neden olmuştur. Elbette cihadın bir anlamı, İslam'ı ve sınırlarını koruma mücadelesidir; fakat Müslümanlar için bu terim daha geniş bir kullanım ve anlama sahiptir(Nasr, 2003, s. 96).

Cihat, kıtal anlamının dışında birçok anlama sahiptir. Cihat'ın bu farklı anlamlarını barındıran pek çok ayet ve hadis bulunmaktadır. ‘‘Ey Peygamber! Kâfirlere ve münafıklara karşı cihat et ve onlara karşı çetin ol...’’(Tevbe, 9/73; Tahrir, 66/9). Tevbe Suresi 73. ayetinde kullanılan cihat kavramı Karagöz'ün(2005, s. 1-2) belirttiğine göre savaş anlamına gelen ‘kıtal’ kavramıyla hiçbir ilgisi bulunmayan, Cihat'ın geniş anlamına atıf yapan bir yapıda kullanılmıştır. Çünkü bu ayetlerin nüzûlü sırasında münafıklarla savaş olmamıştır.

Cihat tüm yaşamamız boyunca devam eden dünyevi arzularımızla ebediyeti isteyen ruhumuz arasında yaşanan mücadeledir. Hz. Peygamber erken dönem İslamiyet zamanında yaşanan Tebuk Savaşı dönüşünde ‘şüphesiz küçük cihattan büyük cihada döndük’ demiştir. Ashabından birisi büyük cihadın ne olduğunu sorduğu zaman ise ‘nefsinizle ettiğiniz cihat’ diye cevaplamıştır(Nasr, 2003, s. 96-97). Bunlara ek olarak, Kur'an'ın emirlerini yerine getirme çabası, Müslümanların ibadet sırasında yaşadığı zorluklar, İslam çerçevesinde alınmaya çalışan her devlet kararı cihat etmek demektir. Fiziksel olarak vücutla yapılabilecek cihadın yanında ilimle yapılabilecek cihat çeşitleri de vardır. Örneğin ilimle yapılabilecek en büyük cihat Kur'an ile yapılan cihattır. Bu gerçek Kur'an'ın ‘‘Öyle ise kâfirlere itaat etme, onlara karşı bu Kur'an'la cihat et ki bu en büyük cihattır’’(Furkan 25/52) ayetinde de net şekilde belirtilmiştir. Hadislerde bir Müslüman'ın dinini yaşamak için çıktığı yolculuk dahi cihatla ilişkilendirilmiştir. Bu doğrultuda Nevevi şu hadisi aktarmıştır: ‘‘Şüphesiz ki ümmetimin seyahati Azîz ve Celîl olan Allah yolunda cihada çıkmaktır’’(Nevevi, 2011d, s. 106). Müslüman, zalimin zulmünden, rızkını kazanmak için veya dinini doğru dürüst yaşamak için kendi vatan toprağından ayrılıp nereye giderse gitsin kendi evine göre sıkıntı ve eziyetler çeker. Bu eziyet ve sıkıntı içerisinde kendi dinini yaşama gayreti ve girdiği her sıkıntı cihattır. Yine cihadın farklı anlamlarıyla ilgili aktarılan hadislerden birisi şu şekildedir: ‘‘Müşriklere karşı mallarınızla, canlarınızla ve dillerinizle cihat ediniz’’(Nevevi, 2011d, s. 111). Bu hadiste görüldüğü üzere hem mal hem can hem de dil ile cihat kavramları üzerinde durulmuştur. Dil ile cihat etmek gayrimüslim bir insanı İslam'a davet etmek, daveti kabul etmeyen her bireyi hatalarından dolayı uyarmak, hatalarına devam

ederlerse kınamak, bunlar sonuç vermezse ahirette karşılaşabilecekleri kötü akıbetleriyle ilgili onları bilgilendirmek, bunları yaparken de Kur'an'a ve hadislere dayanan örneklerden kanıt getirmek dil ile cihat örneklerindendir. Nefisle ve dil ile cihat etmenin bu ve buna benzer birçok yöntemi vardır. Bu bağlamda Müslümanları eğitmek, tebliğ⁴⁷ yapmanın her çeşidi, savaşa katılmak, savaşı yönetmek, savaşa katılacakların eğitim, öğretim ve diğer masraflarını karşılamak, Müslümanların güçlenmesini sağlayacak ve düşmanların zayıflamasına sebep olacak her türlü gayret bizzat cihat sayılır.

Cihadın bir diğer yönü ise savunmadır. Meşru müdafaa sadece toprağın savunulması değil o topraklar üzerinde yaşayan dinin de savunulması anlamına gelir. Savunma ile ilgili hadis şu şekildedir: “Allah yolunda hudutta bir gün nöbet tutmak, başka yerlerde bir gün nöbet tutmaktan daha hayırlıdır”(Nevevi, 2011d, s. 22). Burada şarta bağlanan nokta ‘Allah yolunda’ yapılan iş olmasıdır. Dünyalık ganimet, makam-mevki sağlamak için veya insanlar arasında övülmek için yapılan hiçbir iş cihat olarak adlandırılamaz. Cihatla ilgili ayetlerin ve hadislerin ortak noktası ‘Allah rızası’ şartına bağlanmasıdır. Savunma savaşı da olsa saldırı savaşı da olsa bu şart geçerlidir. Tüm sayılan cihat türlerine erişen insanlar ise şöyle müjdelenir: “Allah yolunda cihat edenler için Allah Teâlâ cennette yüz derece hazırlamıştır. Her derecenin arası yerle gök arası kadardır”(Nevevi, 2011d, s. 38). İslam tarihi boyunca çok çeşitli anlamlar yüklenen cihat kavramını yakın geçmişte yaşayan önemli düşünürlerden Seyyid Kutub ise altıncı farz olarak nitelendirmiştir. Şehit terimini hayatla bütünleştiren Kutub, Kur'an'daki anlamına radikal bir tanımlama getirerek cihadı hayatın bir koşulu haline getirir(Bozarslan, 2015, s. 142). Tüm bu anlatılanlarla birlikte cihat teriminin kullanım alanlarını şu şekilde özetleyebiliriz; insanın kendi nefisine karşı yaptığı cihat, ilim ve bilgi ile yapılan cihat, mal ve mülk ile yapılan cihat ve son olarak savaşarak yapılan cihattır.

3.2.8. Ümmet

İslamiyet'in anahtar kavramlardan birisi de ümmettir. Ümmet, Müslüman olan ve İslam dinine bağlı bulunan insanların genel adıdır. Ümmet kelimesi karşıladığı kavram itibariyle zaman içinde değişim göstermiştir. Kur'an'da ümmet kavramı Mekke'de inen

⁴⁷ Kelime, İslam'ın emirlerini insanlara aktarmak anlamında kullanılmaktadır.

surelerde çok çeşitli manalarda mesela hayvan sürüleri, eski medeniyetler, bazı insan toplulukları ve benzerleri için kullanılmışken Medine’de inen surelerde yeni ortaya çıkan Müslüman toplumunu tarif etmek için kullanılmıştır. Ümmet ifadesinin terimsel anlamları ise hem sosyolojik hem de siyasi olarak kullanılmıştır. Günümüzde ise genel kabule göre ümmet kavramı şu şekildedir:

İslam ümmeti, Kur’an’ın ilahi birlik ve egemenlik mesajına, peygamberin elçiliğine ve ilahi kanunun(şariat) geçerliliğine dayanışma içinde bağlı tek bir ümmettir. Müslümanlar güçlü bağlarla birbirilerine bağlı müminler ve müminelerdir. Bugün var olan ve devam eden bütün kargaşaya rağmen müslümanların bu güçlü bağı en derin şekilde hissedilmektedir(Nasr, 2003, s. 15).

İnsanlar arasında fikir ayrılıkları olması gayet doğaldır. Bu tür ayrılıkların mevcut olması insanlığın doğasında vardır. Bu doğa durumu Kur’an tarafından da belirtilmiş ve kabul edilmiş bir gerçektir: “Rabbin dileyseydi insanları elbette tek bir ümmet yapardı. Fakat, rabbinin esirgedikleri müstesna, hep ihtilâf içinde olacaklardır. Allah onları buna uygun yarattı...”(Hud 11/118-119). Fakat bu ayrılıkların her türlü fikri kapsayacak şekilde, istişare yoluyla, makul şartlar çerçevesinde ve iyi niyetle çözülmesi gerekmektedir. Böylece farklı fikirlerin katılımıyla birlikte toplumun genelini kapsayan ve kimsenin toplumdan uzaklaştırılmadığı çözümler üretilir. Bu şekilde toplumlar hem daha çok kenetlenirler hem de ilerleyerek gelişirler. Fikir ayrılıklarının toplumsal bölünmeye ve çatışmaya dönüşmesi ise asla kabul edilemez. Kur’an’da toplumsal bölünmeye karşı gelindiği şu şekilde aktarılır: “Hep birlikte Allah’ın ipine sımsıkı yapışın; bölünüp parçalanmayın. Allah’ın size olan nimetini hatırlayın. Hani siz birbirinize düşman idiniz de Allah gönüllerinizi birleştirdi ve O’nun nimeti sayesinde kardeş oldunuz...”(Âl-i imrân 3/103). İslamiyet’ten önce Arap Yarımadası’nın durumu ortadadır. İslamiyet’ten önce soy ve dil birliği bulunmasına rağmen Araplar arasında birlik ve beraberlik olgusu gelişmemiştir. Aksine kavimler arasında sürekli savaşlar yaşanmıştır. Böyle bir durum ile tekrar karşılaşılması için tüm insanlar Allah’ın ipine⁴⁸ davet edilmiştir. Ümmetin bir arada durması, ümmetin egemen olduğu devletin de daha güçlü ve etkin olmasını sağlar, halkın ortak hedefi ve kendi aralarında kurdukları dayanışma ve bağ ile devletler uzun ömürlü olur. Hz. Muhammed de

⁴⁸Allah’ın ipi: Kur’an’ı ve sünnet yani İslam dinidir. İslam’dan önce savaş içerisinde bulunan kavimler İslamiyet’ten sonra barış ortamına kavuşmuşlardır. İşte bu kavimlere ve tüm insanlara Allah’ın ipine sarılıp tekrar savaşmamaları emredilmiştir.

müminleri yaşayan bir organizmaya benzetmiş ve onların birbirleriyle ilişkilerinin karşılıklı ilgi, sevgi ve merhamete dayandırmalarını istemiştir(H. Ünal, 2011b, s. 48).

BÖLÜM IV

HZ. MUHAMMED SONRASI KURUMSAL YAPI VE TARİHSEL SÜREÇ

Hız. Muhammed özellikle hayatının son dönemlerinde İslamiyet'in yayılması ve İslam devletinin gelişmesi için elinden gelen bütün çabayı göstermiştir. O'nun uğraşları sonucunda İslam devletlerinin en önemli kaynaklarından olan Kur'an ve hadis dayanakları güvenli eller aracılığı ile nesilden nesile aktarılmıştır. Hız. Muhammed vefat edince, daha cenazesi kaldırılmadan Benî Sakîfe gölgeliğinde ümmetin önde gelenleri toplanmıştır. Toplantının konusu ümmetin başına kimin geçeceği'dir. Nitekim Hız. Muhammed'in vefatıyla birlikte Müslümanlar, devletin yeni başkanının kim olacağı sorunuyla karşı karşıya kalmışlardır. Bu sorunun çözümüyle ilgili üç farklı tez ortaya çıkmıştır. Birincisi Medineli ensar, yöneticinin kendilerinden seçilmesini istediler. İkincisi Mekkeli muhacirler(Kureyş), yeni seçilecek yöneticinin kendilerinden olması gerektiğini öne sürmüşlerdir. Son olarak Hız. Ali tarafından öne sürülmüş bir istek olmasa bile, insanlar tarafından Hız. Ali'nin yöneticilik beklentisi içinde olduğu öne sürülmüştür(Apaydın ve Diğerleri, 2014, s. 270). Benî Sakîfe'de yapılan uzun tartışmaların sonucunda ümmet, Hız. Ebubekir'in yönetici olmasına karar vermiştir(Esed, 2018, s. 55). Bu bir atama veya bir zorunluluk değil, ümmetin ortak aklıyla almış olduğu bir karardır. Hız. Ebubekir'in halife seçilmesini sağlayan birçok⁴⁹ sebep vardır. Bunlardan bir kaç: Hız. Ebubekir'in Hız. Muhammed'in yardımcılığını yapmış olması, Hız. Ebubekir ile Hız. Muhammed arasında olan yakın ilişki ve Hız. Ebubekir'e atfedilen siddik sıfatıdır. Hız. Ebubekir'in halife seçilmesiyle birlikte Dört Halife Dönemi başlamıştır. Bu dönemde Hız. Muhammed döneminde temelleri atılan görevlerin(hilafet, vezirlik, kadılık) kurumsallaşma süreci yaşanmıştır.

4.1. Hız. Muhammed Sonrası Kurumsal Gelişmeler

4.1.1. Hilafet Kurumu

Hilafet, İslam tarihi boyunca önemini koruyan en etkili kurumlardan biridir. Hilafet sözlükte 'bir kimseden sonra onun yerine geçmek' halife ise 'bir kimsenin yerine geçen

⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için çalışmanın hilafet bölümüne bakınız.

kişi' anlamlarına gelir(Apaydın ve Diğerleri, 2014, s. 297). Bu anlamlar dışında halife kelime kökünün, Arapça dilinden kaynaklı zengin bir anlambilimsel geçmişi vardır. Bu kurum hakkında yorum ve çalışma yapanların karşılaştıkları zorluklar Arapça dilinin sağladığı zenginlikten kaynaklanmaktadır. Bu kelime, Kur'an'da iki kez çoğul olmak üzere toplam yedi defa kullanılmıştır. Kur'an araştırmaları yapan âlimler arasında bu kelimelerin anlamı üzerinde uzun süren araştırmalar ve çalışmalar yapılmıştır fakat kesin olarak karşıladığı anlamlar üzerinde bir uzlaşmaya varılamamıştır(Watt, 1968, s. 32). Halife kelimesi Kur'an'da:⁵⁰ Yeryüzünü imar etme, zorlukların üstesinden gelme, meydan okumalara karşı koyma gibi anlamlarda kullanılmıştır(Halil, 2010, s. 39). Kelimenin siyasi anlamı ise bir yönetici yerine 'halef/varis' olarak gelmek demektir ve İslam devletinde de bu anlamıyla kullanılmıştır. İslami devlet yönetiminde, devletin başkanına halife, devlet başkanlığı makamına hilafet denmesinin sebebi ise, bu kurumların Hz. Muhammed'in risalet⁵¹ görevi hariç dünyevi-siyasal yetkilerinin üstlenilmesidir.

Hilafet'in kurumsal yapısı tarih boyunca birçok düşünür tarafından tartışılmış ve bu kurumun İslam devletinin temel yönetim yapısını oluşturduğu kabul görmüştür. Aslında İslam dininin önerdiği 'hilafet kurumu' diye bir yönetim şekli ya da devlet modeli yoktur(H. Ünal, 2011a, s. 41). Ancak hilafet zaman içinde İslam medeniyetinin merkezine yerleşerek devlet yönetiminin temel yapı taşı haline gelmiştir. Bu süreçte Hilafet kurumu, Hz. Muhammed'den sonra teşkilatlanma süreci sırasında meşruluk kazanmak için Kur'an ve hadis kaynaklarında bulunan; yönetim, yönetici, adalet, hak, liyakat ve buna benzer yönetime ilişkin kavramların toparlanarak bir araya getirilmesi sonucunda oluşturulmuştur. Bu sayede Müslümanların katılımıyla birlikte Kur'an ve sünnete uygun bir yönetim modeli kurulmuştur. Bu bağlamda günümüz de kullanılan hilafet kurumunun, Kur'an'da anlatılan ya da hadislerde bahsi geçen bir kurum olmadığını bilmek gerekmektedir. Bundan dolayı, Hz. Muhammed'in vefatından sonra yöneticilere 'emir'ül müminin(müminlerin emini)' sıfatıyla hitap edilmiştir(Akkor, 2012, s. 16). Hz. Ebubekir, Hz. Muhammed'in yardımcılığını yaptığı sırada Müslümanlar ona, 'Allah'ın resulünün elçisi' şeklinde hitap etmişlerdir. Daha sonra yöneticilere halk arasında 'Halifetü Rasulillah'(Allah'ın Resulü'nün halefi) sıfatıyla hitap edilmiştir(H. Ünal, 2011a, s. 41). Dört Halife devri boyunca kullanılan bu terimler

⁵⁰ Fatır 35/39, En'am 6/165, Araf 7/69,129, Neml 53/62.

⁵¹ Allah tarafından verilen elçilik görevi.

zamanla toplumsal bir alışkanlık haline gelmiştir ve kurumun adının hilafet olarak anılmasına sebep olmuştur.

Hilafet kurumu, Kur'an veya hadis kaynaklı bir kurum olmasa da hilafetin temel dayanağı İslam'ın temel kitabı olan Kur'an ve İslam'ın uygulayıcısı olan Hz. Muhammed'in sünnetinden beslenmiştir. Bu bağlamda Kur'an'ın; Adalet, liyakat, istişare, itaat, dürüstlük ve yöneticilikle ilgili tüm mesajları, ayrıca Hz. Muhammed'in yönetici kimliği ve sünneti, kurumun oluşmasında en etkili kavramlardır. Hilafet kurumunun kuruluş gerekçesi ise hiç şüphesiz Hz. Muhammed'in vefatıyla birlikte geride bıraktığı siyasi boşluktur. Hz. Muhammed'in peygamberliği sırasında asli görevi tebliğ ve bunun uygulaması olan tebyin'dir.⁵² Hz. Muhammed hayatı boyunca İslam dininin ve İslam devletinin karşılaştığı her sorunu tebliğ ve tebyin yoluyla çözmeye çalışmıştır. Nitekim onun vefatından önce devlet kurumların hiçbirisine ihtiyaç olmamıştır. Bunun sebebi ise O'nun İslam dini ve devletinin hem peygamberi hem yöneticisi, hem halifesi hem kadısı, hem yolu hem de yol göstericisi olmasıdır. Nitekim Medine döneminde Hz. Muhammed'in hem yasama hem yürütme yetkisinin kendinde bulunduğu, bunların yanında gerektiği zaman da peygamberliğinin kendisine sağladığı hukuki yetkileri de kullandığı görülmüştür(Apaydın ve diğerleri, 2014, s. 265). O'nun vefatıyla birlikte İslam dünyasında herhangi bir otorite boşluğunun oluşmaması için hilafet, kadılık ve vezirlik gibi İslam devletinin temel kurumların oluşturulması bir zorunluluk haline gelmiştir.

Hilafet kurumunun ortaya çıkışı, oluşum ve gelişim süreci tarihsel olarak pek çok dönüşüm yaşamıştır. Halifenin görev yelpazesi, seçim süreci, halifede aranan nitelikler gibi kurumsal yapıya ilişkin özellikler zaman içerisinde ve dönemin şartlarına uygun şekilde dönüşümler yaşamıştır. Fakat bu değişim sürecinde Kur'an'ın Müslümanlar için aradığı tüm özellikler ve Müslüman'a verdiği tüm mesajlar en başta halifeyi bağlamaktadır. Hz. Muhammed'in yönetim tarzında belirlediği esaslar, yani sünnet bu kurumun oluşumunda etkili olan ikinci kaynaktır. Kur'an ve sünnete ek olarak hilafet kurumunun beslendiği üçüncü kaynak ise içtihat kaynağı olmuştur. Kurum, günün şartlarına uygun içtihat kararlarına dayanan değişimler yaşamış, ayrıca siyasetnameler aracılığı ile yapılan kurumsal eleştiriler de yöneticilerin başvurduğu kaynaklardan olmuştur.

⁵² Bir şeyin bildirilmesi, ortaya konması ve açıklanması demektir(Gelgeç, 2015, s. 277).

Siyaset teorisyenleri ve İslam alimleri birçok ayete dayanarak hilafetin kurumsal yapısını Kur'an'ın ayetleriyle açıklamaya çalışmışlardır. Bakara(2) Suresi'nin 30. ayetinde yer alan 'Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım' ayetine atıf yapılarak halifeliğin kurumsal dayanağı oluşturulmaya çalışılmıştır. Sad(38) Suresi 26. ayetinde bulunan 'Ey Davud! Gerçekten biz seni yeryüzüne halife yaptık. İnsanlar arasında hak ile hüküm ver. Nefis arzuna uyma, yoksa seni Allah'ın yolundan saptırır' ayetiyle halifenin bir hâkim gibi hareket edebileceğine dair kanıtlar ileri sürülmüştür. Bu ayetle halifeliğin doğası ve onun yargılama yetkisinden bahsedilir. Ayrıca yargılarken nefsine değil adalete ve İslam'a uygun hareket etmesi öğütlenir. Aksi takdirde nefsiyle hareket eden bir yöneticinin Allah'ın yolundan sapacağından bahsedilir. Nisa(4) Suresi 59. ayetinde yer alan 'Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, Peygamber'e itaat edin ve sizden olan yöneticilere de...' cümlesi ise düşünürler tarafından halifeye itaat ve bağlılığın dayanağı olarak öne sürülmüştür. Düşünürler bu ve buna benzer ayetlere atıf yaparak yönetimin ve hilafetin kurumsal dayanaklarını oluşturmaya çalışmışlar, ayrıca kanıt olarak sundukları bu ayetlere dayanarak yöneticilere itaatin gerekli ve meşru olduğunu belirtmişlerdir.

Kur'an'ın yanı sıra aktarılan bazı hadisler de hilafet kurumunun temellendirilmesine katkı sağlamıştır. Hilafetin kurumsal dayanağıyla ilgili Nevevi'nin aktardığı hadis şu şekildedir: "İsrailoğullarını peygamberler yönetirdi. Bir peygamber ölünce, yerine başka bir peygamber geçerdi. Fakat benden sonra peygamber gelmeyecek, birçok halifeler gelecektir"(Nevevi, 2011c, s. 27). Müslümanlar, Hz. Muhammed'e bu halifeler geldiği zaman nasıl bir yol izlemeleri gerektiğini sorduklarında ise Hz. Muhammed onlara şu öneride bulunmuştur: "Halifelere başa geçiş sırasına göre bîat edin. Sonra onlara karşı görevinizi yapıp itaat edin. Onlar size karşı görevlerini yapmazlarsa, Allah'tan size yardım etmesini isteyin. Zira size karşı görevlerini yapıp yapmadıklarını Cenâb-ı Hak onlardan soracaktır"(Nevevi, 2011c, s. 27). Hilafetin kurumsal dayanağı ve halifelere itaat konusunda aktarılan başka hadislerde ise Hz. Muhammed şöyle demiştir: "İdareciler size günah işlemeye zorlamadıkça onlara itaat edin"(Nevevi, 2011c, s. 28). Çünkü "Devlet reisine isyan eden, bana isyan etmiş olur"(Nevevi, 2011c, s. 28). Şu noktayı gözden kaçırmamak gerekiyor ki: yönetici kim olursa olsun, ona itaat İslam çerçevesinde kalmak zorundadır. Hiçbir yönetici İslam'a aykırı emir vermemeli, hiçbir Müslüman da İslam'a aykırı bir emri yerine getirmemelidir. Bunun dışında aktarılan ayet ve hadisler hilafetin kurumsal

dayanağı için yeterli görülmüştür ve bu ön kabuller doğrultusunda Müslüman birey yöneticisine biat etmelidir.

4.1.1.1. Halife’de Aranılan Özellikler

İslam devletini ve ümmetini yönetecek şahsın seçimi ve o şahısta bulunması gereken özellikler, çoğu İslam düşünürünün üzerinde önemle durduğu bir konu olmuştur. Düşünürler, halifenin sahip olması gereken özellikleri tanımlarken temel hareket noktaları Hz. Muhammed’in kişisel özellikleri ve Kur’an’ın Müslüman şahıs için belirlemiş olduğu kuralları olmuştur. Bu doğrultuda halifede aranılan ilk özellik onun dosdoğru bir Müslüman olmasıdır(Esed, 2018, s72). Bu özellik, yönettiği halkın da Müslüman olacağı düşünüldüğünde, ilk ve değişmez şart olarak göze çarpar. Said Havva ise halifeyle ilgili, akıl, ilim, cesaret, iffet, cömertlik, yumuşak huyluluk, öfke ve kızgınlığı yenmek, affetmek, yumuşak davranmak gibi özellikler⁵³ başta olmak üzere 30 farklı özellikten bahsetmiştir(Havva, 1997, s. 35-149). Said Havva’nın bahsettiği bu özelliklerin birçoğu, hem Müslüman bireyler için hem de yöneticiler için Kur’an ve sünnetten özümseyerek aktarılmış fikirlerdir. Nitekim bu özellikler, hangi İslam düşünürünün eserine bakarsak bakalım aşağı yukarı aynıdır. İbn Haldun’un mukaddimesinde de, adalet, ilim, liyakat(ehliyet), vücut organlarının tam olmasını gibi özellikler belirtilmiştir(Yaşar, 2016, s. 521-522). Bunlara ek ve farklı olarak Gazzâlî gibi bazı düşünürler ‘imamlar Kureyş’ten olmalıdır’⁵⁴ hadisine dayanarak halifenin vasıflarından birinin Kureyş soyuna bağlı bulunmak olduğunu söylemişlerdir(Gazzâlî, 1971, s. 178). Gazzâlî gibi İbn Haldun da ‘imamlar Kureyş’ten olmalıdır’ hadisine dayanarak halifenin Kureyşli olması gerektiği fikrini savunmuştur. Ayrıca İbn Haldun’un belirttiği farklı bir özellik ise halifenin, hilafete ilişkin farzları yerine getirebilecek ve hilafete ilişkin görevleri yerine getirebilecek güç ve kudretine sahip olmasıdır(Rosenthal, 2009, s. 29). Bu aktarılan özelliklerle tarih boyunca değişmez ve sabit olarak kalmamıştır. Teorik olarak incelenen ve halifede aranılan bu özellikler tarihsel pek çok kırılma sonrasında değişiklik göstermiştir. Örneğin ‘imamlar Kureyşten

⁵³ Bu özellikler sadece Said Havva tarafından aktarılan özellikler değildir. Hilafet kurumuyla ilgili özellikleri sıralayan hemen hemen her İslam düşünürü bir fazla ya da bir eksik olmak üzere bu özellikler üzerinde ittifak etmiştir(Gazzâlî, İbn Teymiyye, Nizâmülmülk, Maverdi, İbn Haldun, Muhammed Esed, Muhammed Hamidullah).

⁵⁴ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için: Prof. Dr. Ali Bakkal’ın ‘‘Ebû Bekir’in halife Seçilmesinde ‘İmamlar Kureyş’tendir’ Hadisinin Rolü Üzerine’’ başlıklı makalesine bakınız.

olmalıdır' özelliği Osmanlı'nın Mısır'ı fethine kadar ciddi bir problemle karşı karşıya kalmamış ancak halifeliğin Osmanlılılara geçmesiyle birlikte hadisin⁵⁵ uygulanması imkânsız hale gelmiştir.

Burada tüm hilafet makamıyla ilgili tarihsel bir olguyu da açıklamak gerekiyor ki: Hilafet kurumuna Sünnilerin, Şiilerin ve Haricilerin bakış açıları farklıdır. Sünniler bu kurumu şer'an vacip⁵⁶ görürler. Halife seçilecek kişinin ise mutlak şekilde Kureyş'ten olmasını beklerken aynı zamanda Ehl-i Beyt'ten⁵⁷ olmasını beklemezler. Şiiler ise hilafetin mutlak şekilde Ehl-i Beyt'ten olması gerektiğini savunur. Haricîler ise bunların hepsinden farklı olarak hilafetin seçim usulüyle, şura yoluyla seçilmesi gerektiğini savunur. Tüm bu mezheplerin ortak noktası ise mutlak şekilde halifenin olması gerektiğidir(Barca, 2015, s. 43). Hangi mezhebe göre ve nasıl seçilirse seçilsin halifeler bu sistemin temelidir. Bundan dolayı başa geçen halifeler İslam'ın saflığını koruyarak Müslümanların bu sistem içerisinde yaşamalarını sağlamalı ve Müslümanları düşmanlarına karşı Allah'ın kuralları ile korumalıdır.

4.1.1.2. Halife'nin Görevleri

Halifenin görev yelpazesi kurulduğu ilk günden ilga edildiği son güne kadar teorik ve pratik birçok değişim göstermiştir. Özellikle hilafet kurumunun siyasi ve dini kimliğinin birbirinden ayrılmasından sonra halifeler, siyasi görevlerinin birçoğunu kaybetmişlerdir. Kur'an'da halifelikle ilgili ayetlere genel olarak bakıldığında, dünyevi ve uhrevi olmak üzere iki uç görev göze çarpmaktadır. Halife'nin dünyevi görevleri, yeryüzünün imar edilmesi, çalışma, üretme, bozgunculukla mücadele gibi dünyayla ilgili işleri içerir. Uhrevi görevleri ise, Allah'ın kanunlarını ve öğretilerini sahip çıkmayı, İslam'ın değerlerini savunmayı, bu değerleri yaymayı ve insanların da bu değerlere göre yaşamasını sağlamayı içerir(Halil, 2010, s. 40). Halifeler tüm bunları yaparken kendileri de dünyevi ve uhrevi görevlerin ikisine de tam anlamıyla bağlılık göstermeli ve insanlardan bekledikleri şeyleri önce kendileri yapmalıdır.

⁵⁵ Aslında bu hadis halifeler için değil seriye komutanları ve kabile başkanları için emredildiğini savunan bir görüş vardır(Bakkal, 2005, s.103). Fakat hadisin kullanım şekli zaman içinde sadece halifeyi işaret etmeye başlamıştır.

⁵⁶ Şer'an vacip terimini, yapılması farza yakın olan davranış olarak tanımlayabiliriz. Terimin metin içerisinde karşıladığı anlam ise, Müslümanlar için mutlaka olması gereken bir olay ya da duruma işaret eder(<https://islamansiklopedisi.org.tr/vacip--fikir>).

⁵⁷ Hz. Muhammed'in ailesi ve soyu anlamına gelmektedir.

Halifenin görevlerine hukuksal açıdan bakıldığı zaman ise şeriat sadece tek bir otoriteyi tanır o da İmâm'ın⁵⁸ otoritesidir. Halife sahip olduğu bu otoritenin bir kısmını veya tamamını bakanlarına, valilerine ve generallerine devredebilir(Rosenthal, 2009, s. 22-23). Halifeler bu yetki devriyle birlikte üzerine vazife olan görevlerini yerine getirmeye çalışırlar. Bu bağlamda halifeler İslam'ın savunucusu, İslam hukukunun uygulayıcısı, adaletin koruyucusu, din ve savaş konularında ise karar vericidirler. Tüm halifeler bu görevlerin hepsinin etkin şekilde yerine getirilmesi konusunda şeriata karşı sorumludurlar. Görevlerin hepsini şahsen yerine getirebileceği gibi atadığı memurlar yoluyla da yerine getirebilirler. Bunların yanı sıra bu görevleri maddi güç sahibi olan sultan ve emirlere tevdi ederek onların bu görevleri üstlenmesini sağlayabilirler. Bu devlet kurumlarıyla ve görevleriyle ilgili her şey anayasa hukukunun parçasıdır ve fıkıh kitaplarında hilafet başlığı altında incelenmiştir(Rosenthal, 2009, s. 26).

İslam düşünürlerinin ittifak ettiği üzere siyasetin amacı, belirli bir toprak parçası üzerinde yaşayan insanların adalet ve huzur içerisinde yaşamasını sağlamaktır. Bu doğrultuda halife sorumlu olduğu insanların akıl, can, mal, din ve şereflerini korumakla görevlidir. Halife bu görevleri yerine getirirken, adil, eşitlikçi, özgürlükçü, şeriata uygun, şûra meclisini etkin halde kullanarak, muhalefeti dinleyerek, merhamet ve tevazu ile hareket ederek, görevlendirme ve atamalarda liyakat(ehliyet)'a uygun davranarak hareket etmelidir(Barca, 2015, s. 38-39). Ayrıca Müslüman bireyin hayat koşulları, Allah'ın kurallarını yaşayabileceği şekilde şeriata uygun düzenlenmeli ve Müslümanlar, Allah'ın emirlerine gönüllü şekilde boyun eğerek bu düzene uymalıdır. Bu konuda genel olarak devlet, özel olarak da 'şeriat'ın koruyucusu' olan halife sorumludur(Rosenthal, 2009, s. 24).

Fakat bahsedilen bu görevler, tıpkı halifede bulunması gereken özellikler gibi tarihsel şartlara uygun değişiklikler göstermiştir. Örneğin Abbâsî dönemine kadar hem siyasi hem de dini yetkileri elinde bulunduran halifeler, Abbâsî hilafetinin ikinci yüzyılından(Miladi 10. yüzyıl) itibaren siyasi yetkilerini kaybetmişlerdir. Devam eden süreçte Abbâsîlerin yıkılmasıyla birlikte siyasi iktidarlığa ait tüm görevlerini de kaybetmişlerdir. Hilafet kurumunda Abbâsîlerin ikinci yüzyılından itibaren görev

⁵⁸ Erken İslam döneminde imam ve yönetici kimlikleri birbirinden farklı kimlikler değildi. Halife olan kişi hem ümmetin siyasi lideri hem de onların dini imamıydı. Örneğin hem Cuma namazını kıldırır hem de devletini yönetirdi.

ayrımı yaşanmıştır. Mevdûdî⁵⁹ konuyla ilgili şunları söylemiştir: İslam dünyasında yaşanan ihtilafli durumlardan dolayı hilafet kurumu, önderlik ve rehberlik olarak ikiye ayrılmıştır. Bunun neticesinde, sultanlar, valiler, amiller ve devlet yetkilileri siyasi ve idari yetkileri kullanmışlardır. Fakat bu siyasi önderler yetkilerini kullanırken dini ve ilmi esasları göz ardı etmişlerdir. Dini önderliği ise sahabîler, tabîler, fakîhler, muhaddisler,⁶⁰ müfessirler⁶¹ ve ümmetin salih ve âlim şahsiyetleri yapmıştır(Geçit, 2016, s. 42). Bu görev dağılımı neticesinde hilafetin bağlayıcılığı ve görev yelpazesinde bir daralma görülmüştür. Bu süreç Osmanlı dönemine kadar devam etmiştir. Osmanlı Dönemi'nde hilafet makamı, siyasi ve dini yetkileri tekrar kendinde toplamıştır.

4.1.1.3. Hilafet Kurumunun Yaşadığı Dönüşümler ve İlgaı

Hilafet'in kurumsal tarihi 632 yılında Hz. Ebubekir'e biat edilmesi ile başlamıştır. Hz. Ebubekir'in seçilmesi hakkında birçok gerekçe öne sürülebilir. Hz. Ebubekir'in halife seçilebilecekler arasında en tecrübeli insan olması, yaklaşık 10 yıl boyunca Hz. Muhammed'in baş danışmanlığını yapmış olması, göçebe Arapların entrikaları dâhil soy(genoloji) bilimi hakkında son derece önemli bilgilere sahip olması bu sebeplerden bir kaçıdır. Ayrıca Hz. Ebubekir'in kızı Hz. Ayşe'nin, Hz Muhammed'in eşi olması ve son olarak da Hz. Muhammed'in hastalığı sırasında cami cemaatine imamlık etme yetkisinin Hz. Ebubekir'e verilmesi bu sebepler arasında sayılabilir(Watt, 1968, s. 32). Tüm bu özellikler sayesinde Hz. Muhammed'in vefatı üzerine Hz. Ebubekir halife seçilmiştir. Zaten bu süreçten önce de Hz. Ebubekir Müslümanlar arasında 'Allah'ın Resülü'nün Halifesi' adı ile çağırılmıştır. Hz. Ebubekir'in seçilmesiyle birlikte hilafet makamı kurulmuştur. Hilafet kurumu tarihinde, toplamda 114 tane halife 6 farklı⁶² dönemde bu kurumun yönetimini üstlenmiştir. Fakat İslami geleneğe göre yalnızca ilk dört halife tam anlamıyla halife olarak ifade edilmiştir. Bunun sebebi ise ümmetin sadece ilk dört halifeyi meşru halife olarak değerlendirmesindendir. Hz. Ebubekir ile başlayan bu dönem Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın yöneticiliğiyle devam etmiş ve Hz. Ali

⁵⁹ Mevdûdî Pakistan asıllı bir İslam âlimidir. Aynı zamanda müfessir, gazeteci ve yazardır. 1903 yılında Hindistan'da doğmuş 1979 yılında Amerika Birleşik Devletlerinde ölmüştür.

⁶⁰ Hadis bilimiyle uğraşan kişiler.

⁶¹ Tefsir bilimiyle uğraşan kişiler.

⁶² Dört Halife Dönemi(632-661) - Emevîler Dönemi (661-750 yılları, 14 halife) – Abbâsî Dönemi(750-1258 yılları, 37 halife) - Fâtımî Dönemi (910-1171 yılları,14 halife) - Memlûk himayesi(1259-1517 yılları, 17 halife) -Osmanlı Dönemi(1517-1922 yılları, 27 halife). Bunlara ek olarak TBMM tarafından atanan Abdülmecid Efendi(1922-1924) vardır(Ayrıntılı bilgi için İslam Tarihi ve Medeniyeti Külliyyatı, Siyer yayınları kitabına bakınız).

dönemin son halifesi olmuştur. Bu dört halifenin yöneticiliğinin meşruluk kazanmasının en önemli sebebi ‘ehlü’l-hal ve’l akd’ diye adlandırılan kurulun(meclisin) halifenin seçiminde söz sahibi olmasıdır. Bu kurul/kişiler sayesinde halkın büyük çoğunluğu seçilen kişiye gönül rahatlığı ile biat etmiştir. Fakat Dört Halife Dönemi’nin sonuna gelindiğinde, Hz. Ali ile Hz. Muaviye arasında yaşanan mücadele ile bu meclis devre dışı kalmıştır. Hilafet kurumunun tarihsel değişiminde ilk kırılma bu noktada yaşanmıştır. Bu kırılma öyle bir boyuta ulaşmıştır ki, 16. yüzyılda yaşamış İslam hukukçusu Aliyyu’l-Kârî,⁶³ Emevî ve Abbâsî yöneticilerine ‘halife’ denilmesine bile karşı çıkmış, bu yöneticilerin kâmil halife olmadıklarını ve onlara karşı kullanılan ‘halife’ kelimesinin dini değil örfi olduğunu savunmuştur(Geçit, 2016, s. 39).

Muaviye’nin yöneticiliğiyle birlikte İslam toprakları hiç olmadığı kadar genişlemiş, İslam devleti bir imparatorluk haline gelmiştir. Lewis’in tespitlerine göre bu imparatorluğa dönüşme sürecinde İslami mesajın özünden kayılmış, özellikle yönetim ve vergi politikalarında İslâmî esaslardan vazgeçilmiştir(Geçit, 2016, s.40). Aslında Emevîler İslam topraklarını genişlettikçe yönetsel ve toplumsal olarak içe kapanma eğilimine girmişler ve iktidarlarını devam ettirebilmek için eski Arap geleneklerine tutunmuşlardır. Bu doğrultuda Muaviye’yle birlikte, risâlet usulüne değil, asabiyet usulüne dayalı mülk(mutlak monarşi) sistemi ortaya çıkmıştır.⁶⁴ Aslında teorik açıdan İslami yönetimin teokratik olduğu söylenebilir. Fakat Muaviye döneminden itibaren ulemanın kararları ve yetkileri, halifeler tarafından kısıtlanmıştır ve bundan dolayı İslami yönetim şekli mutlak monarşiye dönüşmüştür(Rosenthal, 2009, s. 26). Emevîler hilafeti ele geçirdikleri andan itibaren, iktidarlarının ilahi kaynaklı olduğu göstermek için her türlü zulmü yapmaktan çekinmemiş, kendilerini desteklemeyen ulemayı öldürürken, kendilerine yakın insanlara önemli memurluklar tahsis etmekten de geri durmamışlardır(Y. Ünal, 2012, s. 178). Muaviye’nin halifeliğinin sonuna doğru, Medine valisi Mervan, Muâviye’nin talimatı gereği Medine’deki insanlardan zorla biat alarak Yezid’i halife ilan etmiştir(Geçit, 2016, s. 40). Böylece seçim usulünden, tayin usulüne dönmüştür ve halifelik bu dönemden itibaren babadan-oğla, hanedandan-hanedana intikal yöntemiyle sürdürülmüştür. Çalışmanın genelinde açıklanan Kur’an’ın devlet için belirlediği ilkeler ve sünnetin değeri, Emevîler dönemiyle birlikte uygulama alanını kaybetmeye başlamıştır. Hz. Muhammed ve Dört Halife Dönemi’nin en göze çarpan

⁶³ Ayrıntılı bilgi için Karadaş’ın ‘Ali El-Karî’nin Hayatı, Selef Akîdesine Dönüş Çabası ve Eserleri’ başlıklı makalesine bakınız.

⁶⁴ Abbâsîler de bu sistemi devam ettirmiştir.

özellikleri 'istişare' ve 'yöneticinin kararlarının sorgulanabilmesi' geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olmalarıdır. Emevî halifeleri ise istişare ilkesini gerektiği gibi uygulamamışlardır ve hesap verme sorumluluğundan kaçınmışlardır(Halil, 2011, s. 84). Hz. Muhammed ve Dört Halife Dönemi'nde yönetime katılabilen ve alınan kararlarda söz sahibi olabilen halk, Emevîlerle birlikte yönetimden uzaklaşmaya başlamıştır. Halkın yönetimden uzaklaştırılması ve hor görülmesinden dolayı, 'ümme't' olma bilincinden ve 'liyakat' ilkelerinden de giderek uzaklaşmıştır. Tüm bu sebeplerden dolayı İslam ümmeti içinde silahlı ve silahsız olmak üzere birçok muhalif grup ortaya çıkmaya başlamıştır. Ayrıca hilafet makamında yaşanan bu kurumsal değişim, kabileciliğin hortlamasına da sebep olmuştur. Bu kabilecilik ruhu o kadar derinden yaşanmaya başlanmıştır ki bu dönemde Şam⁶⁵ Müslümanları Kaysi⁶⁶ ve Yemeni⁶⁷ olmak üzere ikiye ayrılmıştır(Halil, 2011, s. 84). Hilafet makamına olan güvenin azalması ve Emevîlerin çöküş sebeplerinden en önemlilerinden biri de bu kabilecilik siyaseti olmuştur. Emevîlerin Kur'an ve sünnete aykırı, baskıcı ve asabiyet usulüne dayalı bu yönetiminin sonucunda iki muhalif grup Emevîlerin otoritesini ve ümmeti bir araya getiren hilafet kurumundan kaynaklanan otoriteyi kabul etmemiş ve halifeleri olmasına rağmen onların karşısında yer almıştır. İslam'dan kopuşun gün yüzüne çıktığını gösteren bu gruplardan birisi, Emevî iktidarını çok yıpratın ve meşgul eden silahlı Hariciler grubu, diğeri ise merkezine Ehl-i Beyt'i alan ve Hz. Ali taraftarlarından oluşan Şii gruptur. Hilafet makamı, bu süreçte ikinci büyük kırılmayı yaşamıştır. Bu döneme kadar her ne olursa olsun hilafet, İslam dünyası için ağırlığı olan bir kurum konumunda bulunmuştur. Halife kimden olursa olsun İslam dünyası için bağlayıcı ve mantıklı kararların alınması için elinden gelen bütün çabayı göstermiş, Müslümanlar da bu çabayı takdir etmiştir. Fakat Emevîler döneminde ortaya çıkan asabiyet sistemi, kabileler arasında birçok kavgaya sebep olmuş, Şii ve Harici grupları yönetimden uzaklaşmış, tüm bunların neticesinde de hilafet makamı tüm İslam dünyası tarafından sorgulanan ve önemsenmeyen bir kurum haline gelmiştir. Şii ve Haricilerin tüm çabalarına rağmen otoritesini koruyan Emevîler, Şii ve Haricilerin desteğini alan Abbâsoğulları tarafından yıkılmıştır. Böylece hilafet, Abbâsoğulları'nın eline geçirmiştir.

⁶⁵ Emevîler döneminde İslam ümmetinin yönetildiği merkezdir.

⁶⁶ Şam diyarı kuzey bölgesi Arapları.

⁶⁷ Şam diyarı güney bölgesi Arapları.

Abbâsîler, adalet, eşitlik, Kur'an ve sünnete bağlılık propagandaları eşliğinde yönetime gelmiş ve halka iki söz vermiştir: Birincisi Kur'an ve sünnet merkezli yönetimi geri getirmek, ikincisi ise Ehl-i Beyt'e ait hakları iade etmektir. Fakat yönetime geldikten sonra bu sözlerine yerine getirmemişler ayrıca vaat ettikleri yönetim şeklinin tam tersi bir yönetim sergilemişlerdir(Geçit, 2016, s 41). Yönetimi ele geçirmek için Şam'a girdikleri zaman burada 50.000 insan ve Ehl-i Beyt'in sağ olan büyük âlimlerini öldürmüş, Muaviye ve diğer Emevî mezarlarını sökerek kemiklerini ortaya çıkarmış, Emevî Camii'ne atları bağlayarak camiye ahıra çevirmiş ve daha birçok zalimce tavır sergilemişlerdir. Bu olaylar neticesinde Abbâsî Hilafeti, Emevî Hilafetini aratmamıştır. Bunlardan dolayı Hilafet makamına olan güven Abbâsîler dönemiyle bir kere daha sarsılmıştır. Bu şekilde başlayan ve yaklaşık 500 yıl süren Abbâsî iktidarı yalnızca 200 yıl boyunca hem dini otoriteyi hem de siyasal gücü elinde tutabilmiştir. Abbâsî Halifeliğinin yaklaşık 2-3. Yüzyılına(Miladi 10. yüzyıl) geldiğinde ise halife sadece dini otoriteye sahip olmuş ve siyasi gücünü dönemin güçlü sultanlarına bırakmıştır. Bu noktada 'güç' ve 'otorite' terimlerini de birbirinden ayırmak gerekir. Jacques Maritain, İnsan ve Devlet(*Man and the state*) adlı kitabında bu iki kavramı çok açık şekilde birbirinden ayırmıştır: "Otorite ve güç iki ayrı şeydir. 'Güç', sayesinde diğerlerini kendine itaate zorlayabileceğin kuvvettir. 'Otorite' ise idare etme, hâkim olma, diğerleri tarafından dinlenip itaat edilme hakkıdır"(Makdisi, 1997, s. 109). İbni Haldun da Mukaddime'de halifelik ve mülk kavramlarını birbirinden ayırır(Yaşar, 2016, s. 520). Bu noktada otorite ve halifelik, güç ile mülk(siyasi otorite) birbirini karşılayan kavramlar olmuştur. Abbâsî Hilafeti altında, onuncu yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Büveyhoğulları'nın Abbâsî Hilafeti'ni etkisi altına almasıyla birlikte bu 'güç' ve 'otorite' kavramları da keskin şekilde birbirinden ayrılmaya başlamıştır. Güç, dönemin güçlü sultanlarına, otorite ise dini yetkileri kapsayacak şekilde halifeye kalmıştır. Fakat her ne kadar 'güç', dönemin güçlü liderlerine geçmiş olsa da, bu yöneticiler meşruiyetlerini halifelerin otoritelerinden almışlardır(Makdisi, 1997, s. 110).

Emevî döneminde başlayan, Abbâsî döneminde devam eden çekişmeler ve ihtilaflar neticesinde, hilafet makamında 'güç' ve 'otorite' ayrımına gidilmiştir ve bu durum İslam'dan kopuşlara ve yeni İslami meydan okumalara sebep olmuştur. Bu ayrımdan önce bile sekizinci yüzyıl sonu dokuzuncu yüzyıl başında, İspanya, Fas, Batı Cezayir gibi yerlerde bölgesel hanedanlar kurulmuş ve halifenin etki alanından kopuşlar başlamıştır. Ayrıca Mâverâünnehir ve kuzeydoğu Pers topraklarını merkez alan Samani

Devleti'nin kurulması İslam devletinin doğu toprakları üzerinde otoritesini büyük ölçüde sarsmıştır(Lewis, 2017, s. 84-90). Yaşanan bu gelişmeler karşısında halife, bu kopuşlara karşı gelebilecek kadar güçlü bir ordu, toplum ve devlete sahip değildi. Bu olaylar neticesinde Abbâsî Hilafeti'nin otoritesi sekizinci yüzyılda başlayarak dokuzuncu yüzyıl boyunca sarsılmaya devam etmiştir. Bu dönemde devlet merkezinin otoritesini güçlendirmek için 'Türk paralı askerler' devletin başkentine getirilmiş, fakat bu askerlerin varlığı da imparatorluk merkezinde dengesizliğe yol açmıştır(Lewis, 2017, s. 97). 945 yılına gelindiğinde, savaş lordu olarak nitelendirilebilecek Büveyhoğulları, Bağdat'a girerek yönetimi ele geçirmişlerdir. Bununla birlikte halifenin siyasi yetkileri Büveyhoğulları'na geçmiştir. Bu siyasi yetkiler, dönemin güçlü devletlerine ya da sultanlarına bağlı olarak elden ele dolaşmaya başlamıştır. 1055 yılına geldiği zaman Büveyhoğulları'nı ortadan kaldıran Selçuklu Dönemi başlamıştır. On üçüncü yüzyılın ortasına gelindiğinde ise Moğol istilâsı başlamış ve 1258 yılında Abbâsî Devleti son bulmuştur(Rosenthal, 2009, s. 100). Bu süreçten sonra Abbâsî Hilafeti, Mısır'da Memlûk sultanlarının koruması altında devam etmiştir ve halifeler Memlûklu sultanlarının etkisi altında kalmıştır. Bu durum İslam dünyasında birçok tartışmaya sebep olmuştur. Çünkü halife, Memlûklu sultanlarının otoritesi altında, devletsiz şekilde yaşamaya başlamıştır. Bu iki başlı yapı on altıncı yüzyıla kadar devam etmiştir. 1517 yılında Kahire'ye giren Yavuz Sultan Selim, halifeyi İstanbul'a getirmiş ve Ayasofya Camii'nde yapılan bir törenle hilafet makamını, Son Abbâsî Halifesi Mutevekkil-Alellah'dan devralmıştır(Akkor, 2012, s. 17). Böylelikle hilafet makamı, sultanlık kurumuyla birlikte son dönüşümünü yaşamıştır. Hilafet makamı, Abbâsîlerin ikinci yüzyılında(Miladi onuncu yüzyıl) pratik olarak, Abbâsîlerin yıkılmasıyla(1258) resmi olarak kaybettikleri siyasi yetkileri, Osmanlı dönemiyle birlikte tekrar kazanmıştır. Hilafetin Osmanlı'ya geçmesiyle birlikte makam son defa el değiştirmiş ve Yavuz Sultan Selim hem padişah hem de halife olarak görev yapan ilk Osmanlı padişahı olmuştur. Hilafetle ilgili tüm bu tarihsel dönüşümleri ve tartışmaları göz ardı etmemekle birlikte, şunu unutmamamız gerekiyor ki gerçek anlamda hilafet şeriatla uyumlu Allah merkezli yönetim şeklidir(Rosenthal, 2009, s. 26). Osmanlı İmparatorluğu halifeleri de bu doğrultuda yaklaşık 400 yıl süren bu görevi 30 farklı halife ile ifa etmeye çalışmıştır. Hilafet kurumunun son halifesi II. Abdülmecid olmuştur. 3 Mart 1924 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin "Halife hal' edilmiştir. Hilafet, hükümet ve Cumhuriyet mana ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan hilafet makamı mülgadır" şeklindeki 431 numaralı kanun ile kaldırılmıştır"(Alkan, 2014, s. 384).

Hilafetin ortaya çıkış amacı İslâm şeriatının öne sürdüğü hükümlerin tüm devlete hâkim kılmak, bu hükümlerin yeryüzünde bulunan her insana ulaştırmak ve tüm Müslümanlara önderlik etmektir. Fakat tarih boyunca tarih sahnesinde pek çok kırılma yaşanmış ve bunların sonucunda hilafet kurumunun sağladığı bağlayıcılık ve güven sarsılmıştır. Bu tarihi kırılma noktalarını şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Hilafet makamıyla ilgili ilk kırılma, seçim usulünden saltanat usulüne geçilmesidir(halifeliliğin Hz. Muaviyeden, Yezid'e geçmesi).
2. Hilafet makamıyla ilgili ikinci kırılma, Kur'an ve sünnetten uzaklaşarak şeriatı toplumdan uzaklaştırmak ve şeriatı yalnızca devletin çıkarları için kullanmaktır(Emevî, Abbâsî ve sonraki dönemler).
3. Hilafet makamıyla ilgili üçüncü kırılma, Abbâsîlerin ikinci yüzyılından itibaren halifenin siyasi yetkilerini kaybetmesi ve sürekli olarak dönemin güçlü sultanlarının etkisinde kalmasıdır(Büveyhoğulları, Selçuklu...). Ayrıca bu etkiden dolayı hilafet; rehberlik-önderlik, halife-saltanat, otorite-güç ve daha birçok şekilde adlandırabilecek şekilde ikiye ayrılmıştır.
4. Hilafet makamıyla ilgili dördüncü kırılma, birden fazla halife iddiasının ortaya çıkması ve bu halifelerin kitleleri peşinden sürüklemesidir. Örneğin Endülüs Emevî Halifesi, Fâtımî Halifesi ve Abbâsî Halifesi aynı dönemde yaşamıştır. Ortaya çıkan bu bölünmüşlük, 'ümmetin halifesi' algısı ortadan kaldırarak 'bölgesel halifelik, mezhepsel halifelik' algısını ortaya çıkarmıştır. Böyle bir yapının oluşması da hilafetin ümmeti bir arada tutabilme kabiliyetinin ortadan kalkmasına sebep olmuştur.
5. Hilafet makamıyla ilgili beşinci kırılma, halifelik makamının güç mücadelelerinin ortasında kalması ve güçlü siyasi otoritelerin akrabalık ilişkileri ile hilafeti ele geçirme isteği olmuştur(Tuğrul'un halifenin kızı ile evlenmesi, Melikşah'ın, halife Muktedi'nin yerine, halifenin küçük oğlu Ebu'l Fadl'ı⁶⁸ hilafet makamına geçirmek istemesi örnek verilebilir). Fakat bu konuda sadece Osmanlı sultanları başarılı olabilmiş, halifelik ve sultanlık Osmanlı ile bir araya gelmiştir.
6. Hilafet makamıyla ilgili altıncı kırılma, 1258 Abbâsîlerin yıkılmasıyla birlikte halifenin Memlûkler koruması altına girmesidir. Yaşanan bu gelişme halifenin devletsiz kalmasına ve iktidar yetkisinin hepsini kaybetmesine sebep olmuştur.

⁶⁸ Ebu'l Fadl'ın annesi, Melikşah'ın kızıdır.

7. Hilafet makamıyla ilgili yedinci kırılma, hilafetin Yavuz Sultan Selim ile birlikte Osmanlı'ya geçmesidir. Böylece 'imamlar Kureyş'ten olmalıdır' hadisi bir dayanak olmaktan çıkmıştır ve hilafet makamı Arap Kureyş'in kontrolünden tamamen çıkmıştır.
8. Hilafet makamıyla ilgili sekizinci ve son kırılma ise Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin önce saltanat ve halifelik makamlarını ikiye ayırması. Devam eden süreçte de halifeliği kaldırması olmuştur.

Hilafet kurumundan sonra İslam devletinin yönetim organını oluşturan kurumlardan en önemlisi vezirlik kurumudur. Vezir hem halifenin yardımcısı hem de onun yol göstericisi olmuştur.

4.1.2. Vezirlik Kurumu

İslam devlet teşkilatında hilafet kurumundan sonra en önemli güce sahip olan makamlardan birisi vezirlik kurumudur. İslam devletlerinde vezirler en geniş yetkilerle donatılmış ve devlet başkanlarının devletlerini nizama uygun şekilde yönetebilmeleri için onlara yardımcı olmuşlardır. Kaynaklar incelendiği zaman vezirlik makamının kelime kökenin Farsçaya dayandığı ve sonra ki dönemlerde Arapçaya geçtiği anlaşılmaktadır. Arapçada kelimenin karşılığı 'ağır yük, sığınak, sığınılan dağ' anlamlarında kullanılmıştır(Bardakçı, 2018, s. 302). Tarihsel olarak vezirlik kurumuna baktığımızda: Pers hükümdarların ülkelerini yönetmek için birçok vezire sahip olduğu, Mısır'da ülkenin bölgelere ayrıldığı ve her bölgenin bir veziri olduğu ve son olarak da Eski Çin'de aristokratlar ve komutanlar(vezirler) meclisi olduğu görülmektedir. İslam devletlerinde vezirliğin kurumsal olarak ortaya çıkışının ise Abbâsîler devrine dayandığı kabul edilmektedir.

Velîd et-Turtûşî, vezirliğin yönetim için önemini ve kurumun dinsel bağlarını Tâhâ Suresi 29. ayete dayandırır: "Ey Rabbim! Bana ehlimden bir vezir kıl"(Turtûşî, 2011, s. 211). Eğer hiçbir yöneticinin vezire ihtiyacı olmasaydı, en başta Tâhâ Suresi 29. ayette belirttiğimiz bu sözleri söyleyen Hz. Musa'nın, Hz. Harun'a ihtiyacı olmazdı. Fakat Hz. Musa bir yardımcıya ihtiyaç duymuş ve Allah'a şu şekilde dua etmiştir:

“Onunla güçleneyim ve yönetim işime onu ortak edeyim”⁶⁹(Turtûşî, 2011, s. 211). Turtûşî vezirliğin önemini ise şu sözler ile açıklar: “Sultan doktor gibidir. Halk hastaya benzer. Vezir hasta ile doktor arasında gidip gelen aracı kimsedir. Eğer aracı yalan söylerse doktorun aldığı tüm tedbirler boşa çıkar. Yine aradaki sefir⁷⁰ hastalardan bir kimseyi öldürmek isterse gider doktora, o kişinin hastalığını yanlış tarif eder”(Turtûşî, 2011, s. 213). Böylece sultan ile halkın mutluluğu, huzuru ve aralarının iyi olup olmaması vezirin sorumluluklarındandır. Bu doğrultuda vezir:

- 1- Kesinlikle doğru sözlü olmalı,
- 2- Dininde adaletli olmalı,
- 3- İyi bir ahlâka sahip olmalı,
- 4- Halkın ne vaziyette olduğunu iyi bilmeli,
- 5- Vezirin yakın dostlarının da güvenilir, tecrübeli kimselerden müteşekkil olmalı(Turtûşî, 2011, s. 213).

Hiz. Muhammed ve Dört Halife Dönemi’nde vezirlikle ilgili görevlere genel olarak bakıldığında zaman birçok görevin mevcut olduğu görülmektedir. Fakat bu dönemlerde vezirliğin görev tanımı ve yetkileri belirlenmemiştir. Hiz. Muhammed’in veziri Hiz. Ebubekir, Hiz. Ebubekir’in veziri Hiz. Ömer, Hiz. Ömer’in veziri ise Hiz. Osman ve Hiz. Ali olarak kabul edilmiştir. Çünkü bu dönemlerde İslam devletinin başında bulunan insanlar önemli işlerini yakınlarına danışır ve böylece onlarla istişare ederek karar alma sürecinde yanlış tercihler yapmaktan kaçınmışlardır. Emevîler döneminde ise vezir kelimesi vezirlik anlamından çok müşavir anlamında kullanılmıştır. Emevîler döneminde istişare kavramıyla birlikte danışmanlık müessesesine de önem verilmediği için vezirlik kurumuna ihtiyaç duyulmamıştır. Nitekim Emevî halifelerinin birçoğu kendi istek ve arzularına göre hareket etmişlerdir. Abbâsîler dönemine gelindiğinde başkentin Şam olarak belirlenmesinden dolayı Farısların devlet geleneğinden yakın şekilde etkilenilmiş ve Fars devlet yönetiminin değişmez kurumlarından birisi olan vezirlik müessesesi İslam devletine dâhil edilmiştir.⁷¹ Bunun sonucunda Abbâsî halifeleri İslam ümmetini yönetirken resmi olarak vezirlerden yararlanmaya başlamışlardır. Abbâsîler ile birlikte vezirliğin kurumsallaşma süreci başlamış, vezirlik

⁶⁹ Tâhâ, 30/32.

⁷⁰ Elçi.

⁷¹ Abbâsî döneminde vezirlikle ilgili ayrıntılı bilgi için Halil İbrahim Hançabay ‘Abbâsîler Döneminde Vezirlik’ adlı kitaba bakınız.

yetki ve görevleri belirlenmiş, vezirler devlet yönetiminde hatırı sayılır bir güce kavuşmuş ve vezirlik makamı kurumsal olarak büyük bir ilerlemeye kaydetmiştir(Bardakçı, 2018, s.302). Vezirlik makamının resmen kurulmasını ise Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh'ın(1031-175) dönemine dayandırabiliriz. Halife Kâim-Biemrillâh'ın, İbnü'l-Müslime'yi 1032 yılında Büveyhi emiri Ebu Kâlfîcâr'a(1044-1048), 1037 yılında Irak Büveyhi hükümdarı Celâlüdevle'ye(1025-1044) ve son olarak da Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e(1040-1063) elçi olarak göndermiştir. Bu olayların akabinde Kâim-Biemrillâh İbnü'l Müslime'yi vezir olarak tayin etmiştir. Böylelikle siyasi ve idari görevler vezir ile halife arasında paylaşılmış, böylece vezirlik makamı resmen kurulmuştur(Hançabay, 2017, s. 205).

Vezirler, görev alanlarının sınırları dâhilinde sürekli olarak devlet başkanları ile temas halinde olmuşlar ve devletin yönetilmesi konusunda başkanlardan sonra en büyük söz sahibi olmuşlardır. Yönetim alanında önemli çalışmaları bulunan siyaset teorisyeni Maverdi, *Nasihât'l mülûk*(Siyaset Sanatı) eserinde vezirlik kurumunu tefvîz⁷² ve tenfîz⁷³ olarak ikiye ayırmıştır(Maverdi, 2000, s. 82). Maverdi, tefvîz vezirliği hakkında ayrıntılı açıklamalar yapmış ve onun görev ve yetki tanımıyla seçim sürecini halife kadar olmasa da neredeyse onun özellikleri ile eş değer tutmuştur. Maverdi'ye göre vezirler devlet idaresi konusunda en kilit rolü üstlenmiş kişilerdir. Onlar hem yönetilenler hem de yönetenler sınıfında yer alırlar. Maverdi vezir olmanın zorluğunu şu şekilde tanımlar:

Senin birbirinden çok farklı yönleri olan bir görevin var. Sen, kendin dışındaki bir tebaayı yönetirken, bir sultan da seni yönetir. Aynı anda hem yöneten hem de yönetilensin. Reayayı(halkı) yönetmekle meşgulken sultanın itaatine de amadesin. Bu durumda kendinde iki şeyi bir arada toplamış oluyorsun. Biri itaat edilenin gücü ve yetkisi diğeri ise itaat edenin itaatkârlığıdır. Doğal olarak aklının bir yarısı idare ettiklerin için, diğeri yarısı seni idare eden(sultanın) için çalışır(Barca, 2012, s.50-51).

Maverdi bu sebeplerden dolayı vezirliğin çok ağır bir sorumluluk gerektirdiğini belirtmiş ve vezirler için beş temel özellik belirlemiştir. Bu özelliklere sahip olan kişilerin vezirlik görevini düzgün şekilde yapabileceklerini söylemiştir: yönetirken adil olmak, birine görev verirken ehil olanları görevlendirmek(liyakat), sözünde durmak,

⁷² Yürütme organında tam yetkiye sahip vezirdir.

⁷³ Danışmanlık ve elçilik görevi yapan vezirdir.

dine ve hakka riayet etmek ve son olarak da ciddi, emin ve doğru olmaktır(Barca, 2012, s. 41).

On birinci yüzyılın ünlü düşünürü ve siyasetname yazarı Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* eserine bakıldığı zaman da vezirlerle ilgili ayrıntılı incelemeler yapıldığı görülmektedir. Hükümdar'ın Öğdülmiş'e vezir olacak insanın nasıl özellikleri olması gerektiğini sormasına üzerine Öğdülmiş şunları aktarmıştır:

Ey hükümdar, vezir beylerin eli demektir; onlar işleri bu eller ile görürler. Hiç şüphe yok, bey için vezir çok lüzumludur; vezir iyi olursa bey rahat uyur. Beylerin yükünü yüklenen vezirdir; beyliğin temelini sağlamlaştıran da vezirdir. Bu işe halk içinde çok temayüz etmiş, seçkin insan lâzımdır; akıllı, gönlü ermeli ve işe yürekten bağlanmalıdır. Akıllı çok ve bilgisi deniz gibi derin ve geniş olmalı, her iş elinden gelmeli ve beyin yüzünü güldürmelidir. Asıl bir aileden gelmeli, takva sahibi ve dürüst olmalı, hayatını da dürüstlük ile geçirmelidir. Vezirlik mühim bir iştir; bu iş için seçkin insan lâzımdır; o doğru ve asıl tabiatlı olmalıdır. Vezir akıllı ve bilgili olmalıdır; bu iş için zekâ ve yumuşak huylu olmak lâzımdır. Soyu iyi olan akıllı insan her yerde yükselir ve hiç bir şeyden mahrum kalmaz. Vezir imanlı, takva sahibi ve temiz olmalı, memleket ve halk ondan her bakımdan emin bulunmalıdır(Hâcib, 1069, madde: 2181-2190, s. 122-123).

Birçok düşünürün ayrıntılı şekilde incelediği vezirlik kurumunun önemi, vezirlerin yetki ve görevleri göz önüne alındığında daha iyi anlaşılır. Vezirler idari alanda birçok yetkiye sahip olmuşlardır. Vezirler, devletin idari teşkilatının başında bulunarak idareyi ilgilendiren bütün işlerin nizama uygun şekilde ilerlemesinden sorumlu olmuşlardır. Bu bağlamda vezirlerin en önemli görev ve sorumluluklarından biri de devlet hazinesi sevk ve idare etmek olmuştur. Bu doğrultuda vezirlerin devlet hazinesi üzerinde geniş tasarruf yetkilerine sahip olmuşlardır. Vezirler sahip oldukları bu geniş yetkilerden dolayı kimi zaman devletlerinin muazzam şekilde gelişmesini ve ilerlemesini sağlamış, kimi zaman ise bu yetkileri kendi arzuları için kullanarak devletlerinin sonunu hazırlamışlardır. Tarih sahnesine bakıldığı zaman birçok vezirin devletten vergi kaçırdığı, devlet malını israf ettiği, hazineyi zevk ve sefa için kullandığı, sırf kendi isimleri anılsın diye gereksiz yere cami ve benzeri yapılar inşa ettirdiği ve bu harcamalardan dolayı devlet ekonomisine geri dönüşü olmayan zararlar verdiği görülmektedir(Bardakçı, 2018, s. 306). Gerek halife olsun gerekse sultan olsun devlet yöneticilerinin idari işleri vezirler aracılığı ile gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda vezirlerin nitelikli kişiler arasından seçilmesi devletin yararına, niteliksiz kişiler arasından seçilmesi ise devletin çöküşüne sebep olmuştur.

4.1.3. Kadılık Müessesesi

İslamiyet, ortaya çıktığı ilk günden itibaren adalet kavramı etrafında şekillenmiştir. Gerek Kur'an'ın özü gerekse hadislerin özüne bakıldığı zaman değişmez en temel şart adaletli olmaktır. “Kadı kelimesi, Arapçada kaf ve dad harfleriyle meydana gelen ‘kada’ yani yargılama kelimesinden türer ve yargıç demektir. Yeryüzünde insan topluluğu ve devlet oldukça, bir yargıç da vardır”(Ortaylı, 2017, s. 11). Kadılık kurumunun temelini oluşturan adalet kavramı Kur'an'ın pek çok noktasında geçmiştir.⁷⁴ Kur'an'da kadılık(hâkimlik) kavramı ise tek bir ayette bulunmaktadır. Bakara Suresi 188. ayette şöyle buyrulmuştur: “Mallarınızı aranızda boş yere yemeyin. İnsanların bir kısım mallarını da günah ederek yemek için bile bile hâkimlere mal vermeyin”(Bakara 1/188). Bu ayet ile birlikte işi yargıya düşenlerin hâkimlere rüşvet vermemesi, hâkimlerin de rüşvet almaması öğütlenmiştir. Yani konuyla ilgili Allah'ın bu ayet aracılığı ile verdiği emir, adil olmak ve rüşvete bulaşmamaktır. “Aralarında Allah'ın indirdiği ile hükmet. Onların hevâ ve heveslerine uyma”(Mâide 5/49) ve “Şüphesiz, Allah'ın gösterdiği şekilde, insanlar arasında hükmetmen için Kur'an'ı, sana hak olarak indirdik”(Nisa 4/105) ayetlerine bakıldığı zaman hüküm sahibi kadıların herhangi bir meseleyi karara bağlarken dikkat etmeleri gereken temel kaynağın Kur'an olduğu belirtilmiştir. Kur'an'ın yanı sıra Hz. Muhammed'in şu sözleri Kur'an'dan sonra içtihadın, hâkim için temel kaynaklardan birini olduğunu göstermektedir: “Hâkim içtihat yaparak hükmedip, bunda isabet ederse, onun için iki sevap vardır. İctihatla hükmedip yanılırsa, onun için bir sevap vardır”(Kazıcı, t.y., s. 1). Tüm bunlar neticesinde kadıların kaynaklarının Kur'an, sünnet ve içtihat olduğu anlaşılmaktadır.

Adaletin sağlanması tarih boyunca devletlerin ve toplumların en büyük sorunlarının başında gelmiştir. Bu bağlamda İslam devletleri adaleti kadılar aracılığı ile sağlamaya çalışmıştır. İslam devleti içerisinde nasıl ki vezirlik kurumu idare(yürütme) organının temel yapı taşı olduysa, kadılık müessesesi de yargı organının temel yapı taşı olmuştur. Kadılar; mahkeme davalarının görülmesini, hukuki uyuşmazlıkların çözülmesini ve adaletin gerçekleşmesini sağlayarak adaletin tesis edilmesinde son derece kilit rol ve fonksiyonlara sahip olmuştur. Her ne kadar görevleri yargısal alanla sınırlı gibi görülse de İslam tarihi boyunca kadılara; dini, mali, idari ve eğitim-öğretim gibi yargı dışı görevler de verilmiştir. Kadıların seçiminde ve atamasında ise şu özellikler dikkate alınmıştır:

⁷⁴ Adalet kavramı için çalışmanın önce ki bölümlerine bakınız.

- 1- Kadı reşid olmalı,
- 2-Temyiz gücüne sahip birisi olmalı,
- 3-Doğru, dürüst ve iman sahibi bir insan olmalı,
- 4-Hukuki açıdan bilgili ve davranış kabiliyetine sahip olmalı,
- 5- Olaylara tarafsız bakabilmeli,
- 6- İslam dinine mensup olmalı,
- 7- İyi derecede hukuki ehliyeteye sahip olmalı,
- 8- Erkek olmalı(Erçin, 2015, s.16).

Maverdi de kadıların seçimi ve özelliklerini dikkatli ve ayrıntılı şekilde incelemiştir. Bu makama seçilen kişinin dindar, iffetli, âlim, fakih, basiretli, güvenilir ve kuvvetli olmasını şart koşmuştur(Maverdi 2000, s. 86). Maverdi bütün kadılara Hz. Ömer'in Ebû Musa el-Eş'ârî'ye yazdığı mektubu örnek vermiş ve bütün kadıların görevlerini yerine getirirken bu hassasiyete göre hareket etmesini önermiştir:

Yargı muhkem bir fariza ve tâbi olunan bir sünnettir. Bir dava sana geldiği zaman onu iyi anla, zira hüküm için sadece hakkı söylemek yetmez. Gerek karşılıklı ilişkilerde gerek meclisinde ve gerekse âdetinde insanlara eşit muamelede bulun. Tâ ki, soylu kimseler senin haktan sapmana göz dikmesin, zayıf kimseler de sertliğinden korkmasın delil getirmek iddia edene, yemin etmek ise inkâr edene düşer. Bir haramı helâl, bir helâli da haram kılmadıkça Müslümanlar arasında yapılacak her türlü barış câizdir. Dün vardığın yargı konusunda, nefsinе danışır doğruyu bulursan hakka yönelmekten vazgeçme. Çünkü hak eskimez. Hakka dönmek, bâtil üzerinde ısrar etmekten hayırlıdır. Kur'an ve sünnete olmayan bir şey hususunda şüpheye düşersen iyi düşün ve anla. Misil ve benzerleri tanı ve her şeyi birbirine kıyas et(Maverdi, 2000, s.87).

Bu sözler doğrusunda Hz. Ömer, kadıların yetkilerini kullanırken Kur'an, sünnet ve icmaya⁷⁵ bağlı kalması gerektiğini emretmiştir. Bunlardan dolayı kadılık görevi yapacak olan kişilerde derin bir Kur'an, hadis ve icma bilgisine sahip olması gerekliliği aranmıştır. Bu doğrultuda kadı öncelikle temel kaynak olan Kur'an'a bakar, Kur'an'da hüküm bulamazsa ikinci kaynak olarak Hz. Muhammed'in sünnetine bakar, burada da bir şey bulamazsa kendinden önce verilmiş olan ya da kendi çağında yaşanmış olaylara bakarak icmaya uygun bir karar verir. Bu sebeplerden dolayı kadılar bir konu hakkında hüküm verirken titizlik içerisinde hareket etmiş ve yanlış karar vermekten imtina etmişlerdir. Ömer b. Abdülaziz,⁷⁶ Meymun b. Mihran'ı kadı olarak tayin ederken ona şu sözleri söylemiştir:

⁷⁵ İslam hukukçularının dini bir hüküm üzerinde kıyas yolu ile birleşmeleri anlamındadır.

⁷⁶ Ömer b. Abdülaziz, 680 yılında Medine'de doğmuştur. İslam toplumunun çoğu tarafından sevilmiş, adaleti ile tanınmış ve 5. halife olarak değerlendirilmiştir.

Sinirli ve sıkıntılı iken davaları karara bağlama, taraflara karşı yumuşak davran. Davayla ilgili gerekli araştırmayı yapmadan ve dava konusunu iyice anlayıp dinlemeden hüküm vermesinin bir faydasının bulunmadığını, hakkı sahibine teslim etmedikçe davayı karara bağlamanın bir mana ifade etmeyeceğini, âdil davranmadıkça hüküm vermenin ve o hükmü icra etmenin bir hayır getirmeyeceğini bilmelisin(İlkhan, 2013, s.6).

Bir başkan ne kadar adil olursa olsun, başkanın adil olması iddiası halkına kadılar aracılığı ile yansıyabilir. Hz. Ömer, devletin temelini adaletle dayandığına inanmış, bundan dolayı da adaletin tesisine son derece önem vermiştir. Bu hassasiyetten dolayı ve adaletin tesis edilmesi için ilk kadı atamasını Hz. Ömer yapmıştır(M. Kılıç, 2018, s. 301). Ayrıca Hz. Ömer kadıların tarafsız, adil ve doğru karar verebilmesi için elinden gelen bütün çabayı göstermiştir. Hz. Ömer'in kadılık müessesesine ve adaletle olan hassasiyetini Nevevi şu şekilde aktarmıştır: Müslümanlar Suriye topraklarını ele geçirdikten sonra Hz. Ömer; Ubâde, Muaz İbni Cebel ve Ebü'd-Derdâ ile birlikte Kur'an'ı öğretmek ve İslam'ı yaymak için Suriye'ye yollamıştır. Ubâde Humus'ta, Ebü'd-Derdâ Dimaşk'da, Muaz ise Filistin'e yerleşmiştir. Ubâde'nin bir konu hakkında verdiği hükmü Şam valisi Muâviye hoş karşılamamış, kendisine muhalefet etmiş ve Ubâde'ye çok ağır sözler kullanmıştır. Bu olaydan sonra Ubâde:

- Ebediyyen seninle bir yerde yerleşip oturmayacağım, dedi. Sonra da Medine'ye göç etti. Bunun üzerine Hz. Ömer:
- Seni getiren sebep ne? diye sordu, o da olup biteni kendisine haber verdi. Hz. Ömer:
- Yerine dön! Allah, senin ve benzerlerinin olmadığı bir yeri hayırsız kılar beğenmez, dedi. Muâviye'ye de bir mektup yazarak:
- Senin Ubâde üzerinde emirliğin yoktur, diye emretti(Nevevi, 2011b, s. 45).

Nevevi'nin aktardığı bu olayla birlikte Muâviye'nin Şam valisi olmasına rağmen bölgenin kadısı olan Ubâde üzerinde herhangi bir yetkisi olmadığı belgelenmiştir. Hz. Ömer'in yargı erkine ve kadılık müessesesine gösterdiği bu hassasiyetinden dolayı İslam dünyası tarafından 'adaletli devlet başkanı' olarak anılmıştır.

Zalim ve tarafgir kadılarla dolu bir yargı sisteminde hiçbir başkanın adaletli oluşu herhangi bir anlam ifade etmez. Kadılığın kurumsal tarihine bakıldığında zaman, Hz. Muhammed, İslam devletinin kurulup genişlemesiyle birlikte adaleti tesis etmek amacıyla Hz. Ali'yi kadı olarak atamıştır. Böylece İslam devletinin ilk kadısı Hz. Ali olmuştur. Adaletin tesis edilmesi bütün yönetimlerin meşruluklarının temel şartıdır.

Ayrıca adalet kavramı, Allah tarafından genel olarak tüm Müslümanlara özel olarak yöneticilere ve hüküm sahiplerine emrettiği temel kavramların başında gelmektedir. Nitekim Maide Suresi'nin 42. ayetiyle tüm hüküm sahiplerinin adaletli olması emredilmiştir: “Onların aralarında hükmedersen adaletle hükmet. Şüphesiz Allah, adaletli davrananları sever”(Maide 5/42). Bu sebepten dolayı yöneticiler kadı ataması yaparken son derece titiz olmalı ve onları sürekli denetlemelidirler. Bu denetleme mekanizması erken İslam döneminde rahat bir şekilde gerçekleştirilebilmiş, ancak İslam topraklarının genişlemesiyle birlikte İslamiyet dünyanın dört bir yanına yayılmış, Kur'an, hadis ve icma bilgisi ile yargılama yapacak insan sayısının azlığından dolayı kadılık kurumu son derece önem kazanmıştır. Bu coğrafi ve sosyal genişlemeden ötürü yöneticinin tek başına bütün kadıları kontrol altında tutmasının zorluğu ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı Abbâsî Dönemi'nde 'Kadı'l-Kudat'(başkadı) müessesesi kurulmuştur. Bütün kadıların atama, tayin, denetleme ve görevden alma işleri baş kadının yetki ve kontrolü altına verilmiştir. Bu sebepten ötürü ilk kadı atamasını Hz. Ömer tarafından yapılmış olsa da kadılık müessesesinin teşkilatlanma sürecinin Abbâsîler Dönemi'nde yaşandığını söyleyebiliriz. Kadılık müessesesi bu teşkilatlanma süreciyle birlikte yargı erkinin en önemli kurumu haline gelmiş ve tarih boyunca İslam devletlerinde adaletin gerçekleşmesi konusunda bir numaralı merci olmuşlardır. Devlet mekanizmasının hilafet ve vezirlik kurumuyla birlikte en önemli parçalarından birisi haline gelen kadılık kurumu tıpkı diğer iki kurumda yaşandığı gibi zamanla devletlerin karşılaştığı olumsuz durumlar ve toplumsal yozlaşma ile birlikte yolsuzluklara ve yetkilerini aşan faaliyetlere girişerek etkinliklerini kaybetmişlerdir(Erçin, 2015, s.22).

4.2. Hz. Muhammed Sonrası İslam Tarihi

4.2.1. Dört Halife Dönemi

Bu dönem İslam âlemi tarafından Raşid Halifeler(Hulefâi Raşidîn) dönemi olarak adlandırılmıştır. Bunun temel sebebi bu dönem içinde devleti yöneten dört halifenin, tıpkı Hz. Muhammed gibi İslam merkezli bir yönetim anlayışı benimsemesi ve devlet kararlarını Kur'an ve sünnet doğrultusunda almaya çalışmasıdır. Ayrıca bu halifelerin meşruluğu ve halk tarafından sevilmesinin en büyük sebeplerinden birisi seçim süreçleridir. Devlet başkanının seçimi konusu tüm anayasa hukukçuları tarafından en önemli meselelerden birisi olarak görülmüştür. Bu halifelerin seçim süreci

birbirlerinden ve devletin anayasasında belirlenen süreçten farklılık göstermiştir. Fakat bu farklılık ümmet tarafından kabul gören bir farklılıktır. Bu doğrultuda sahabeler her seçim zamanında farklı yöntemler belirlemiş, seçim yaparken dönemin şartlarına göre farklı yöntemler belirlemişlerdir. Fakat seçim sistemlerinde yapılan bu değişikliklerden onların daha az veya daha fazla ‘İslâmi’ olduğu anlamı çıkarılmamalıdır(Esed, 2018, s. 56). Yapılan değişiklikler Kur’an, sünnet veya ümmete rağmen değil, onlarla birlikte yapılmıştır. Bu doğrultuda Hz. Ebubekir’in seçimi onay(biat) yöntemiyle, Hz. Ömer’in seçimi yerine birini bırakma(istihlâf) yöntemiyle yapılmıştır. Hz. Ömer’in seçilme sürecinin ‘atama’ mı yoksa ‘aday gösterme’ mi olduğu konusunda bazı ihtilaflar bulunsa da bu yöntem de halk tarafından kabul görmüştür(Apaydın ve diğerleri, 2014, s. 271). Kısaca Hz. Ebubekir’in vefatı yaklaştığında Hz. Ömer’i kendi yerine aday göstermiş, ümmetin önde gelenleri bu öneriyi kabul ederek Hz. Ömer’e biat etmiştir(Esed, 2018, s. 55). Hz. Ebubekir, Hz. Muhammed devleti nasıl yönettiyse o da aynı şekilde yönetmiş ve o nasıl davrandıysa o şekilde davranmıştır. Daha sonra Hz. Ömer halife olmuş; o da ilk ikisi nasıl hareket ettiyse aynı şekilde hareket etmiştir(Hamidullah, 2016, s. 20). Hz. Ömer vefatından önce halifenin seçimi için altı kişilik bir heyet bırakmıştır. Yapılan araştırmalar ve öneriler sonucunda Emevî ailesinden olan Osman b. Affan ve Haşimî olan Hz. Ali’nin isimleri belirlenmiştir. Heyetin arasında yaptığı istişareler, devletin çıkarları ve ümmetin durumu göz önünde bulundurularak Osman b. Affan’ın halife seçilmesi kararlaştırılmıştır(Geçit, 2016, s. 37). Hz. Osman ve Hz. Ali’nin seçimlerinin her ikisi de heyet(ehlü’l-hal ve ve’l-akd) seçimi yöntemiyle yapılmıştır(Barca, 2015, s. 43). Hicri 35. yıla gelindiğinde, Hz. Osman’ın kendi evinde öldürülmüştür(İbn Sa’d, 2015c, s. 32). Hz. Osman’ın vefatından bir gün sonra, Medine’de toplanan ümmetin önde gelenleri istişare ederek Hz. Ali’ye biat etmiştir ve Hz. Ali, Dört Halife Dönemi’nin son yöneticisi olmuştur.

Yöneticinin meşruiyeti, her iktidar için sağlanması gereken ön koşuldur. Dört Halife Dönemi’nde halifelik yapan her yönetici bu meşruiyeti tam manası ile sağlamıştır. Onların meşruiyetinde iki temel kavramın büyük önemi bulunur: birisi ‘biat’ diğeri ise ‘heyet seçimi’ yöntemleridir. Dört Halife Dönemi’nde, ‘ehlü’l-hal ve ve’l-akd(heyet)’ olarak adlandırılan bu kurum veya kişiler, halifenin kim olacağını aralarında seçim yaparak belirlemişlerdir(Avcı, 1988, s. 540). Sonra da seçilen yöneticiler Müslümanlardan ‘biat’ alarak meşruiyetleri için gereken şartları tamamlamışlardır. Müslümanlar, hilafet kurumuna ‘Peygamberlik’ gibi dini bir rol

yüklememiş, halifenin sadece Hz. Muhammed'in siyasi yetkilerini üstlendiğini kabul etmişlerdir. Bu doğrultuda Müslümanlar, onlara biat ederek 'Halîfetü Resûlillah(Allahın elçisi)' sıfatını vermişlerdir. Bu nokta, Hz. Muhammed'e 'biat' etmek ve halifeye 'biat' etmek kavramlarını iyi anlamak gerekir. Çünkü ümmet'in onayını almak Dört Halife için en önemli prensip olmuştur. İslam'ın ilk gününden itibaren başta Hz. Muhammed olmak üzere hilafet kurumuna gelen halifelerin meşruiyeti biat olarak sağlanmıştır. Fakat bu biatın türleri aynı değildir. Hz. Muhammed'e biat etmek, ona onay vermek anlamında kullanılmamıştır. Nitekim Hz. Muhammed'in peygamberliğine veya yöneticiliğine onay vermek hiçbir insanın yetki ve sorumluluğuna bırakılmamıştır. Hz. Muhammed'e biat etmek, onun peygamberliğine, yöneticiliğine ve dinine 'tâbi' olmak anlamında yapılan bir biattır. Fakat ondan sonra devletin başına geçen halifeye biat etmek, onun yöneticiliğine onay vermek anlamında kullanılmıştır. Bu noktada İslam devletinin, yani hilafet kurumunun 'meşruluk' kazanabilmesi için en önemli şart 'biat' yolundan geçmektedir. Ayrıca 'biat' sorumluluk olduğu gibi aynı zamanda bir haktır. Halife, yönetime zorbalık ile gelmemiş ve şeriat tarafından belirtilen gereklilikleri yerine getirdiyse 'biat' almak onun hakkıdır. Bu konuyla ilgili İslamiyet'te şu şekilde bir şart bulunmaktadır: Bir halifenin muhaliflerinin olabilmesi pek tabiidir. Fakat halkın büyük çoğunluğu onun yönetimini istediye ve şeriata uygun olarak o yönetici seçildiyse, onun muhalifleri de ona biat etmek yükümlülüğündedir. Tirmizî, Abdullah b. Ömer'den şöyle rivayet etmiştir: "Allah'ın eli cemaatin üzerindedir. Kendini cemaatten ayrı tutan kişi, cehennem ateşine girmek üzere ayrılır"(Esed, 2018 s.105). Bundan dolayı 'biat'e çift taraflı bakmak, biatın mahiyetini anlamak için önemlidir. 'biat' yöneticinin meşruluk kazanması için gerekli ön şarttır. Yönetici seçildikten sonra ise muhalifleri dâhil olmak üzere herkesin ona biat etmesi yöneticinin hakkıdır. Bu bağlamda Hz. Ebubekir, tüm ümmetin biatını alarak İslam devletinin başına geçen ve bu şekilde meşruluk kazanan ilk halifedir.

4.2.1.1.Hz. Ebubekir

Raşid Halifeler dönemi, Kur'an'ın emirleri, aynı zaman Hz. Muhammed'in yönetim ilkeleri olan; adalet, ahlâk, istişare, biât ve ehliyet esaslarına dayanmıştır. Hz. Ebubekir'in bu esasları kapsayan kişisel özellikleri ve vasıfları, onun halifelik seçimlerinde öne çıkmasını sağlamıştır. Hz. Ebubekir, Hz. Muhammed hayatta iken

insanlara üç defa namaz kıldırıştır. Hz. Ebubekir bu özelliği ile Hz. Muhammed hayattayken onun yerine imamlık yapan ilk insan olmuştur. İmamlık her ne kadar dini bir terim gibi görünse de İslam ümmeti açısından ‘lider’ anlamında da kullanılmaktadır. Hilafet makamı da bu liderlikten doğmuştur(Beğ, 2017, s.15). Çünkü Hz. Muhammed tarafından ‘imamlık’ ehliyeti ona verilmiştir. Hz. Muhammed’in ölmeden önce şöyle söylediği aktarılmıştır: “Bana babanı ve kardeşini çağır ki, Ebû Bekir’e yazılı bir metinle vasiyette bulunayım. Zira ben gerçekten(hilafet konusunda) birinin bir şey söylemesinden;(bu konuda) temennide bulunmasından; Allah’ın ve –Ebû Bekir hariç- müminlerin buna yanaşmamalarından korkuyorum”(İbn Sa’d, 2015c, s. 201). Hz. Ebubekir’in halife seçilmesiyle ilgili Hz. Ayşe’nin şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Ey müminlerin annesi! Şayet Allah Resûlü(sas) kendisinden sonraki halifeyi tayin etseydi kimi tayin ederdi? diye sorulunca Ebû Bekir’i dedi. Sonra ona Ebû Bekir’den sonra kimi? denince Ömer’i dedi. Sonra Ömer’den sonra kimi? diye sorulunca Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh’ı diye cevap verdi”(İbn Sa’d, 2015c, s. 201). Aktarılan bu hadislerin etkisi, çetin tartışmalar ve yapılan istişareler sonucunda Hz. Ebubekir, Hz. Muhammed’in vefatından sonra ümmetin yeni yöneticisi seçilmiştir. Hz. Ebubekir’in yöneticiliği, Hz. Muhammed’in yöneticiliği gibi olmamıştır. Hz. Muhammed, dini ve siyasi otoriteyi bir arada tutan ve kullanan bir yönetici olmuştur. Fakat Hz. Ebubekir’in dini bir otoritesi⁷⁷ bulunmamaktadır. O ümmetin ‘başsız’ kalmasına engel olmak için siyasi otoriteyi üstlenmiştir. O’nun sadece siyasi otoriteyi üstlendiğinin en büyük kanıtlarından birisi; Hz. Ali’nin ve Hz. Fatma’nın, Hz. Ebubekir’e biat etmeyi geciktirmesidir(Harmancı, 1999 s. 16). Eğer Hz. Ebubekir dini otoriteyi de üstlenmiş olsaydı Hz. Ali ve Fatma dâhil herkes anında biat etmek durumunda kalırdı. Fakat Hz. Muhammed’in son Peygamber olduğu tartışılmaz bir gerçektir ve Hz. Muhammed’den sonra hiç kimsenin dini otoriteye sahip olamayacağı ortadaydı. Hz. Ebubekir’in seçimi sırasında yapılan bu ayırım, daha sonra halife olan tüm yöneticileri de bağlayan bir husus olmuştur.

Hz. Ebubekir’in İslam ümmeti ve İslam devleti için konumu, peygamberlik ve vahiy alma gibi özellikleri dışında Hz. Muhammed’in yönetim şekline benzerlik göstermiştir. Fakat Hz. Muhammed’e kişisel olarak bağlılık yemini eden göçebe Arapların bazıları, Hz. Muhammed’e verdikleri sözü öne sürerek ondan başka birine

⁷⁷ Burada ‘dini otorite’ olarak nitelendirilen kavram, hilafet konusunda açıklanmaya çalışan ‘siyasi ve dini otorite’ kavramlarından farklıdır. Hz. Ebubekir ve ondan sonra ki hiçbir halife, Hz. Muhammed’in sahip olduğu dini otoriteye sahip olamamıştır. Çünkü Hz. Muhammed peygamberdir ve vahiy, Hz. Muhammed’in vefatı ile bitmiştir. Hilafet bölümünde anlatılan ‘dini otorite’ Şeriat’ın uygulanması, Kur’an’ın yorumlanması ve dini içtihat etme yetkileri ile ilişkilidir.

itaat etmeyi reddetmiş ve Hz. Ebubekir'in otoritesini kabul etmemiştir(Watt, 2010, s. 164). Bunun yanı sıra Hz. Ebubekir döneminde her yerde irtidat hareketleri başlamış, Yemen ve Yemame gibi bölgelerde sahte peygamberlik iddiaları ortaya çıkmış, Münafıklar ve mürtedler, müslümanların açığını kollayarak onları yok etme fırsatı yakalamaya çalışmışlardır. Bu tehlikeler karşısında Müslümanlar Üsame Ordusu'nun⁷⁸ yola çıkmasını istememiş, önce merkezi otoritenin sağlanmasını talep etmişlerdir. Bu doğrultuda peygamberlik iddialarını, irtidat hareketlerini ve münafıklar ile mürtedlerden gelen tehlikeleri ortadan kaldırmak istemişlerdir. Fakat tüm baskılara rağmen Hz. Ebubekir, Hz. Muhammed'in kararı ile hazırlanan Üsame Ordusu'nu yola çıkarmaktan vazgeçmemiştir. Böylece Hz. Ebubekir'in ilk icraatı Üsame Ordusu'nu Bizans'ın üzerine yollamak olmuştur. Hz. Ebubekir yaklaşık iki buçuk yıl boyunca ümmetin liderliğini yapmıştır. Onun İslam dünyasına en büyük katkısı, İslam dünyasında yaşanan; sahte peygamberlik, irtidat hareketleri, münafık ve mürted tehlikesi gibi sorunları çözmesidir.

Hz. Ebubekir halife seçildikten sonra yaptığı bir konuşmada hem yönetim şeklinin nasıl olacağını hem de hilafet makamının sınırları hakkında önemli bilgiler barındırmaktadır:

Sadede gelirsem, ey insanlar! Sizin en faziletliniz olmadığım halde(idare) işinizi üzerime aldım. Ancak Kur'an nâzil oldu, Peygamber de(sas) sünnetlerini ortaya koydu.(Kur'an ve sünneti) bize öğretti, biz de öğrendik. Biliniz ki en büyük akıllılık takvadır. En büyük ahmaklık ise doğru yoldan çıkıp günah işlemektir.(Gasp edilen) hakkını alıp(kendisine teslim edinceye) kadar zayıf, benim nazarımda en güçlünüzdür.(Gasp ettiği) hakkı kendisinden alıncaya kadar da güçlü, benim nazarımda en zayıfınızdır. Ey insanlar! Ben sadece(kendinden önceki bir rehbere) tabi olan biriyim, yoksa yeni bir şey icat eden biri değilim. Şayet(bu idare işini) güzel yaparsam bana yardım edin! Yok, eğer doğru yoldan saparsam beni doğrultun!(İbn Sa'd, 2015c, s. 204)

Hz. Ebubekir yönetiminin merkezine 'adaleti' almıştır. Onun gözünde güçlü ve zayıf kavramları, adaleti haklı olanın yanına koymak ile alakalı kavramlardır. O, hiç kimsenin, başka birinin hakkını gasp etmemesini, başkasının malına, makamına, hakkına göz dikmemesini öğütlemiştir. Böyle insanların kendi gözünde en zayıf insanlar olduğunu belirtmiştir. Bu prensipler ışığında ne Hz. Ebubekir ne de Hz. Ömer hiçbir akrabasını devletin herhangi bir görevi için tayin etmemiştir(Geçit, 2016 s. 40). Bu

⁷⁸ Bu ordunun hazırlanması Hz. Muhammed'in vefatından önce verdiği son emirdir.

doğrultuda liyakat, Hz. Ebubekir yönetiminin kilit kavramlarından. Hz. Ebubekir bu konuda o kadar hassastır ki, yöneticilik görevini hak etmediğini düşündüğü için devletten maaş bile almamıştır. Halifeliğinin ilerleyen zamanlarında, hem çobanlık hem de halifelik ile uğraştığı için ailesinin giderlerini karşılamakta zorluk yaşamış ve daha sonraki dönemlerde sahabelerin istişaresi sonucu kendisine devletten maaş bağlanmıştır(İbn Sa'd, 2015c, s. 206-207). Hz. Ebubekir, yöneticiliği öğrendiği ve artık bu parayı hak ettiğini düşündüğü için maaşı kabul etmiştir.

Tıpkı Hz. Muhammed gibi Hz. Ebubekir de istişareye muazzam derecede önem vermiştir. O alacağı her kararı ve yapacağı her icraati, o işte uzman olan ehil kişilere danışmayı kendine görev edinmiştir. Ayrıca Hz. Ebubekir istişare yapacağı zaman, kendi topladığı heyet dışında ensâr ve muhâcirleri de toplantıya çağırarak onların da görüşlerine başvurmuştur. Hz. Ebubekir'in istişare heyetinde Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Zeyd b. Sâbit, Abdurrahman b. Avf, Mu'âz b. Cebel gibi İslam ümmetini için son derece değerli, seçkin ilim ehli ve fıkıh bilgisine sahip insanlar bulunmuştur. Bu kurulun ve ümmetin üzerinde anlaşılmadığı, önemli ve acele karar alınması gereken diğer bazı konularda ise kendi içtihadına başvurarak karar vermiştir. Fakat Hz. Ebubekir bu içtihat yetkisini büyük bir titizlik ve sorumluluk içerisinde ayrıca yetkiyi kullanmak zorunda kaldığı zamanlar kullanmıştır(Balcı, 1999, s 195).

4.2.1.2. Hz. Ömer

Hz. Ebubekir hastalandığı sırada, kendisinden sonra ümmetin başına kimin geçeceği konusunda kaygı duymaya başlamıştır. Çünkü Hz. Muhammed'in vefatında olduğu gibi ümmetin başkansız kalacağından korkmuştur. Önce Abdurrahman b. Avf'ı yanına çağırması ve ona Hz. Ömer'in nasıl biri olduğu hakkında sorular sormuş, daha sonra da Hz. Osman'ı çağırması ve ona da Hz. Ömer hakkında ki düşüncelerini sormuştur. Hz. Osman'ın 'aramızda onun gibisi yoktur' demesi üzerine, Hz. Osman'a şöyle vasiyet etmiştir: "Benden sonra, size başkan olarak Ömer b. Hattab'ı öneriyorum. Adil davranacağını ümit etmekteyim. Şayet zulmederse ben gaybı bilemem. Ben sizin için hayırlı olanı tavsiye ediyorum."(Balcı, 1999, s. 207). Bu noktada şunu unutmamamız gerekiyor ki, ne bu vasiyet ne de Hz. Ebubekir'in Hz. Ömer'i tavsiye etmesi, Hz. Ömer'in halifeliğine meşruluk kazandırmamıştır. Hatta Hz. Ali, Talha ve Zübeyr b. Avvam başta olmak üzere ümmetin bazı önde gelenleri bu vasiyete karşı

çıkıştır(Balcı, 1999, s. 206). Fakat “‘En büyük çoğunluğa tâbi olun!’”(Esed, 2018, s. 81). Hadisinin işaret ettiği gibi ümmetin içerisinde aykırı sesler bulunmasına rağmen çoğunluğun kabulü söz konusu olmuştur. Bu doğrultuda Hz. Ömer’in meşruluk kazanmasının temel gerekçesi; Hz. Ebubekir’in önerisi ve vasiyetini uygun bulan ümmetin büyük çoğunluğunun Hz. Ömer’e biat etmeyi kabul etmesidir. Burada Hz. Ebubekir, ümmetin durumundan kaygılandığı ve yönetici seçimi sırasında herhangi bir kavganın çıkmaması için bir öneride bulunmuştur. Ümmeti Hz. Ömer’e biat etmeye hiçbir güç zorlamamıştır.

Hz. Ebubekir’den sonra Hz. Ömer dönemi, İslam devletinin çok hızlı genişlediği ve kurumsallaştığı dönemlerdendir. Bu dönemde genişleyen İslam topraklarını daha iyi yönetmek için ordu divanı kurulmuş, eyaletlere kadılar atanmış, farklı şehirlerde farklı ordugâhlar kurulmuş, vakıf ve posta teşkilatının temelleri atılmıştır. Ayrıca valilerin halk tarafından denetlenebilmesi ve yöneticiler hakkında görüşlerin halifeye aktarılması için ‘Mezâlim Divanı’(Divanu’l Mezâlim) kurulmuştur ve Hz. Ömer tüm devletini bu ve buna benzer divanlar aracılığı ile yönetmiştir(Hizmetli, 1999, s. 36). Tüm bunlar neticesinde bazı düşünürler Hz. Ömer’i İslam devletinin idari teşkilatlanmasının ilk kurucusu olarak görmüşlerdir.

Hz. Ömer de daha önceki yönetimlerde olduğu gibi istişareyi temel prensip olarak benimsemiştir. Önemli gördüğü konularda ümmetini istişareye çağırır, genel kurulu toplayarak onlarla istişare etmiştir. Örneğin Irak ve Suriye fetihlerinden sonra toprak paylaşımı sırasında ayrıca Nihavend Savaşı sırasında da bu kurulu toplayarak onların fikrini almıştır. Ayrıca Hz. Ömer, Mescid-i Nebvî’de insanlarla her gün bir araya gelerek ülkenin durumu ve sorunlarıyla ilgili istişarelerde bulunmuştur. Ülkenin çeşitli yerlerinden gelen haberler, şikâyetler, dilek ve öneriler bu kurulda dinlenir ve karara bağlanmıştır(Hizmetli, 1999, s. 36). Böylece halk yönetime katılmış, alınan kararlar herkesin içine sinmiştir. Bu heyetlerin yanı sıra vezirlik/danışman seçimini de son derece önem vermiştir. Hz. Ömer, Hz. Ebubekir’in halifeliği sırasında onun veziri olmuştur. Hz. Ali ve Hz. Osman da, Hz. Ömer’in halifeliği sırasında ona vezirlik yapmıştır(Barca, 2015, s. 46). Hz. Ömer bu iki isimle sürekli istişare de bulunmuş ve onların fikirlerine son derece önem vermiştir.

Hz. Ebubekir, ülkeyi eyalet ve vilayetlere bölerek valiler atamıştır. Hz. Ömer ise bu eyalet ve vilayetleri daha küçük birimlere, il, ilçe, bucak ve köylere ayırarak daha

kuvvetli bir otorite ve daha rahat bir yönetim oluşturmayı hedeflemiştir. Hz. Ömer'in yaptığı değişiklikler sonucunda ülke: Mekke, Medine, Suriye, Cezîre, Basra, Kûfe, Mısır, Filistin gibi eyaletlere ve bunların içinde ki çeşitli bölümlere ayrılmıştır. Hz. Ömer, idari teşkilatlanmanın yanı sıra adli teşkilatlanmanın da oluşturulmasında titizlik ile hareket etmiştir. Bu amaçla İfta ve kaza mahkemeleri kurmuştur. Kadı ve müftüleri liyakat ilkesine göre belirlemiş ve kendisi de Medine Meclisi'nde halkın şikâyetlerini dinleyerek karara bağlamıştır(Hizmetli, 1999, s. 37). Halkın durumu, fikirleri, şikâyetleri ve hayat standartları her zaman Hz. Ömer'in dikkatini çeken konular olmuştur. O, sosyal adaletin gerçekleştirilmesi ve ümmetin sıkıntıların giderilmesi için sürekli olarak halkla temas kurmaya çalışmıştır. Halka adil davranılması konusunda gerek yazılı emirlerle gerekse görevlendirdiği özel ulaklar aracılığıyla yöneticileri uyarmıştır.

Hz. Ömer'in suikasta uğraması ve yerine geçecek kişiyi belirlemek için plan yapamayacak kadar az zamanı kalmasından dolayı devletin başına, tanıdığı ve ehliyetli birini atamak istemiş fakat bu ümmet tarafından reddedilmiştir. Bunun üzerine o, yerine geçecek kişiyi seçmek için 6 kişiden oluşan bir heyeti görevlendirmiştir(Watt, 1968, s. 35). Bu heyetin kararı ile Hz. Osman, ümmetin yeni halifesi olmuştur.

4.2.1.3. Hz. Osman ve Hz. Ali

Hz. Osman, İslam dünyası için son derece önemli sahabe ve önderlerden birisidir. O'nun güzel ahlakı ve İslam'ın ilk döneminde, İslam devleti için yaptıkları tüm Müslümanlar tarafından örnek alınmış ve takdirle karşılanmıştır. Hz. Osman on iki yıl boyunca halife olarak kalmıştır. İslam tarihçileri Hz. Osman'ın halifeliğini incelerken onun on iki yıllık dönemini ikiye ayırmıştır. Birinci altı yıllık dönem(24-29/644-649) Huzur Dönemi, ikinci altı yıllık dönem ise(30-35/650-655) Karışıklık Dönemi olarak adlandırılmıştır(Hatalmış, 2017, s. 186). O'nun halifeliğinin ilk altı ayı fetihlerle geçmiştir. Bu dönemde Ermenistan, Azerbaycan, Kıbrıs, Nijerya, Tunus, Fas ve İspanya sahilleri İslam topraklarına dâhil edilmiştir. İkinci altı yılında ise İslam'ın kurumsal yapısında çözümler başlamıştır(Yıldırım, 2016, s. 452). Hem bu çözümlerin sebebini anlamak için problemlerin temeline inmek hem de Hz. Osman'ın yönetim ilkelerini daha iyi anlamak için Hz. Osman dönemini, mensubu olduğu Emevî ailesiyle birlikte ele almak daha isabetli olacaktır. Emevî ailesi İslam'a girmekte son derece geç kalmış

bir ailedir. Onlar Mekke'nin fethine kadar İslam karşıtı cephede yer almıştır. Hz. Osman'ın ailesine duyulan tepkiler onu her zaman zor durumda bırakmıştır. Bu noktada şu tespiti yapmak yerinde olacaktır. Hz. Osman, mensubu olduğu Emevî ailesi ve İslam ümmeti arasında kalmıştır. Hz. Osman'ın atamalarla ilgili, kendinden önceki halifelerden farklı olarak Emevî ailesine mensup insanları istihdam etmesi, istihdam edilen bu kişilerin de Hz. Osman'ın iyi niyetini suistimal etmeleri ve yetkilerini aşan işlere karışmaları tüm İslam ümmetini rahatsız etmiştir(Geçit, 2016, s.37). Aslında bu tespit kısmen doğru bir tespittir. Taberi'nin aktardığı devlet memurları listesine bakıldığında, Hz. Osman döneminde devletin önemli memurluklarında görev yapan otuz kişiden yalnızca altısının Emevî ailesinden olduğunu görülmüştür. Ayrıca Halil, Hz. Osman'a isyan edenlerin sadece bir sebep aradıklarını, bu kişilerin Hz. Ömer döneminden beri isyan etmek için hazırlık yaptıklarını belirtmiştir. Hz. Osman'ın devlet yönetiminde kendi ailesinden insanlara yer vermesi, bu kişilerin isyan etmelerinin bahanesi olmuştur. Hz. Osman konuyla ilgili: 'Onlar, Ömer yaptığı ayıplamaladıkları şeyleri Osman yaptığı ayıpladılar' demiştir(Halil 2011, s. 79). Bu ve buna⁷⁹ benzer birçok olay sonucunda, Hz. Osman önce halk desteğini kaybetmeye başlamış, yalnızlaşmış ve sonunda da kendi evinde öldürülmüştür. Aslında Hz. Osman dönemine kadar toplumun içinde biriken her sorun, O'nun döneminde gün yüzüne çıkmıştır. Lewis olayların sebebini şu şekilde açıklar. Hz. Osman'ın kişisel özellikleri, kendisinden önce ki halifeler gibi değildir ve o kendinden önceki halifeler gibi bir saygınlık kazanamamıştır. Hz. Muhammed'in ölümünden sonra her geçen gün dinsel bağlar zayıflamıştır. Bunun yanı sıra mevcut otorite baskısı, göçebe Araplar için dayanılmaz hale gelmiştir(Lewis, 2017, s. 57). Bunların sonucunda Hz. Osman kendi evinde kuşatma altına alınmıştır ve istifası istenmiştir. Hz. Osman evini kuşatanlara şöyle seslenmiştir:

Ey topluluk! Beni öldürmeyin! Ben idareci(halife) ve Müslüman bir kardeşim. Allah'a yemin ederim ki, doğruyu bulsam ya da hata etsem de sadece gücüm yettiği kadar ıslahı murad ediyorum. Şayet beni öldürürseniz sonsuza kadar birlikte toplu olarak namaz kılamazsınız, sonsuza kadar birlikte savaşamazsınız ve (düşmandan ele geçirdiğiniz)ganimetleriniz aranızda paylaşırılamaz(İbn Sa'd, 2015c, s.72).

⁷⁹ Ayrıntılı bilgi için: Ali Hatalmış, İslam Tarihinde İlk Darbe Girişimi ve Hz. Osman'ın Şehit edilmesi makalesinde, Hz. Osman'ın Şahsına Yöneltilen bazı eleştiriler başlığına bakınız.

Hız. Osman'ın bu sözleri karşılık bulmamıştır ve kendi evinde şehit edilmiştir. Gerçekten de Hız. Osman'ın tüm tespitleri doğru çıkmış ve İslam ümmeti bu olaydan sonra, İslam âlimlerinin 'Büyük Fitne' olarak tanımladığı olaylar ortaya çıkmıştır. Sanılanın aksine 'Büyük Fitne' sadece Hız. Osman'ın politikaları sonucu değil, Hız. Muhammed'den sonra her geçen gün biraz daha büyüyen bir birikim sonucunda ortaya çıkmıştır. Halil 'Büyük Fitne'nin sebeplerini şu şekilde açıklar:

1. İslam'ın ilk günden beri kökünü kazımak için mücadele ettiği fakat asla yok edemediği kabilecilik anlayışı
2. Fetih hareketleriyle gelişen İslam toprakları sonucunda toplumsal dokunun bozulması ayrıca refah düzeyinin artmasıyla birlikte servetin adil şekilde paylaşılması konusunda yaşanan tartışmalar
3. İslam'a giren ve kendi kimliklerini gizleyerek Müslüman toplumunu içinden yıkma, onu parçalara bölme ve molekülle ayırma faaliyetlerini her dönem sürdürmüşlerdir. Bunun en ünlü örneği İbni Sebe'dir. O şöyle demiştir: 'Osman Resulullah'ın vasisi dururken hilafeti haksız bir şekilde ele geçirmiştir. Osman'a karşı ayaklanın. Harekete geçin. Marufu emredin ve münkeri ortadan kaldırın'
4. Büyük Fitnenin son sebebi ise, Hız. Osman'ın yakınlarını ve akrabalarını devlet makamlarına getirmesinin halk tarafından tepki görmesidir(Halil, 2011, s. 74-84).

Hız. Osman'ın vefatı ile devletin başına Hız. Ali geçmiştir. Hız. Osman ve Hız. Ali, kendi dönemlerinde ümmetin birbirine düşmesine sebep olan tüm karışıklıklara rağmen, Tıpkı Hız. Ebubekir ve Ömer gibi Kur'an ve sünnet merkezli yönetimi devletin merkezinde tutmaya çalışmışlardır. Fakat gerek ortaya çıkan 'Büyük Fitne' nedeniyle, ayrıca İslam toplumunun zenginleşmesi sonucu ortaya çıkan rehavet nedeniyle İslam dünyasında çözümler yaşanmıştır. Bunlar sebebiyle Hız. Osman ve Hız. Ali'nin başkanlıkları döneminde devlet teşkilatında önemli düzenlemeler yapılamamıştır. Bu iki halife döneminde karışıklıklar baş göstermiş ve onlar ümmetin ve devletin parçalanmasını engellemek için uğraşmışlardır. Onların döneminde düzenli polis teşkilatı ve hapishaneler kurulmuştur. Vilayet ve eyaletlerin sorunlarının giderilmesine ve imar edilmesine önem verilmiş ayrıca düzenli ve adil bir maaş sistemi kurulmaya çalışılmıştır(Hizmetli, 1999, s.38).

Hız. Ali, çocukluğundan itibaren Hız. Muhammed'in yanında bulunması, ahlak ve terbiyesini Hız. Muhammed'den alması dolayısıyla Müslümanlar arasında önemli bir konuma sahip olmuştur. Hız. Muhammed, Hız. Ali'ye çok değer vermiş ve onu en iyi şekilde İslami kurallar çerçevesinde eğitmeye çalışmıştır. Bunun neticesinde Hız. Ali kendini çok geliştirmiş hatta Hız. Muhammed tarafından görevlendirilen ilk kadı olmuştur. Ayrıca Hız. Ali, kendinden önceki üç halife döneminde de Baş Kadılık yapmıştır(Gökçe, 2013, s.12). Bu bağlamda ehliyet yönünden halifelik yapabilecek kabiliyette olan Hız. Ali, halkın çoğunun desteğini alarak başa geçmiştir fakat bir türlü arzulanan birlik ve beraberliği sağlayamamıştır(Öztürk, 2013, s. 84). Hız. Ali halife seçildiği sırada, bazı vali ve memurlar makamlarının sağladığı devlet imkânlarını şahsi ve maddi çıkarlar için kullanıyorlardı ve bu yüzden İslam idaresinde gevşeklikler meydana gelmiştir(Geçit, 2016, s. 38). Hız. Ali, halife seçildikten sonra çok radikal kararlar almış ve Hız. Osman döneminden kalan bütün valileri görevden almıştır(Demircan, 2013, s. 173). Dirayetli valileri savaş alanında değerlendirmiş ve bunların yerine vali olarak ensardan⁸⁰ olanlara ve akrabalarına(kureyşlilere) öncelik tanımıştır. Bunları sürekli denetlemiş ve en ufak bir şikâyet duyduğu zaman onları hemen uyarılmış doğru yoldan ve adaletten ayrılmamalarını tavsiye etmiştir. Hız. Ali vilayetlere liyakatli, bilgili ve halk tarafından kabul edilen kişileri kadı olarak göndermiş ve bunları da sıkı bir denetime tâbi tutmuştur. Başarılı olanları da terfi ettirerek ödüllendirmiştir(Gökçe, 2013, s. 14).

Hız. Ali'nin halife seçildiği ilk andan itibaren, toplumda bir huzursuzluk mevcuttu. En başta Muâviye, Hız. Ali'ye biat etmeyi Hız. Osman'ın katillerin bulunması ve cezalandırılması şartına bağlamıştır. Aslında Hız. Ali halifelik görevini, Hız. Osman'ın katillerinin bulunması ve ortaya çıkan 'Büyük Fitne'nin büyümemesi için istemeyerek de olsa kabul etmiştir. Bu doğrultuda Hız. Ali, her ne pahasına olursa olsun halifeliği ele geçirme gayreti olmadığı gibi meşru ya da gayri meşru bir yolu deneme çabasına da girmemiştir(B. Ünal, 2009, 340). Hız. Ali halife olduğu ilk andan itibaren, Talha b. Abdullah, Zübeyr b. Avvam, Hız. Ayşe gibi sahabeler ve kendilerini destekleyen geniş bir kitle, Hız. Osman'ı şehit eden insanların bulunup cezalandırılması talebinde bulunmuşlardır. Fakat bazı tarih yazıcılarının aktardığı gibi bu talep, Hız. Ali'ye bir

⁸⁰ Hız. Ali'ye göre, İslam'ın kurulduğu andan itibaren en çok sıkıntıyı ve eziyeti çeken bu kesimdir. İdare hakkı da onlardadır. Onlar dışında kimselerin idareyi beğenmemeleri ve düşüncelerini fiiliyata dökmeleri söz konusu olamaz ve bu savaş sebebidir(Öztürk, 2013, s. 340). Bu sebeplerden dolayı memuriyetler bu kişilere verilmiştir.

başkaldırı ya da onun halifeliğini sonlandırıp kendilerini başa geçirme isteği değildir(Halil, 2011, s. 80). Onlar Hz. Ali'ye biat etmiş ve onların vereceği karara da boyun eğeceklerini bildirmişlerdir. Fakat Hz. Osman'ı şehit eden insanların yakalanıp cezalandırılması beklenildiği kadar kolay olmamıştır. Hz. Ali, Hz. Osman'ı fiilen kimlerin öldürdüğünü tespit edememiş ve kendisi bunları tespit edene kadar Hz. Ayşe ve taraftarlarının beklemesini talep etmiştir. Fakat bu talep karşılık bulmamış ve Hz. Ali ile Hz. Ayşe arasında Cemel Savaşı patlak vermiştir(Halil, 2011, s. 80-81). Hicretin 36. senesinde Cemâziyelâhir ayında(7 Kasım 656) Cemel gününde Hz. Talha, Hz. Zübeyr, Hz. Ayşe ve onlarla beraber Basra halkı ile Hz. Ali karşı karşıya gelmiştir ve bu savaştan Hz. Ali galip ayrılmıştır. O gün Hz. Talha ve Hz. Zübeyr dâhil öldürülenlerin sayısı 13.000'e ulaşmıştır(İbn Sa'd, 2015c, s. 32-33). Hz. Ali'nin otoritesini etkileyen ve halifeliği boyunca yaşadığı en önemli olaylar: Cemel Savaşı, Sıffin Savaşı ve bu savaş sonrasında yaşanan tahkim(hakem) olayıdır(Öztürk, 2013, s. 86). Cemel Vakası'ndan bir süre geçtikten sonra, Hz. Ali ordusuyla birlikte Şam'a doğru ilerlemeye başlamıştır. Bunun haberini alan Muaviye, Şam ahalisiyle birlikte yola çıkmıştır. Hicri 37. senede Safer ayında(M. 657) Sıffin'de karşılaşan iki ordu günlerce savaşmışlardır. Savaşın devamında Şam halkı, mızraklarının uçlarına mushafları geçirmişlerdir ve bunları yukarı doğru kaldırarak Hz. Ali taraftarlarının üzerine yürümüşlerdir. Bunun üzerine Hz. Ali taraftarları savaşmak istememişler ve barış yolunu tercih etmişlerdir(İbn Sa'd, 2015c, s. 33). Hz. Ali, barış yapmayı kabul etmediği takdirde Hz. Osman'ın başına gelenlerle tehdit edilmiş ve bunun üzerine şu konuşmayı yapmıştır: “Dün ben emiru'l-müminin iken, bugün emredilen oldum. Nahyederdim. Nahyedilen oldum. Siz dünyada baki kalmayı sevdiniz. Benim sizi istemediğiniz şeylere zorlamaya hakkım yoktur”(B. Ünal, 2009, s.341). Bu konuşma sonucunda tahkim kabul edilmiş ve Hz. Ali'nin otoritesi zarar görmüştür. Hz. Ali, hakem olarak Ebû Musa el-Eş'arî'yi; Muaviye, Amr b. el-Âs'ı tayin etmiştir. Bu iki hakem bir belge hazırlamış ve savaş bitmiştir. Muaviye kendi halkıyla birlik ve beraberlik içinde Şam'a dönmüştür. Hz. Ali ise ordusunda yaşanan büyük sıkıntılarla birlikte Kûfe'ye yönelmiştir(İbn Sa'd, 2015c, s. 33). Hakem olayı neticesinde 'Hariciler' olarak adlandırılan grup tarih sahnesine çıkmıştır. Hariciler Hz. Ali'ye: Sen insanları hakem olarak kabul ettin ve onların kararına boyun eğdin hâlbuki 'hüküm ancak Allah'ındır' diyerek baş kaldırdılar ve 'çıkanlar' anlamına gelen Hariciler olarak adlandırıldılar(Öztürk, 2013, s. 88). Bu andan itibaren Hariciler aşiret bağımsızlığının en uç noktasında durmuşlar ve onaylarından kaynaklanmayan hiçbir otoriteyi kabul etmemişlerdir(Lewis, 2017, s.70). Grubun büyük çoğunluğu Bedevi

Araplardan ve Medine'yi işgal eden askerlerden oluşmuştur. Hariciler ile Hz. Ali arasında Neharvân'da bir savaş meydana gelmiş ve bu savaşta Hz. Ali mutlak bir galibiyet kazanmıştır. Fakat hariciler bu olaydan sonra Hz. Ali'nin otoritesine karşı daha saplantılı hale gelmiştir. Nitekim Hz. Ali, Abdurrahman b. Mülcem isimli bir harici tarafından şehit edilmiştir(Demircan, 2013, s.173).

4.2.2. Emevî ve Abbâsî Dönemleri

Hz. Osman döneminde başlayan ve hızlı bir şekilde bozulmaya devam eden devlet bürokrasisi, Hz. Ali'nin yönetime gelip tüm valileri değiştirmeyi istemesiyle birlikte yeni bir çıkmaza girmiştir. Şam valisi Muaviye, görevden alınmayı reddetmiş ve Hz. Ali'ye biat etmeyi de Hz. Osman'ın katillerinin bulunup cezalandırılmasına bağlamıştır. Hz. Ali'nin suikasta uğrayıp şehit olması sonrasında İslam dünyasında bir tarafta Şam valisi Muaviye, diğer tarafta Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan kalmıştır. İlk biat Hz. Hasan'a yapılmıştır. Hz. Hasan'ın halifeliğinin süresi konusunda pek çok farklı görüş bulunmaktadır(Demircan, 1995, s. 99). Fakat en kuvvetli görüş 6 ay 5 gün olarak aktarılmaktadır. Hz. Hasan'ın halifeliğinin sonuna, hicri 41. yıla(M.S. 661) gelindiğinde Hz. Hasan tek taraflı olarak halifelikten vazgeçmiş ve Muaviye'ye biat etmiştir. Böylece Dört Halife Dönemi sona ermiş ve Emevîler Dönemi(H. 41-132/M. 661-750) başlamıştır.

Dört Halife Dönemi'nde, meşruluğun kazanılmasında etkin olan 'biat' ve 'heyet' kavramları, Muaviye ile birlikte son bulmuştur. Muaviye'nin seçim sürecinde ne biatın ne de heyetin hiçbir etkisi olmamıştır. Muaviye tegallüp⁸¹ ve hakk-ı seyf(kılıç hakkı) yoluyla yönetimi ele geçirmiştir. Bu yöntem, halifenin kılıç yolu ile başa geçip, insanlardan gönüllü-gönülsüz biatlarını alması yöntemidir(Apaydın, 2014, s. 271). Bu sebeplerden dolayı, Emevî ailesi halifeliği ele geçirdikten sonra meşruiyet sorunuyla karşı karşıya kalmışlardır. Meşruiyet bulanımı ile karşı karşıya kalan Emevîler 'Halifetullah(Allah'ın Halifesi)' terimini ortaya atarak yönetimlerine meşruiyet kazandırmaya çalışmışlardır. Bununla da kalmamışlar ve daha ileri giderek 'Sultan yeryüzünde Allah'ın gölgesidir. Kim ona ikram ederse Allah da ona eder. Kim ona ihanet ederse Allah da ona ihanet eder' hadisini uydurmuşlardır(Uyar, 2016, s.145). Belirtilen bu hadis, Emevîlerin uydurdukları sayısız hadisten sadece bir tanesidir. Bir

⁸¹ Zorbalık etmek, zorla hüküm sürmek.

hadis rivayet edildiği ve halk nezdinde karşılık bulduğu zaman, bu hadisin sağladığı bir otorite ortaya çıkar. Zaten hadis uyduranların bütün amacı da bu otoriteye erişmek ve Müslümanların iyi niyetini suistimal etmektir. Bu bağlamda Emevîlerin, otoritelerini meşrulaştırmak için hadis uydurma girişimleri gayet doğaldır. Çünkü Emevîler kendilerine Kur'an'dan hiçbir dayanak bulamamışlar, bunun yanında hadis külliyatında da kendi otoritelerini meşrulaştıracak hiçbir hadisle karşılaşmamışlardır. Emevîlerin, uydurma hadis yöntemi ile otoritelerini sağlamlaştırmaya çalışmaları sonucunda hadis külliyatı siyasetin kontrolü altına girmiştir(Y. Ünal, 2012, s.179).

Dört Halife Dönemi'ne bakıldığı zaman, siyasi ve dini otorite arasında hiçbir ayrım yapılmadığı görülmektedir. Emevî Dönemi'ne bakıldığı zaman ise, Muaviye ilk konuşmasında 'din işlerinizi bildiğiniz gibi düzenleyin, ama siyaseti bize bırakın' anlamında sözler sarf etmesi, siyasi ve dini otorite arasında bir ayrımın oluşmaya başladığı eğilimini göstermiştir(Apaydın, 2014, s. 273). Bu uygulamanın İslam'ın emirleri ile bağdaşmadığı ortadadır. Emevîler Dönemi'yle birlikte İslam'dan kopuşların başladığı tespiti yerinde bir tespit olacaktır. Emevîler döneminde ortaya çıkan 'Amel imandan cüz değildir'⁸² söylemi, din karşıtı bütün tutumlara kılıf oluşturacak türdendir. Zaten seçim yolu ile değil, tegallüp ve hakk-ı seyf ile yönetime gelen Emevîler; şer'i hükümleri uygulamayarak, halk arasında ırkçı ayrımlar yaparak, kamunun mallarını kişisel amaçlar için kullanarak, ehliyeti hiçe sayarak ve akrabaları ile kendi yönetimlerine yakın olan insanları önemli devlet memurluklarına getirerek Kur'an ve sünnetten uzaklaşmışlardır(Uyar, 2016, s. 146). Ayrıca Raşid Halifeler Dönemi'nde titizlilik içerisinde sürdürülen şura yöntemi, Emevîler döneminde gereğince işletilememiştir. Emevî yönetiminde yapılan kritik hatalar sonucunda muhaliflerin de buna benzer hatalar yapmasının yolu açılmıştır. Bu sebeplerden dolayı İslam dünyasında siyasi ve dini bölünmeler yaşanmıştır(Halil, 2011, s. 84-85). Hz. Muhammed, şura heyetini tüm ümmet açısından kapsayıcı bir kurum haline getirmiştir. Hangi kabileye, hangi aileye bağlı bulunursa bulunsun herkese fikrini belirtme hakkı verilmiştir. Fakat Emevî döneminde bu kurum, ordu mensupları, ulema ve nüfuz sahibi kişilerden oluşan 'ehl-i hall ve akd' heyetine dönüşmüştür(Kanık, 2014, s. 176). Bu durum heyetin daha çok üst tabakaya hitap etmesine ve fikirsel alt tabanın halk seviyesine inememesine sebep olmuştur. Bundan dolayı da şura heyeti düzgün şekilde

⁸² Bu söylem, günah işlemenin imana zarar vermeyeceği görüşünü savunur. Böylece Emevîler döneminde yöneticilerin yaptığı Kur'an'a aykırı işler, günahlar, O'nun imansız olduğunu göstermez savunması yapılacaktır.

işletilememiştir. Her ne olursa olsun, Emevî ve Abbâsî dönemlerinde düzgün şekilde işletilemeyen bu kurum İslam devletlerinde divanlar aracılığı ile sembolik olarak devam etmiştir(Uyar, 2016, s. 150)

Tüm bu olumsuz tarih yazıcılığının yanı sıra, Emevîlerin kuruluş yılı, İslam düşünürleri tarafından ‘Büyük Fitne’nin ortadan kaldırılması, birleşme ve toparlanma dönemi olarak görülmüştür(Halil, 2011, s. 84). Burada birleşme ve toparlanma dönemi adlandırmasının en önemli sebebi ‘Büyük Fitne’nin ortadan kaldırılması ve ümmetin tekrar tek bir çatı altında toplama girişimidir. Bu bağlamda Emevîlerin çabaları ve başarıları, siyasi alanla birlikte savaş meydanlarında büyük bir yankı uyandırmış ve herkesin dikkatini çekmiştir. Muaviye, henüz 649 yılında halife olmadan önce Kıbrıs’a saldırarak burayı İslam devletine dâhil etmiş, 655 yılında ise İstanbul’a kadar donanma ile gitmiş ve İmparator Konstans’ı, Likya kıyılarında mağlubiyete uğratmıştır. Halife olduktan sonra 674 yılında tekrar İstanbul’un üzerine bir donanma yollamış ve bu donanma 7 yıl boyunca Bizans ile savaşmasına rağmen bir sonuç alınamamıştır. 676 yılına gelindiğinde Muaviye Anadolu içlerine Malatya’ya kadar ilerlemiştir(Üçok, 1968, s. 30-31). Modern tarihçiler, Emevî hükümdarlığına daha olumlu açıdan bakarlar. Bunun sebebi olarak ise şunlar ileri sürülebilir: Emevîlerle birlikte İslam’a büyük zarar veren tehlikeli iç savaşlara son verilmiştir. Ayrıca devletin ve toplumun kararlılığı ve sürekliliği koruma altına alınmıştır. Emevî Halifeleri, bir dizi düzenlemelerle birlikteliği sağlamış, fetih yapmayı sürdürmüşler; siyaset, kültür ve toplum alanlarında imparatorluğa uygun şekilde gerekli dönüşümü sağlamışlardır(Lewis, 2017, s. 69).

Emevîler, yaptıkları savaşlar sonucunda elde ettikleri topraklar sayesinde ummadıkları zenginliklere sahip olmuşlardır. Bundan dolayı da kendi ailelerini üstün, Kureyş’ten olmayanları aşağı görmeye başladılar. Emevîlerin bu tutumları, Araplar arasında kabilecilik anlayışının yeniden alevlenmesine sebep olmuştur(Üçok, 1968, s. 11). Ayrıca bu kabilecilik anlayışının yeniden alevlenmesinde, halifelerin ve valilerin aldıkları yanlış kararlarla birlikte insanların çeşitli işkence ve işkence benzeri durumlarla karşı karşıya kalmaları da etkili olmuştur. Hükümet ve devletin korunması için, halifeler ve valiler, yargı erkini de kullanılarak muhalif kanadı sindirmeye çalışmışlardır. Bu dönemde yargı erkini kullanan iktidar yanlıları, hem yargılayan hem de infazı gerçekleştiren taraf olmuştur(Yılmaz, 2004, s. 141-142). Yargıya mensup üyelerin iktidar yanlısı olması, yargısız infazların gerçekleşmesine yol açmıştır. Şunu da belirtmek gerekiyor ki Emevîler Dönemi’ni bir bütün olarak ele alındığı için

tanımlamalar ve yorumlar tüm Emevî halifelerini kapsamamaktadır. Örneğin bir Emevî halifesi olmasına rağmen Ömer b. Abdülaziz(M.S. 717-720), Emevîler Dönemi ile ilgili yapılan çoğu yorumun dışında kalmaktadır. Ömer b. Abdülaziz kendi döneminde, tıpkı Raşid Halifeler gibi Kur'an ve sünnet merkezli yönetimi temel almış ve bu yönetim açısından hiçbir Emevî halifesine benzememiştir. O, adaleti tekrar tesis etmek ve zulümleri engellemek için halifeliği boyunca büyük uğraşlar vermiştir. Ayrıca Emevîler döneminde tekrar ortaya çıkan cahiliye dönemi örf ve adetlerini tekrar yasaklamıştır. Ömer b. Abdülaziz, Dört Halife Dönemi'ni temel alıp, İslam devletini tekrar kendi özüne döndürmeye çalıştığı için İslam âlemi tarafından beşinci Raşid Halife olarak görülmüştür. Giriştiği bu mücadeleden dolayı çıkar gruplarının tepkisini çekmiş ve 30 aylık halifeliğinin sonunda kendi kölesi tarafından zehirlenerek öldürülmüştür(Şahin, 2016, s. 530-531).

Ömer b. Abdülaziz gibi halifelerin varlığına rağmen çoğu Emevî halifesinin uyguladığı politikalar sonucunda İslam topraklarında birçok muhalif grup oluşmuştur. Bu gruplar arasında Hz. Ali zamanında ortaya çıkan Hariciler, Emevîleri en çok uğraştıran grup olmuştur. Bunun yanı sıra Hz. Ali'nin taraftarlarından oluşan Şii gruplarda Emevîlerin otoritesini kabul etmemişlerdir. Harici ve Şiilerin tüm çabalarına rağmen Emevî otoritesine son verememişlerdir. Emevîler için üçüncü ve kendi sonlarını hazırlayan tehdit ise Abbasoğullarından gelmiştir. Horasan bölgesi Abbâsîlerin teşkilat merkezi olarak dikkat çekmektedir. İhtilalciler 10 Haziran 747'de Ebu Müslim önderliğinde bu bölgede toplanmışlardır. İmparatorluğun doğusundan ilerleyişine başlayan Abbasoğulları, daha önce Emevîlerin zulmüne uğrayan ve onlar tarafından öldürülmüş ne kadar insan varsa onların yasını tutuyormuş anlamında siyahlara bürünmüşlerdir. Siyah kıyafetler ve siyah bayraklarla birlikte, Irak, Hicaz ve Suriye halkından birçok taraftar bulmuşlardır. Ebu Müslim'in ordusu ile Emevî Ordusu 749 tarihinde, Fırat Nehri kenarında karşı karşıya gelmiş ve Emevîler ağır bir mağlubiyet almışlardır. Bu savaş sonucunda Kûfe şehri Abbâsîlerin eline geçmiş ve Kûfe halkı Abbâsîlere gayet sıcak bir karşılama yapmıştır. Bu sırada Emevî halifesi II. Mervan topladığı 10.000 kişilik bir ordu ile Abbâsîlerin üzerine yürümüştür ve Zab(Zap) suyu kenarında Abdullah b. Ali ile karşılaşarak büyük bir yenilgi almıştır. Musul'a kaçan II. Mervan'ı Musul halkı kabul etmemiş ve Mervan Musul'dan ayrılmak zorunda kalmıştır. Mervan sırasıyla, Humus'a, buradan Şam'a buradan da Filistin'e ilerlemiştir. Burada da tutunamayan Mervan Mısır'a kadar kaçmıştır. Abdullah b. Ali'nin kardeşi Salih bin Ali,

Mısır'da bulunan Busayr Kilisesi'ne sığınan Mervan'ı bularak öldürmüştür. Bu olayla birlikte Emevî Halifeliği fiilen sona ermiştir(Üçok, 1968, s. 74-77).

Emevîlerden sonra iktidara gelen Abbâsîler, tıpkı Emevîler gibi kendi otoritelerine karşı gelen gruplara etnik temizlik yapmıştır. Bu grupların başında hiç şüphesiz kendi iktidarlarına en büyük tehdit olarak gördükleri Emevî ailesi gelmektedir. Abbâsîler, Emevîlerden intikam almak ve tekrar hilafete talip olmalarını engellemek için tarihte eşine az rastlanır cinsten etnik bir temizlik süreci başlatmışlardır. Bu süreç öyle bir hal almıştır ki Emevî mezarlarını⁸³ bile talan etmişlerdir. Sadece Emevîler de değil, kendi amca çocukları olan ve Emevîler tarafından baskıya maruz kalmış olan Alioğulları da Abbâsîlerin şiddet politikasından nasiplerini almışlar ve katledilmişlerdir. Abbâsoğulları sadece kendi soylarını Ehl-i Beyt'ten görmüş ve iktidarlarına rakip olabilecek her grubu yok etme yoluna gitmişlerdir(Aksu, 2000, s 1-6).

Yaşanan olumsuzlukların yanında, Abbâsîlerle birlikte devletin kurumsal yapısı yeniden inşa edilmeye çalışılmıştır. Bu süreçte halife Mansur'un kurumsallaşma ile ilgili sözleri dikkat çekicidir:

‘Kapımda dört nefere ihtiyacım var. Kapım onlarsız olmaz. Onlar kimdir? Ey Emîru’l-Müminîn diye sorduklarında ise şöyle demiştir: ‘Onlar mülkün temelleridir. Karyolanın dört ayağının düzgün olması gerektiği gibi mülk de ancak onlarla tam olur. Onlardan biri kınayanın kınamasından korkmayan kadı, bir diğeri, zayıfın hakkını güçlüden alan sahibu’ş-şurta, üçüncüsü, emri altındaki halka zulmetmeden haracını toplayan sâhibu’l-harac, dördüncüsü, işaret parmağını ısırarak üç defa ah! çekti’ ve kim o Ey Emîre’l-Müminîn! diye sorulan soruya: Onlara, yani yukarıda saydıklarına doğru bir şekilde haberleri yazan sâhibu’l-berîd' dir(Yılmaz, 2004, s. 144).

Bu sözler, kurumsal yapının adalet, emniyet, ekonomi ve ulaşım üzerine kurulacağını göstermiştir. Abbâsîlerin bu amaçlarına ne kadar ulaşmış ulaşmadığı tarih boyunca tartışılmıştır. Fakat aktarılan bu sözler, amaçlarının Kur'an ve sünnete dayalı bir devlet kurumsallaşması sağlamak olduğunu göstermektedir. Abbâsî Halifeliğinin ilerleyen günlerinde özellikle Büveyhi ve Türk sultanların etkisi altına girmesiyle bu kurumsal amaçların gerçekleşmesi de rafa kaldırılmıştır. Bu dönemde devletin hiyerarşik yapısı bozuluma uğramıştır ve devlet idaresinde kimin hangi yetkiye sahip olduğu anlaşılamamıştır. Devlet idaresinde belki de rolleri en belirgin olan kişiler

⁸³ Mezarlardan pek çok Emevî halifesinin kurumuş, toz haline gelmiş cesedi çıkmıştır. Aralarından sadece Ömer b. Abdülaziz'in cesedine dokunulmamış diğer bütün cesetler çıkarılarak talan edilmiştir(Aksu, 2000, s. 4).

halifeler olmuştur. Fakat halifelerin sahip oldukları yetki ve görevler de Büveyhilerin başkenti işgal etmesiyle anlaşılamaz hale gelmiştir. Batı İran'da bulunan Şii Büveyhi ailesi 17 Ocak 946 tarihinde başkenti işgal etmiştir. Bu süreçten sonra halifeler 1055 yılına kadar Büveyhi ailesinin etkisinde kalmıştır. 1055 yılına gelindiğinde ise Tuğrul'un ordusu Bağdat'a girmiştir. Bu süreçten sonra 1258 yılında yaşanan Moğol işgaline kadar halifelik sadece sembolik bir unvan olarak kalmıştır(Lewis, 2017, s. 89). 1258 yılına gelindiğinde yaşanan Moğol işgaliyle birlikte Abbâsî Hilafeti son bulmuştur.

Emevî ve Abbâsî dönemlerinin, Dört Halife Dönemiyle bariz farklılıkları bulunmaktadır. Raşid Halifeler, Kur'an ve sünnet merkezli ve Hz. Muhammed'in yönetim şeklini örnek olarak, ümmete rağmen değil ümmet ile birlikte hareket etmişler ve yönetime gelirken mutlaka 'biat' ve 'heyet' mekanizmalarına bağlı kalarak bu mekanizmaları işletmişlerdir. Emevî ve Abbâsîler ise bu mekanizmaları askıya almış kılıç zoruyla biat ve saltanat yoluyla seçimi belirlemişlerdir. Dört Halife Dönemi, fıkıh, siyasi, idari, adli birçok alanda geliştirdikleri uygulamalar kendilerinden sonra gelen tüm yöneticiler için referans noktası olmuştur. Ayrıca Dört Halife Dönemi'nde yaşayan halifelerin sözleri, fiilleri, adli ve idari kararları kendinden sonra ki yöneticiler için delil teşkil etmiş, yöneticiler ve danışmanlar bir iş yaparken ya da karar verirken Dört Halife Dönemi'nden delil aramışlardır. Bu bağlamda başta Hz. Muhammed, daha sonra gelen dört halife, kendilerinden sonra gelen bütün yöneticiler ve siyaset bilimciler için yol gösterici olmuştur. Gazzâlî ve Nizâmülmülk güncel İslam devleti öneri ve eleştirilerinde bu dönemleri referans almışlardır.

BÖLÜM V

SİYASETNAMELER IŞIĞINDA NİZÂMÜLMÜLK'ÜN(1018-1092) VE

GAZZÂLÎ'NİN(1058-1111) İSLAM DEVLETİ KRİTİĞİ

5.1. Siyasetnameler

Tarihin erken dönemlerinden günümüze kadar insanlardan meydana gelen toplumların en önemli sorunlarından birisi yönetim sorunu olmuştur. Bundan dolayı tarih boyunca birçok devlet teorisi üzerinde tartışmalar yapılmış ve ideal yönetim düzeyine ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu şekilde hem yönetsel sorunlar çözülmeye çalışılmış hem de adaletin tesis edilmesiyle toplumun refah düzeyi arttırılmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda tarih boyunca tüm devletlerden ve bu devletleri yönetenlerden adalet beklenmiştir. İslam geleneğine bakıldığında zaman, İslam'ın Kur'an aracılığı ile verdiği en büyük mesajlardan birisi Müslümanların adaletli olması gerekliliğidir. Hz. Muhammed bu istek çerçevesinde ilk İslam devletini kurmuş, 'ideal yönetim' düzeyine ulaşmayı amaçlamış ve toplumuna adalet ile hükmetmiştir. Hz. Muhammed'den sonra İslam devletleri zamanla gelişerek ve genişleyerek birçok bölge ve kıtaya yayılmıştır. Toprakların genişlemesi ve İslam ümmetine çok farklı ırkların dâhil olması sonucunda İslam devletleri büyük sorunlarla karşılaşmış, bunun sonucunda da yönetim mekanizmasında ve toplumsal doku da çeşitli sorunlarla karşılaşmıştır. Bu aksaklıklar üzerine devlet başkanları, toplumun önde gelen âlim, hukukçu ve siyasetçilerinden ayrıntılı çalışmalar istemiştir. Yahut bu düşünürler çalışmaları kendi istekleri ile yazarak yönetimde gördükleri aksaklıkları gözler önüne sermek istemişlerdir. Bunlar sonucunda oluşan külliyat ise siyasetname adını almıştır. Bu bağlamda yöneticilerin, hukukçuların ve âlimlerin miladi onuncu yüzyıla kadar sahip oldukları ve bu yüzyıldan sonra rafa kaldırılan içtihat etme yetkisinin yerini yönetsel bazda siyasetnameler almıştır.

Siyasetnameler, klasik Pers ve Arap kültürü içinde gelişmiş kendine özgü bir türdür. Siyasetnameler, Ortaçağ İslam medeniyetinin bileşenlerini meydana getiren Arap-İslam ve Fars Medeniyeti arasında elde edilen sentezin ne kadar farklı ve eksiksiz olduğunu gözler önüne sermiştir. Siyasetnameler bu sentezi yaparken: Arap halifelerinden ve Sasani krallarından örnekler, sufiler ve Pers bilginlerden bolca

örnekler kullanmışlardır. Ayrıca Siyasetname yazarları doğru ya da yanlış olarak, İslami devlet kurumları ile Pers devlet kültürü arasında önemli bir kimlik ve devamlılık olduğuna inanmışlar ve bunu kanıtlamaya çalışmışlardır(Bagley, 1964, s. ix). Siyasetname geleneğiyle Arap kültürü ve Pers kültürü arasında yapılan sentez sonucunda bazı milliyetçi eğilimlerde ortaya çıkmıştır. Örneğin Firdevsi'nin yazdığı Şehnâme eseriyle birlikte Fars Edebiyatı büyük bir ilerleme kaydetmiştir. Bu ve buna benzer birçok eser sayesinde farklı kültürler İslam devletine katkı sağlamıştır(Bagley, 1964, s. x). Fakat bu gelenek daha sonra geniş bir kitleye yayılmış, farklı medeniyet ve kültürlerden birçok düşünür bu geleneğin temsilcisi olmuş, yönetim ile ilgili meseleleri içeren siyasetnameler yazmışlardır.

Bazı siyasetnameler dönemin yöneticilerinin talepleri üzerine hem yöneticilere yol gösterici olması hem de yönetsel sorunların çözülmesine yardımcı olmak amacıyla yazılmıştır. Bu bağlamda siyasetnameler kendi dönemlerinin kurumsal yapısını ve tarihsel olayların özetini barındırarak hem kendi dönemlerinin yöneticilerine hem de kendilerinden sonra kurulan devletlere yol gösterici olmuştur. Bu amaçlar doğrultusunda yazılan siyasetnameler; siyasi, dini ve ahlaki meselelere ilişkin konular barındıracak şekilde toplumsal ve yönetsel sorunlara işaret ederek devlet erkânına yol gösterme amacı gütmüştür. Bu noktada siyasetnamelerin, Miladi onuncu yüzyıldan itibaren etkisini kaybeden içtihat yetkisinin yerini aldığı söylenebilir. İctihat, İslam âlimlerinin üzerine ittifak ettiği ve Kur'an ve sünnete aykırı olmayacak şekilde kararlar alındığı zaman kendi dönemini ve kendinden sonraki dönemleri bağlayan bir kaynak olmuştur. Fakat daha öncede belirttiğimiz gibi Abbâsîlerin ikinci(M.S. 10) yüzyıldan itibaren siyasi ve dini otoritenin ayrılması sonucunda siyasi otorite Kur'an, sünnet ve içtihat kaynaklarından hızlı şekilde uzaklaşmış ve kendisini konumlandırarak bir alan bulamamıştır. Siyaset alanı sürekli değişim ve dönüşüme açık bir alan olduğu için yeni kararlara ve yeni yorumlamalara ihtiyaç duyulmuştur. İctihat yetkisine olan güven sarsıldığı ve içtihat kapısı etkinliğini kaybettiği için âlimler siyasi alanla ilgili içtihadi kararlar alamamış ve yeni gelişmeler karşısında yöneticiler sadece kendilerine yakın din adamlarına danışarak İslam'a aykırı olabilecek kararlar almışlardır. Bunlar neticesinde bozulan toplumsal ve kurumsal yapıyı düzeltmek amacıyla siyasete yeni bir yorum kazandıran siyasetname geleneği boy göstermiştir. Siyasetname yazarları İslam yöneticilerini tekrardan Kur'an ve sünnete, İslam'ın özüne döndürmeye çalışmışlardır. Nizâmülmülk ve Gazzâlî de yazdıkları eserlerle yöneticilere İslam'ı tavsiye etmiş,

devletlerin yaşadıkları sorunları İslami temelde değerlendirerek yöneticileri İslam'a döndürmeye çalışmışlardır.

5.2. Nizâmülmülk ve Gazzâlî'nin Yaşadığı Dönemlerde İslam Dünyasının Durumu

Nizâmülmülk'den ve Gazzâlî'den hemen önce, sekiz, dokuz ve onuncu yüzyıllarda İslam devletlerinin toprakları büyümüş, İslamiyet dünyanın birçok yerine yayılmış, ekonomik gelişmelerin sonucunda şehirleşme süreci yaşanmış, tüm bunların sonucunda da İslam toplumunda hızlı şekilde entelektüel bir gelişim yaşanmıştır. Fakat İslam topraklarında onuncu yüzyılda başlayan ve on birinci yüzyıl boyunca devam eden belirgin bölünmeler yaşanmış, Emevî İmparatorluğu içten içe gücünü kaybetmeye başlamıştır. Bu durum öyle bir hal almıştır ki İslam'ın en güvenilir ve köklü kurumu hilafet kurumu bile saygınlığını ve etkinliğini kaybetmiştir. Kurumlara olan güvenin sarsılması, kurumsal bölünmeleri de beraberinde getirmiştir. İslam tarihinde ilk defa aynı anda üç halife, farklı coğrafyalarda, farklı devletlerde, farklı ümmetlerin başına geçmiştir. Abbâsîler(750-1258), Fâtımîler(909-1071) ve Endülüs Emevî Devleti(929-1031) halifeleri aynı dönemde yaşamış ve hepsi kendi ümmetlerinin halifesi olmuştur. Bu noktada kurumsal bölünmeyle ümmetin bölünmesi bir arada gerçekleşmiştir ve halifeler bu dönemde tüm İslam ümmetini kapsayan rollerinden giderek uzaklaşmışlardır. Hilafet kurumundaki bölünmelerin sebep olduğu bu otorite boşluğunu dönemin güçlü liderleri ve devletleri doldurmuştur. Abbâsî Hilafeti'nin ikinci yüzyılıyla birlikte hilafet kurumunun etkinliği giderek azalmıştır ve kurum Büveyh sultanlarının etkisi altında kalmıştır. Halifelerin etkinliklerini kaybetmesi sonucunda devletin gücü giderek azalmış ve bu dönemde İslam coğrafyasında pek çok yeni devlet ortaya çıkmıştır. Mâverâünnehir ve Horasan'da Samanoğulları(874/999), Doğu Türkistan ve Mâverâünnehir'de Karahanlılar(932/1212), batıda Mısır ve Suriye'de Fâtımîler(910/1171), Afganistan ile Pakistan bölgelerinde Gazneliler(962/1083), İran'ın batısı ve Irak'ta Büveyhîler(932/1055) ve İslam'ın coğrafyasının en batı kısmında, İspanya'da ise Endülüs Emevî Devleti(929/1031) hüküm sürmüştür.

Nizâmülmülk'ün ve Gazzâlî'nin içinde bulunduğu Büyük Selçuklu Devleti'yle Abbâsîler Devleti'nin ilk temasları, Abbâsî halifesi Kâim Biemrillâh ile Tuğrul ve Çağrı Bey arasında 1038 yılında Nişabur'un işgali ile yaşanmıştır. Bu sırada Abbâsî hilafeti, Büveyhîlerin baskısı ve emri altında bulunmaktaydı. Fakat Büveyhîlerin halife

üzerindeki nüfuzu 1055 yılında Tuğrul Bey'in, halifenin daveti üzerine ordusuyla birlikte Bağdat'a⁸⁴ gelmesiyle son bulmuştur. Çünkü Şii Büveyhîlerin aksine Türk kökenli devletler Abbâsî halifelerinin meşru olduklarını kabul ederek onlara biat etmişlerdir(Özdemir, 2008, s. 320-323). Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelerek halifeyi Büveyhî tehdidinden kurtarması sonucunda Bağdat minberlerinde Tuğrul Bey adına hutbe okutulmuştur. Böylece tarihte ilk defa Selçuklu hükümdarları 'Sultan' unvanını resmen kullanmışlardır. Bu süreçten sonra Selçuklular on birinci yüzyılın ikinci yarısında Güney Asya topraklarının hemen hemen hepsini kontrol altına alan ve Anadolu'da da toprakları bulunan büyük bir imparatorluk haline gelmiştir(Lewis, 2017, s. 100). Selçuklu Devleti'nin İmparatorluk haline gelmesinde Selçuklu ordusunun önemli bir etkisi bulunmaktadır. Selçuklu Devleti'nin içinde yaşayan toplumlarda savaş bir yaşam tarzıdır. Bundan dolayı özellikle on birinci yüzyılın başında Selçuklu ordusunun içinde bulunan geleneksel bozkır orduları rakiplerine karşı ezici bir üstünlük sağlamıştır(Peacock, 2010, s.73). Selçukluların sahip oldukları güçlü ordunun yanı sıra tarihe isimlerini yazdırmalarında birkaç önemli şahsiyetin çalışmaları bulunmaktadır. Bunlardan birisi de çalışmaya konu olan vezir Nizâmülmülk'tür.

5.3. Nizâmülmülk'ün Devlet Anlayışı

5.3.1. Nizâmülmülk'ün Hayatı ve Siyasetnamesi

İslam dünyası için en önemli şahsiyetlerden biri olan Nizâmülmülk 1018 yılında Tus'ta doğmuştur. Nizâmülmülk gençlik yıllarında Gazne Devleti'nin yönetimi altında Horâsân valisinin yanında çalışmış ve idareyle ilgili işleri ondan öğrenmiştir. 1040 yılında Selçuklularla Gazneliler arasında yaşanan Dandanakan Savaşı sonucunda Horâsân Selçukluların eline geçmiştir. Bundan sonra Belh valisi Ebu Ali bin Şâdân tarafından görevlendirilmesine rağmen onunla anlaşamayan Nizâmülmülk, Çağrı Bey'in yanına Merv'e göç etmiştir. Çağrı Bey'in vefatı üzerine Tuğrul Bey döneminde Horâsân'ın idaresi ile görevlendirilmiştir. Nizâmülmülk, Alparslan ve kardeşi Süleyman arasında yaşanan taht mücadelesinde Alparslan'ın yanında yer almış ve Alparslan'ın bu mücadeleyi kazanması sonucunda ün salacağı vezirlik görevini üstlenmiştir. Alparslan'a (455/465-1063/1072) ve Melikşah'a(465/485-1072/1092) yaklaşık 30 yıl boyunca

⁸⁴ Bazı tarihçiler bu olayı Bağdat seferi olarak, bazı tarihçiler ise halife'nin Büveyh'e karşı Tuğrul'dan yardım istemesi, yani bir davet olarak görür(Özdemir, 2008, s. 322).

vezirlik yapmıştır. Vezirlik görevi sırasında siyasi bir ekol ve örnek teşkil edecek bir devlet nizamı oluşturarak Selçuklu yönetiminde en etkin isimlerden birisi olmuştur. Nizâmülmülk'ün Büyük Selçuklu Devleti içerisinde kazandığı bu etkinliğin en büyük sebeplerinden birisi, Melikşah'ın henüz 18 yaşında tahta geçmiş olmasıdır. Bu doğrultuda Melikşah, devletin işleyişini tam manasıyla öğrenene kadar ve kendi devleti üzerinde tam manasıyla otoritesini sağlayana kadar Nizâmülmülk'ün gölgesinde kalmıştır diyebiliriz. Nizâmülmülk ünlü siyasetnamesini ise Melikşah döneminde, Melikşah'ın şu fermanı üzerine yazılmıştır:

Her biriniz memlekete dair düşünüp saltanatımız devrindeki aksaklıkları tespit ediniz. Dergâh, divan ve sarayımızda yerine getirilmesi gerekirken es geçilen yahut gözümüzden kaçan durumları gözden geçiriniz. Ayrıca evvelki padişahların icra etmiş oldukları halde bizim de yapmamız gerekirken icrasından geri kaldığımız durumları saptayınız. Üzerlerinde fikirler eyleyelim, bu fikirleri hayata geçirelim de din ve dünya işlerimiz yolunca yordamınca idame etsin diye gerek Selçukluların gerek başka padişahların töre ve âdetleri üzerinde mütalaalar edip bu mütalaaları açık seçik olarak kaleme alarak bize sununuz...(Eşmeli, 2016, s.140).

Bu ferman üzerine Nizâmülmülk başta olmak üzere pek çok düşünürün konuyla ilgili rapor hazırladığı bilinmektedir. Fakat Nizâmülmülk'ün siyasetnamesi hariç diğer eserler hakkında bilgimiz bulunmamaktadır. Nizâmülmülk'ün 51 fasıllık siyasetname adlı eseri başta padişahın halk ile ilişkisi ve idari kararlarına ilişkin olmak üzere; yönetimin gerekliliği, vezirlerin durumu, ekonomik gelişmeler ve ekonomik hayat, yargının durumu, kadılar, hatipler, muhtesipler,⁸⁵ din ve şariat işleri, devlet memurlarının mali durumları ve yetki/görevleri, padişahın âlimler ile istişare etmesinin gerekliliği, ordunun durumu ve askeri gelişmeler, sarayın yönetimi ve sarayda yaşayan insanların durumu, ikta sistemi ve son olarak Hariciler ile gayri-müslimlerle ilişkiler gibi yönetimle ilgili birçok konuyu kapsamaktadır. Bu bağlamda Nizâmülmülk'ün eseri pratik çözümleri barındıran bir el kitabı olmaktan öte siyasi konjonktürü açıklayan ve hicri beşinci yüzyılda İslam'ın ulaştığı düzeyi anlamamıza yardımcı olan tarihe mal olmuş bir eserdir(Menekşe, 2005, s. 199).

⁸⁵ İslâm'ın erken dönemlerinde iyilikleri emretmek ve kötülüklerden(günahlardan) vazgeçirmek gayesiyle kurulan teşkilâtın başında bulunan görevlidir. Fakat daha sonra çarşı ve pazar işleri başta olmak üzere ticari ilişkileri kontrol etmek gibi görevler üstlenmiştir(Erdoğdu, 2000, s. 131).

Nizâmülmülk eserini yazarken, bu çalışmada da incelendiği gibi Kur'an ve hadis merkezli bir modeli çalışmasının merkezine almıştır. Kur'an'ın üzerinde özellikle durduğu adalet, liyakat, istişare ve cihat gibi kavramlar Nizâmülmülk'ün de üzerinde önemle durduğu kavramlardır. Nizâmülmülk siyasetnamesini yazarken metot olarak öncelikle kendi içinde tartışma, daha sonra vardığı sonucu Kur'an ayetleri, sağlam hadisler ve tarihsel bir hikâye ya da rivayetler üzerinden delil getirerek kanıtlamaya çalışmıştır. Bu bağlamda kitap, Nizâmülmülk'ün devlet idaresiyle ilgili tüm tecrübelerini, saydığımız bu kaynaklarla birlikte özümseyerek ortaya koyduğu bir eserdir. Klasik İslam geleneğine ek olarak entelektüel gelişim sonucunda Kur'an ve hadisin yanında; Büyük İskender gibi tarihsel şahsiyetler, Aristoteles gibi ünlü düşünürler, dönemin Pers hükümdarları ve eski Arap şahsiyetlerini de örnek ve delil göstermiştir. Böylece padişaha sunulan eser Kur'an ayetlerine ve hadislere aykırı olmamak şartıyla tarihsel ve evrensel örneklerle dolu bir eser olmuştur.

Nizâmülmülk devlet teşkilatında idarî, malî ve askerî alanlarda pek çok reform yapmış, çıkabilecek sorunlara karşı ek tedbirler almış ve yaptığı bu düzenlemeler sonucunda Büyük Selçuklu Devleti Ortaçağ'ın en sağlam teşkilatlı devleti haline gelmiştir. Nizâmülmülk'ün katkılarıyla Selçukluların sahip olduğu devlet teşkilatı, yapısıyla kendi döneminde varlık sürdüren ve kendisinden sonra kurulan birçok devlet için örnek teşkil etmiştir. Nizâmülmülk idari teşkilatlanma sürecinde Sâ mânî ve Gazneli devletlerini örnek alarak saray teşkilatı ve büyük divanı kurmuştur. Böylece vezaret, istifa(maliye), arz(milli müdafa), eşraf(teftiş), tuğra(hariciye) divanlarının temellerini atmıştır ve böylece Türk-İslam geleneğinin de temelleri oluşturulmuştur(Nizâmülmülk, 2017, s. xiii).

Nizâmülmülk, Melikşah henüz 18 yaşında tahta geçtiğinde Selçuklu Devleti'nde vezir olarak görev yapıyordu. Melikşah'ın yaşından dolayı devletin en etkin ismi olmuş ve devletin her kurumuyla ilgili derin bilgi ve tecrübelerine sahip olmuştur. Aslında vezirlik yapan kişilerin devlet içerisinde kazandığı ağırlık ve onun politikalarının sultan ve devlete olan etkisi Klausner'ın da belirttiği gibi onun kişiliğine bağlıdır. Örneğin Nizâmülmülk çoğunlukla padişahı bağımsız olarak hareket etmiştir(Klausner, 1973, s.40). Bağımsızlığının getirdiği güç ve irade ile kazandığı bu birikim sonucunda yazdığı siyasetnameyle ilgili Nizâmülmülk şu değerlendirmeyi yapmıştır:

Bir tek padişah ve buyruk sahibi yoktur ki bu kitabı görmezden gele. Özellikle şu devr u devran içinde kitap ne kadar sıklıkla okunsa din ve dünya işlerindeki teyakuzları artar

da artar ve dahi dostu düşmandan ayırmaktaki ustalıkları pekişir. Böylece önleri aydınlanır ve isabetli kararlar vermek için yüzleştikleri kapılar açılır. Diğer yandan padişahlık, dergâh u bergâh, divan u meydan, meclis ve emval, halkın ve ordunun halleri, vergi işleri ve bunun gibi nice meseleye vâkıf olurlar. Ülke sathında, yakın uzak, önemli önemsiz dönen ne var ise kendilerinden gizli saklı kalmaz. Allahü Teâlâ'nın rızasına ve iki cihanın mutluluğuna nail olurlar(Nizâmülmülk, 2017, s.4).

Nizâmülmülk bu eseriyle birlikte, tüm idari yapının inceliklerini ortaya sermeyi ve yönetimin işleyişini gözler önüne sererek sorunları teşhis ve tamir yapabilme imkânına ulaşmayı hedeflemiştir. Bu hedefi doğrultusunda ortaya koyduğu eserin tüm padişahlar ve yöneticiler için başucu kitabı olacağı hakkında bir iddiası bulunmaktadır.

5.3.2. Nizâmülmülk'e Göre Egemenlik ve Yönetimin Meşruluğu

Nizâmülmülk eserinin genelinde ideal bir yönetici portresi oluşturmaya çabalar. Onun eserinde belirttiği üzere “Cihan hükümdarının ilmi, birçok aydınlığın kendisinden beslendiği, insanların yolunu aydınlatıp onları karanlıktan bir mumu andırır”(Nizâmülmülk, 2017, s. xxii). Nizâmülmülk'e göre yönetimin meşruluğu Allah'a dayanır ve egemenlik Allah vergisi bir nimettir. Allah bu nimeti seçtiği bir yöneticiye vererek, onun eliyle dünyada olan fitne ve kargaşaları onun eliyle ortadan kaldırır(Nizâmülmülk, 2017, s. 11). Meşruluğun temeli Allah'a dayandığı içinde bunu sorgulamak ya da karşısında bulunmak anlamsız bir çabadır. Egemen gücün seçim süreci ise liyakat ve itikat ölçülerine bağlanmıştır. Nizâmülmülk yönetimin seçimi ve meşruluğunu şu şekilde açıklar: “Muhakkak Allahü Teâlâ, onun liyakat ve itikadı ölçüsünce kendisine devlet ve memleket verdi. Cihanı ona bağlı kılarak onun iktidar ve saygınlığını dünya âleme erıştirdi. Bütün cihan ahalisi vergiye bağlandı ve ona yakın oldukları endazede kılıcının gazabından sakındırabilir.”(Nizâmülmülk, 2017, s. 13). Yönetici, Allah'ın kendisine verdiği bu nimetten dolayı şükretmeli ve Allah'ın rızasını gözetmelidir. Aynı zamanda verilen bu nimetin beraberinde bir külfeti de getirdiğini unutmamalıdır. Nizâmülmülk yöneticiliğin külfetini Allah'a verilecek hesaba bağlamaktadır ve konuyu şu sözler ile açıklamaya çalışmıştır:

Âlemin efendisi, saltanatı hep süresi şunu kesinlikle bellemelidir ki, o büyük gün, hükmettiği halka dair bizatihi kendisi hesap verecektir; bu hesabı başka birine havale etmesi söz konusu olmayacaktır. Mademki hal böyleyken böyledir, bu büyük meseleyi başkasına bırakmasa gerektir. Elinden geldiğince, gizliden yahut açıktan halkla hemhal

olması, halka kıyan elleri kırıp zalimlerin zulmünden halkı muhafaza etmesi sonucu gelecek bereket onun hükümet çağlarına dokunur inşaallâhu Teâlâ(Nizâmülmülk, 2017, s. 16)

Bu doğrultuda yöneticiler kendilerine lütfedilen yöneticiliğin hakkını vermek ve sorumluluklarını doğru şekilde yerine getirmek amacıyla dünyada ki kargaşalara engel olmalı, yolsuzlukla mücadele etmeli, atama yaparken liyakate önem vermeli, hainlere ve isyankârlara gereken cezaları vermeli, ancak bu cezaları verirken adaletli olmalı ve af kapısını açık tutmalıdır(Eşmeli, 2016, s.140).

5.3.3. Nizâmülmülk'e göre Yöneticiler ve Yardımcıların Durumu

Nizâmülmülk eserinde yöneticiler ve yardımcıların durumunu bir arada değerlendirmeye özen göstermiştir. Yönetici sahip olduğu tüm özellikleri yardımcılarında da aramalı ve onları her an denetim altında tutmalıdır. Nizâmülmülk'ün temel önermesi yardımcıların başkanın aynası olduğudur. Başkanın yönetiminin niteliği yardımcıları sayesinde gün yüzüne çıkar ve halk başkanını, başkanın seçerek atadığı yardımcılar sayesinde tanır. Örneğin başkan ne kadar adil olursa olsun yardımcılar zalimse başkanın adaleti halka ulaşmaz ve başkan adil olarak tanımlanamaz.

Nizâmülmülk'ün üzerinde durduğu en önemli gördüğü makamlardan birisi vezirlik makamıdır. Bunun için vezirlerin seçimi ve görevlerini icra süreci sıkı denetim altında tutulmalıdır. Başkanın ve memleketin esenlik yahut kargaşa içinde bulunup bulunmayacağı vezirlerin şahıslarına bağlıdır. Vezir iyi tabiatlı biriye o memleket kalkınır, ordu ve reaya hoşnut ve huzurlu olur, padişah ise halk tarafından sevilir ve kaygılarından azade olur. Vezir kötü huylu ve ehil dışı biriye padişaha olan sevgi azalır ve memlekette karışıklıklar meydana gelir(Nizâmülmülk, 2017, s. 29). Memlekette idari işler vezir eliyle sonuçlandırılır. İdarenin durumu vezirin görevlerini yerine getirip getirmemesine bağlıdır. Nizâmülmülk'ün kendisinin de vezir olduğu düşünüldüğü zaman onun vezirliğe verdiği önemin değeri daha net şekilde anlaşılır. Nizâmülmülk'e göre başkan devletin başında bulunurken devletin asıl yönetimi vezirler aracılığı ile yapılmaktadır.

Nizâmülmülk'ün başkanın yardımcıları arasında önemli gördüğü makamlardan biriside kadılık makamıdır. Her nasıl ki idari görevler vezirlere bağlıysa adli görevlerin

temelden bağı olduğu nokta kadılardır. Nizâmülmülk, başkanın seçtiği ve atadığı kadılar üzerinde mutlak şekilde kontrol sahibi olması gerektiğini öğütlemiştir. Kadıları seçerken titizlik içerisinde hareket edilmesi gerektiğini ve kadıların harama meyletmemesi için onlara yeterli miktarda maaş bağlanması gerektiğini söyler(Nizâmülmülk, 2017, s. 53).

Nizâmülmülk, idari ve adli işlerin yürütülmesi için seçilen vezir ve kadıların yanı sıra ekonomik hayatın temelini oluşturan iktâ sahipleri ve denetim mekanizmasının önemli bir ayağını oluşturan muhtesipler hakkında da ayrıntılı değerlendirmeler yapar. Nizâmülmülk ekonomi ve belediye işleriyle görevli olan bu memurların seçim sürecinde dikkatli olunması gerektiğini ve bu görevlilerin sürekli kontrol altında tutulması gerektiğini söylemiştir. Ekonomi alanı Nizâmülmülk’ün üzerinde önemli durduğu meselelerden birisi olmuştur. Ülke ekonomisinin düzgün şekilde işlemesi ve insanların refah seviyesinin yüksek tutulması başkanın en önemli görevlerinden birisidir. Nitekim Nizâmülmülk’ün siyasetname eserini yazdığı dönem Müslümanların muazzam derecede büyük servetlere sahip oldukları bir dönem olmuştur. Nizâmülmülk İslam devletlerinin sahip oldukları bu zenginlikten dolayı padişahların daha çok cömert olması gerektiğini savunmuştur. Delil olarak Sultan Tuğrul’un son derece cömert bir yönetici olduğunu, bir yere giderken bile yirmi katır yükü yiyecek ile birlikte gittiğini ve tüm bu yiyecekleri insanlara ikram ettiğini belirtmiştir(Nizâmülmülk, 2017, s. 185). Aslında bu geleneğin Türkistan Hanları’nın töresine aykırı olduğu halde İslam’da övülen bir davranış olduğunu söylemiştir. Bundan dolayı Nizâmülmülk, Türkistan Hanları’nın sahip olduğu törenin yanlış olduğunu şu hadis ile kanıtlamaya çalışmıştır: “Ekmeği ve yemeği Allah’ın kullarından esirgmeden cömertçe saçmak saltanat ve devletin ömrüne ömür katar”(Nizâmülmülk, 2017, s. 186). Ayrıca şu hadisi kanıt göstermiştir: “Cimriler cennete girmeyeceklerdir”(Nizâmülmülk, 2017, s. 188). İslam dini yahut diğer dinlerde tarih boyunca her dönemde insanlara yardım etmek ve cömert olmak övülmüş bir davranıştır. Nizâmülmülk de eserinde cömertliği övmüş ancak cömertliğin israfa sebep olmaması gerektiğini belirtmiştir. Bu noktada devlet hazinesi ile sultanın kişisel hazinesi arasında bir ayrım getirerek devlet hazinesinden ‘cömertçe harcama’ yapılmaması gerektiğini söylemiştir. Cömertliğin temeli padişahın öz sermayesine dayanmalı, ekonomik dengenin ve hazinenin durumunun harcamalar ile sarsılmaması gerektiğini söylemiştir. Nizâmülmülk devlet hazinesini şu şekilde planlamıştır:

Öteden beri padişahların hazine-i asl ve hazine-i harç olmak üzere iki hazinesi olagelmıştır. Elde edilen gelirleri hazine-i harca değil de daha çok hazine-i asla koyarlardı. Hükümdar bir zaruret olmadıkça hazine-i asıldan harcama yapılmasını buyurmazdı. Şayet buradan bir şey alınırsa tekrar yerine koymak üzere ödünç alınırdı. Olağanüstü durumlarda ihtiyaç duyulursa hükümdarın kaygılanmasına neden olur ve böylece söz konusu mesele hakkıyla yerine getirilemeyip aksamalar meydana gelir. Silât, erzak ve teşrifatta bir kusur vücuda gelmesin ve harcamalar yolunda gitsin diye vilayetlerden alınıp hazineye konan hiçbir mala asla el sürülmezdi. Bu şekilde hazineler her daim mamur idi. Padişahların töresi işte bu şekilde idi(Nizâmülmülk, 2017, s. 335).

Bu doğrultuda padişah her zaman acil durumlar ve savaşlar için hazinede gereken parayı bulundurmalı ve hazineden kendisi için ayrılmamış kısımlarına el sürmemeledir. Kendi kontrolü altında bulunan malından ise elinden geldiğince cömert şekilde harcama yapmalıdır.

Nizâmülmülk eserinde, adalet ve ordu konuları üzerinde geniş açıklamalar yapmış örnekler vermiş ve teşhislerde bulunmuştur. Fakat eserin genelini yayılmış olan ve incelenen tüm kavramların düzgün şekilde işletilebilmesi için ekonomi üzerinde özel olarak durmuştur. Birçok vezir finansal sistemi kontrol etmek, vergi politikalarını belirlemek ve vergileri toplamak konusunda sorumluluk sahibidir. Bu doğrultuda Nizâmülmülk, ülkenin en uç noktalarında, illerde ve büyük şehirlerde bulunan mükellefleri kapsayan vergi ve haraç politikalarını ülkenin geneline yaymıştır(Klausner, 1973, s. 39). Vergilerin düzgün şekilde toplanması ne kadar önemliyse, hazinede toplanan paranın israf edilmeden düzgün şekilde harcanması da aynı şekilde önemlidir. Bu doğrultuda Nizâmülmülk en çok israfın yapılabileceği saray harcamaları konusunda bir görevlinin bulunması gerektiğini ve sarayın harcamalarına ilişkin gerekli malumatların toplanarak hükümdara verilmesi gerektiğini belirtir(Nizâmülmülk, 2017, s. 121).

Ekonomik hayatı ilgilendiren bir diğer konu işsizliktir. Nizâmülmülk sultanın görevlerinden birinin işsizliğin önüne geçmek olduğunu ve asla bir kişiye iki iş verilmemesi gerektiğini söylemiştir. Bir kişiye iki iş verildiği takdirde kesinlikle iki işten birisinin aksayacağını ve gereğince yerine getirilemeyeceğini belirtmiştir. Öte yandan birçok işin tek bir kişinin üzerine yüklenilmesi üzerine liyakatli, gayretkeş, takdire şayan, tecrübeli ve işin ehli kişiler işsiz bırakılarak bir köşeye atılmış olur(Nizâmülmülk, 2017, s. 229-230). Ekonomiyle ilgili başka bir mesele ise kitabın 51. faslında geçen bütçe ve maliye politikalarıyla ilgilidir:

Vilayetlerden hâsıl olan gelirler yazılarak toplamı ve yapılan harcamalar ortaya çıkarılsın. Bunda umulan fayda şudur ki, vergiler-giderler ortaya koyup doğru bir şekilde hesaplandığında gerekli görülen miktar çıkarılıp üstü çizilmelidir. Şayet sonuçta birinin bir diyeceği varsa yahut bir tasarrufta bulunacaksa sözüne itibar edilmeli, eğer haklı bir talepte bulunuyorsa istediği mal tahsis edilmelidir. Böyle hesapta bir açık yahut bir eksik olma durumu söz konusu ise derhal denetlenmelidir”(Nizâmülmülk, 2017, s. 343).

Bu doğrultuda Nizâmülmülk güçlü bir mali yapı ve hazinenin gelirlerinin maksimize edilmesi için sultanların tedbir alması gerektiğini belirtmiştir. Bu doğrultuda Nizâmülmülk, İslam dünyasında daha önce de bulunan ikta sistemini Türk-İslâm geleneğine uygun hale getirerek askeriye ve ekonomiyi birleştirmiştir. Daha sonra bu sistemi daha etkin hale getirmek için ikta topraklarını ülkenin geneline yaymayı hedeflemiş ve bu hedefinde oldukça başarılı olmuştur. Nitekim Selçuklularda ilk defa Melikşah döneminde(1073) yılında uygulamaya konan askerî ikta sistemi 1087 yılından sonra tüm ülkeyi kapsayacak şekilde uygulanmıştır(Özaydın, 2018, s. 18).

5.3.4. Nizâmülmülk’ün Adalet Tanımı

Padişah, Allah onu yönetici olarak seçtiği için şükür etmelidir. Onun şükür ve rızası halka yapılan ihsan ve onlar arasında yaygınlaştırılan lütuf ile sağlanır. Nizâmülmülk padişahın verdiği kararlarda hakkaniyetli ve adaletli olması gerekliliğini şu örnek ile delillendirmiştir:

İşittim ki bir padişahın kulakları ağır işitirmiş. Mütercimlerin, haksızlığa uğrayan kişilerin sözlerini ona yanlış aktaracaklarından, dolayısıyla vereceği kararın meseleye uygunsuz düşeceğinden kaygı duymuş. O da tanıyabilmek için, haksızlığa uğrayan kimselerin kırmızı elbise giymelerini bunlar dışındaki kimselerin o renk bir giysi giyinmemelerini ferman buyurmuş. Bu padişah bir filin üstüne kurulur ve bir ovada bekler ve kırmızı giyinen herkesin orada toplanmasını emredermiş. Daha sonra boş bir alana geçer ve onları tek tek yanına çağırır, yüksek bir sesle vaziyet ve şikâyetlerini dile getiren insanların dertlerine deva olurmuş(Nizâmülmülk, 2017, s. 18).

Nizâmülmülk’ün verdiği bu örnekle padişahların her ne olursa olsun adaleti gerçekleştirmesi gerektiğini belirtmiştir. Zaten Nizâmülmülk siyasetnamesinin en temel kavramlarından ve vurgularından birisi adalet ilkesidir. Padişahın adil olması onun hem bu dünyayı hem de ahireti kazanmasına vesile olacaktır. Ayrıca adaletin gerçekleşmesi

sadece dert ve davaların çözülmesiyle, yani yargı kararlarının doğru şekilde verilmesiyle yerine getirilmez. Padişahın en önemli görevlerinden birisi de yeryüzünü imar etmektir. Fakat bu imarın sonucunda belirlenen bir vergi politikası vardır. Bu noktada vergi tahsildarları belirlenirken titizlik içerisinde hareket edilmeli ve bu tahsildarların denetimleri de son derece sıkı şekilde yapılmalıdır. Bu şekilde yolsuzlukların ve adaletsizliklerin önüne geçilecektir(Nizâmülmülk, 2017, s. 28). Nitekim bir ülkenin adil şekilde yönetilmesi sadece padişahın emir ve yasakları ile yerine getirilebilecek bir şey değildir. Devletin adına çalışan tüm memurlar ve yönetici kesiminin hepsi adaletin sağlanması görevinde padişahla birlikte birinci derecede sorumludur. Bu noktada padişaha düşen en önemli görev idari alanda yetki sahibi olan insanların sıkı şekilde kontrol edilmesi ve denetlenmesidir(Nizâmülmülk, 2017, s. 29). Bu denetim sonucunda görevini suistimal eden görevliler derhal görevden alınmalı ve bir daha asla görevlendirilmemelidir. Nizâmülmülk bu önerisini şu iki örnekle destekler: “Aristoteles dahi Kral İskender’e böyle öğüt verdi: Etkin makamda görev yapan birini görevden azlettikten sonra, düşmanla gizlice elbirliği edip seni ortadan kaldırmaması için, onu tekrar göreve atama!”(Nizâmülmülk, 2017, s. 39).

Nizâmülmülk’ün adalet ile bağlantılığı olarak incelediği konulardan birisi de yargı meselesidir. Padişahın rollerinden birisi de düzgün bir yargı sistemi oluşturmak ve bunun düzgün bir şekilde işlemesini sağlamaktır. Bu doğrultuda liyakat dikkate alınarak kadı atamaları yapılmalı ve kadıların vaziyetlerinden her an haberdar olunmalıdır. Kadılık müessesesi, erken İslam Dönemi’nden beri bütün İslam ülkeleri için en önemli kurumlardandır. “Yeryüzünde insan topluluğu ve devlet oldukça, bir yargıç da vardır”(Ortaylı, 2017, s. 11). Bundan dolayı kadılar; âlim, zahit ve halkın malında gözü olmayan kişiler arasından seçilmeli ve harama meyletmemeleri için ihtiyaçları doğrultusunda maaşa bağlanmalıdır(Nizâmülmülk, 2017, s. 53). Nizâmülmülk’ün yargı bahsinde öne sürdüğü en önemli önermelerden birisi de hukukun herkese eşit şekilde uygulanması ve kimsenin istisna zırhına bürünmemesi gerektiğidir. Nizâmülmülk konuyla ilgili şu hikâyeyi delil getirmiştir: Gazneli Mahmut, sipâhsâlârı Ali Nûş-Tekin ve Muhammed Arabî ile sabaha kadar şarap içmiştir. Sabaha doğru Ali Nûş-Tekin sarhoş olmasına rağmen evine gitmek istemiştir. Sultan buna izin vermemiş ve muhtesip seni sarhoş görürse had cezası uygular ve kırk sopa vurur demiştir. Ali Nûş-Tekin muhtesibin böyle bir şeye cesaret edemeyeceğini düşünerek evinin yolunu tutmuştur. Muhtesip onu sarhoş bir şekilde yakalayınca atından indirmiş ve kırk sopa vurduktan

sonra evine götürmüştür. Ertesi gün padişah Ali Nûş-Tekin'i huzuruna çağırarak halini sormuştur Ali Nûş-Tekin ayaklarının altını padişaha göstererek durumdan bahsetmiştir. İşte bu şekilde devletin yargı sistemi düzgün şekilde düzenlenmeli, ceza sistemi sağlam temeller üzerine kurulmalı ve bu sistemler hiçbir istisna söz konusu olmadan herkese eşit şekilde uygulanmalıdır(Nizâmülmülk, 2017, s. 57-58). Bu örnekle padişah, kim olursa olsun rütbelerin yanında değil hukukun yanında durulması gerektiğini göstermiştir. Fakat bilindiği üzere Gazneli Mahmut gibi şahsiyetler tarih sahnesinde istisna şahsiyetlerdir. İslam dünyası içerisinde Gazneli Mahmut'un adalete karşı gösterdiği bu hassasiyet birçok yöneticinin adalet anlayışından oldukça üstündür. Nizâmülmülk adaletle ilgili sunduğu bu hikâyenin yanında delil olarak şu hadisleri nakletmiştir: "Peygamber aleyhissalatu vesselam: 'Adalet dünyanın izzeti ve sultanın gücüdür'"(Nizâmülmülk, 2017, s. 64). Yine Hz. Muhammed şöyle demiştir: "Sırf Allah hatırına bu cihanda adaleti gözetenler kıyamet günü inciden minderlere kurulurlar."(Nizâmülmülk, 2017, s. 64). "Adaletle hükmedenler cennette aileleri ve idare ettikleri kişilerle birlikte nurdan saraylarda ikamet edeceklerdir."(Nizâmülmülk, 2017, s. 78). Nizâmülmülk bu ve buna benzer birçok hadis ve hikâye ile adaletin gerekliliğini açıklamaya ve kanıtlamaya çalışmıştır. Bu doğrultuda tüm yöneticilerin adaletli olması gerekliliğini son derece ayrıntılı şekilde incelemiştir. Padişah kararlarını alırken bilgi sahibi olmadan adım atmaması gerektiğini ve bilginler ile istişare etmesi gerektiğini de belirtmiştir. Yöneticilerin bunları yapmasıyla birlikte iki cihanda da kazançlı çıkacağını belirtmiş ve bilge padişahları örnek göstermiştir:

Bilge padişahlara bir bak ki nasıl hatırı sayılır işler yaparak avazelerini âleme Davut gibi salmış ve bu kubbede hoş bir seda bırakmışlardır. Feridun'a bir bak ve İskender'e ve Erdeşîr'e ve Nûşîrevân'a ve Dârâb'a ve Emirül-mü'min Ömer ve Emirül-mü'minin Ali efendimize ve Ömer bin Abdulaziz'e ve bir bak Harun reşid'e ve Me'mûn'a ve Mu'tasım'a ve İsmail b. Ahmet Sâ mânî'ye ve bir bak Mahmut bin Sebüktekîn'e... Allah cümlesine rahmetiyle muamele etsin(Nizâmülmülk, 2017, s. 79).

Bu yöneticilerin ortak noktası adaletle hükmetmeleri ve Kur'an merkezli siyaset anlayışlarıdır. Nizâmülmülk örneklerini titizlikle seçmiş ve padişahların adaletin bekçisi olması gerektiğini belirtmiştir. Bu sayede isimlerinin nesiller boyu anılacağını ve onlara dua edileceğini söylemiştir. Ayrıca Nizâmülmülk'ün eseri bu şahsiyetlerin adaletleriyle ilgili örnekler ile doludur.

Nizâmülmülk padişahların toprakları üzerinde ‘kontrol mekanizmasını’ çok iyi kurmasını ve ülkesinde olan biten her şeyden haberdar olmasını öğütler. Teorik olarak öne sürülen tüm kavramlar, Kur’an ve hadis merkezli yönetim, adalet, liyakat, istişare ve yargı politikalarının hepsi otoritenin sağlanması ve devlette olan biten her şeyden haberdar olmakla mümkün olabilir. Bu doğrultuda Nizâmülmülk padişahların sürekli olarak istihbarat toplaması gerektiğini söyler. Bu sayede ülkesinde bulunan bütün fakir fukaradan, kimi kimsesi olmayanlardan haberi olur ve onların haklarını gözetebilir. Nitekim Gazneli Mahmut ülkesinin her yanına casuslar görevlendirmiş ve bir insan tavuğunu bile kaybetse hemen haberdar olmuştur. Böyle olaylardan hızlı şekilde haberi olduğu için hemen gerekli soruşturmaları yapmış ve gereken cezaların verilmesini sağlamıştır(Nizâmülmülk, 2017, s. 93). Nizâmülmülk’e göre padişahların tahtta kalmalarının en önemli sebeplerinden birisi bu istihbarat ağı ve nizamdır. Bu mekanizmada aksaklıklar bulunsa bile memur olarak görev yapanların, ikta sahiplerinin ve gulamların dikkatli olması sağlanmış olur. Padişahın kurduğu istihbarat ağında hiçbir aksaklık bulunmasa bile padişah tedbirli davranmalı, görevlendirdiği kişilerin yerlerini iki yılda bir değiştirmeli ve onların bulundukları yere çakılıp makamlarının arkalarına sığınmalarını engellemelidir(Nizâmülmülk, 2017, s. 51). Böylece bu kontrol mekanizması ve korku içerisinde yaşayan memurların halka düzgün ve iyi muamele etmelerini sağlamış olur.

5.3.5. Nizâmülmülk’e Göre Liyakatin Önemi

Hiz. Muhammed döneminde başlayan ve Dört Halife Dönemi’nde de devam eden işi için ehline verme geleneği(liyakat), Nizâmülmülk’ün de üzerinde durduğu önemli kavramlardan birisidir. Nizâmülmülk, padişahın liyakatli nedimler edinmesini ve sadece onlarla dostluk kurmasını, devlet memurları, devletin ileri gelenleri, yönetici kesimi, askerler, sınır muhafızları, sipehsâlâr⁸⁶ ile dostluk kurmaması gerektiğini öğüt vermiştir. Çünkü bunun şımarıklığa sebep olacağını ve liyakatli olsalar bile kurulan dostluktan ötürü görevlerini suistimal edebileceklerini belirtmiştir(Nizâmülmülk, 2017, s. 123). Nizâmülmülk’ün konuyla ilgili getirdiği hadis delili şu şekildedir: Muhammed(s.a.v.) şöyle buyuruyor: “Allah’ın kullarına incitmesin ve dertleriyle dertlensinler diye salihlere, takva sahiplerine ve doğru işlerde bulunan insanlara vazife teklif edilmelidir;

⁸⁶ Serasker veya başkomutan.

gönlünde Allah'a ve resulüne garez besleyen birisinin Müslümanların başına getirilmesi hıyanet etmek demektir''(Nizâmülmülk, 2017, s. 342). Nizâmülmülk'ün liyakatle bağlantılı olarak üzerinde durduğu başka bir konu ödül-ceza sistemidir. Nizâmülmülk bu sistemin yönetimin selameti için çok önemli bir sistem olduğunu belirtir. Bir işi gereğince yerine getiren insanları gecikmeden ve yeterince takdir edilmelidir. Ayrıca kişiler konumuna ve yaptığı işe göre ödüllendirilmelidir. Yaptığı işi suistimal eden kişiler ise suçluları caydırmak, işleri düzene sokmak ve örnek teşkil etmesi için kişinin gereceğince cezalandırılması gerektiğini belirtir. Böylece insanlar işlerini gerektiği gibi yaptıkları zaman takdir edilip ödüllendirileceklerini, işlerini gereğince yerine getirmedikleri zaman ise hor görülüp cezalandırılacaklarını bilirler(Nizâmülmülk, 2017, s. 189). Padişah bu tür işleri çok sıkı tutmalıdır ve ödüllendirme sisteminde birçok kişiyi aynı anda terfi ettirirken dikkat etmelidir. Çünkü bir şeyin sayısı arttıkça değeri düşer, değeri düşen şeyin ise saygınlığı azalır. Bu hususta hem ödüllendirirken hem cezalandırırken ipin ucunu sıkı tutmalıdır ve mevkilerin değerleri düşürülmemelidir(Nizâmülmülk, 2017, s. 216).

5.3.6. Nizâmülmülk'ün İstişareye Verdiği Önem

Nizâmülmülk istişare kavramını liyakat⁸⁷ kavramıyla birlikte açıklar. Nizâmülmülk istişare kavramını açıklarken özellikle memurların ve başkan yardımcılarının seçimi ve özellikleri üzerinden konuyu inceler. Padişahın herkes ile sadece kendi uzmanlık alanlarında istişare etmesi gerektiğini ve kimsenin işini başka işlere karıştırmaması gerektiğini öğütler. Padişahın seçtiği nedimlerle; eğlenceye, seyrana, ava, çevgâna, yemeye-içmeye ilişkin ne varsa istişare edebilir. Çünkü nedimler bunun için vardır. Fakat nedimler hiçbir zaman padişahlara meclis içerisinde şunu yap bunu yapma dememeli ve devlet işleriyle ilgili istişare etmeye kalkmamalıdır. Herkesin bir görevi vardır ve herkes kendi görevini yapmalıdır. İmarat, harp, taarruz, siyaset, makam, sefer, ordu ve reaya ile ilgili meseleler konusunda istişare; bu iş için seçilmiş vezirlere, ekâbir ve devletin ileri gelenleriyle yapılmalıdır(Nizâmülmülk, 2017, s. 124). Padişah 'doğru istişare' etmeli ve fikir almak istediği konuyu kendi yakınlarına ya da nedimlerine değil o işin ehline danışmalıdır. Meselelerle ilgili istişare etmek kişinin güçlü

⁸⁷ Nizâmülmülk'ün eserinde liyakat'e son derece önem verilmiştir fakat kitapta 'Türkmenlerin Her Türü Hizmet Alınmalarına Dairdir' adlı yirmi altıncı fasıl bulunmaktadır. Nizâmülmülk'ün bu noktada Türkmenlere pozitif bir ayrımcılık yapılmasını istediğini belirtebiliriz(Nizâmülmülk, 2017, s.147).

muhakemesinden ileri gelir. Bir konu hakkında herkesin fikri olabilir. Fakat aralarından birisi veya birkaç kişi o konu hakkında son derece üst seviye bilgiye sahiptir. Bu doğrultuda Nizâmülmülk şunları söyler:

Devlet işlerinde takip edilecek siyaset, âlimler ve cihan görmüşlerle istişare edilerek tespit edilmelidir. Zira birisi kıvrak zekâlı ve basiretli iken bir diğèrinin anlayışı kıt olabilir... Padişah çetin bir mesele ile karşı karşıya kaldığında bahse konu olan şey ile ilgili akıllarından geçeni belirtmeleri, fikirlerini beyan etmeleri için şeyhler, âlimler ve yârenleri ile istişare eylemeli; ileri sürülen görüşleri karşılaştırarak en doğru olanı benimsemelidir. Meselelere dair istişare eylememek kişinin muhakemeden yoksunluk ve başına buyruk olmaklık alametidir(Nizâmülmülk, 2017, s. 127-128).

Nizâmülmülk bu konuya delil olarak ise Hz. Muhammed'i örnek gösterir: “Elhamdulillah âlemin efendisi(Allah başımızdan eksik etmesin) pek dirayetli olduğundan, onda bu haslet(istişare) vardır ve nasıl hareket edeceğini bilmektedir” demiştir(Nizâmülmülk, 2017, s. 128).

5.3.7. Nizâmülmülk’ün Cihada Verdiği Önem

Nizâmülmülk, yazdığı siyasetnamenin büyük bir bölümünde ordunun yapısından, eksiklerinden, ihtiyaçlarından ve yapılması gereken reformlardan bahseder. Çünkü güçlü bir devletin güçlü bir ordu ile ayakta kalabileceğini düşünür. Nitekim Sultan Melikşah’ın muhalifleri ordunun sayısını 400.000 binden 70.000’e düşürülmesini isterken Nizâmülmülk ordunun sayısının 700.000’e çıkarılması gerektiğini savunmuştur(Ocak, 2018, s. 44). Nizâmülmülk’ün güçlü ordu isteğinin arkasında İslam’ın emirlerinden birisi olan cihat etme gerekliliği de bulunmaktadır. Nizâmülmülk ordunun sayısı kadar ordu yönetiminin kaliteli olması gerektiğinden de bahsetmiştir. Bu doğrultuda komutanların seçiminde liyakate önem verilmesi gerektiğini ve böylece başarılı olan komutanların ve askerlerinin ödüllendirilmesini, başarısız olanların ve savaştan kaçanların ise ders olması için cezalandırılması gerektiğini söylemiştir. Tüm bunlar neticesinde çağdaşlarından çok daha üstün bir ordu kurulacak ve bu ordu cihat etme kabiliyetine erişecektir.

Cihadın gerekliliği yanında cihadın kimlere ve nasıl yapılması gerektiği de can alıcı noktalardan birisidir. Nizâmülmülk bu konu üzerinde titizlikle durmuş hatta kitabının bazı fasıllarını bu konuları incelemeye ayırmıştır. Nizâmülmülk cihadı iki ana kavram

üzerine kurmuştur. Bunların birisi savaş diğeri ise eğitimidir. Siyasetnamenin 44. başlığı ‘İslam Hükümdarlarının Düşmanı Olan Sapkın Dinli ve Haricilerin Teşhirine Dair’dir. Bu noktada cihat emrine bağlı olarak belirlenen ilk düşman isyancı olarak tanımlanan haricilerdir. Nizâmülmülk’ün haricilerle ilgili düşünceleri şu şekildedir:

Hükümdarlar ve peygamberlere onlardan daha uğursuz, daha habis, daha sapık bir güruh musallat olmamıştır. Karanlık mahfillerde memleketin yıkımı için çirkin şeyler tasarlayarak din ve devletin yıkılması için gayret ederler. Allah yazdıysa bozsun, bu muazzam devlete göklerden bir bela çatacak olsa bu köpekler inlerinden çıkıp isyan etmek, Şîlik davası gütmek için kulaklarını fitneye, gözlerine orduya dikmişlerdir. Bunların kahir çoğunluğu Râfîzîlerden ve Hurreme-din taraftarlarından güç ve destek alarak ellerinden gelen şer, fesat, katliam, sapıklığı artlarına koymazlar. Bunlar sözde Müslüman, özde kâfirdirler(Nizâmülmülk, 2017, s. 267).

Nizâmülmülk haricilere ek olarak Zerdüşter⁸⁸ ve Hurreme-din⁸⁹ konusunda da derin incelemeler yapmıştır. Bu akımların ortaya çıkışlarından başlayıp İslam dünyasına verdikleri zararlara kadar pek çok konu hakkında ayrıntılı açıklamalar yapmıştır. Bu bağlamda Nizâmülmülk’ün siyasetnamesinin 45. faslı ‘Mezdek’in Zuhuru, Mezhebinin Niteliği ve Nûşîrevân-ı Âdil’in Onu Katletmesine Dair’dir. 46. başlık ‘Ateşperest Sinbâd’ın Zuhuru ve Nişabur Müslümanları Arasında Saçtığı Nifak ve Riyakârlığa Dair’dir. Bunlara ek olarak Nizâmülmülk, 47.ve 48. başlıklarda Bâtınî, Karmatîler ve Hurreme-din’den bahseder. Nizâmülmülk’ün tüm bu ayrılıkçı gruplardan bahsetmesinin sebebi İslam yöneticilerinin bu gruplardan uzak durmalarını istemesi ve onlara karşı her yolu kullanarak cihat edilmesini gerekliliğidir. Bu noktada bu gruplara karşı cihat edilecek en önemli alanlardan birisi de eğitim ve kültür alanlarıdır.

Nizâmülmülk’ün İslam’a ve İslam devletlerine zarar verebilecek birçok farklı akımı inceleyip açıkladıktan sonra bu gruplarla hangi yöntemlerle baş edilebileceğini araştırmıştır. Nizâmülmülk incelediği dini akımların ve zararlı grupların silah zoru ile değil eğitim ve kültürel çalışmalar ile yenilebileceğine inanmıştır. Bu doğrultuda Nizâmülmülk’ün Selçuklu Devleti’ne ve tüm İslam tarihine en önemli katkılarından birisi 1067 yılında açtığı Nizamiye Medreseleridir. Bu eğitim tarzı kültürel gelişimin can damarlarından birisi olmuştur. Zamanla hükümdarların ve yüksek rütbeli kişilerin

⁸⁸ Nizâmülmülk özellikle Zerdüşter din adamı olanı Mezdek’in İslam dünyasına zararları üzerinde yoğun şekilde durmuştur(Mezdek, ateş ile konuştuğunu iddia eden ve sahte peygamberlik iddiasında bulunan bir din adamıdır).

⁸⁹ Hurremiyye olarak da bilinen, Kuzey İran’da gelişen ve Mezdek’in karısından dolayı bu ismi almış olan dini akımdır.

bu medreselere olan ilgisinin artması sonucunda Bağdat, Nişabur, Herat, Merv, Şam, Halep v.b. gibi merkez konuma sahip şehirlerde de açılarak gittikçe yaygınlaşmıştır(Kayaoğlu, 1985, s. 14). Bu merkezlerden birçok yönetici âlim ve memur çıkmıştır. İslam dünyası için en önemli şahsiyetlerden birisi olan Gazzâlî de Nişabur Medresesi'nde eğitim görmüştür.

5.4. Gazzâlî'nin Devlet Anlayışı

5.4.1. Gazzâlî'nin Hayatı ve Eserleri

Gazzâlî 1058 yılında Horasan'da doğmuştur ve İslam'a yaptığı hizmetlerden dolayı 'İmam, Zeynüddin, Hüccetül-İslam' gibi sıfatlarla anılır. Gazzâlî öğrenimi Tus'da yapmış, daha sonra Curcan'da Şafii fıkhi ve diğer ilimlerle uğraşarak bu konularda uzmanlaşmıştır. Daha sonra kişisel gelişimine çok önemli katkılar sağlayan Nişabur'a giderek Cüveyni'den ders almıştır. Cüveyni'nin vefatı üzerine Bağdat'a Nizâmülmülk'ün yanına gelerek onun ikramlarına mazhar olmuştur. Burada 4 yıl boyunca Bağdat'ta bulunan 'Nizamiye Medresesi' müderrisliği görevini yapmıştır. Bu dönem, Gazzâlî'nin en verimli dönemlerindendir. *El-iktisâd fi'l-i'tikâd*(İtikatte orta yol), *Ta'lika ve El-Menhûl* başta olmak üzere birçok eserini bu dönemde yazmıştır. 1105 yılında dönemin sultanı Melikşah'ın oğlu Mehmet Gıyaseddin'in daveti üzerine Nişabur'a gitmiş ve orada ders vermeye başlamıştır. Fakat bir süre sonra bu görevi de bırakarak Tus'a dönmüştür ve 1111 yılında vefat etmiştir(Çapak, 2016, s. 7-8). Gazzâlî'nin vefat etmeden önce, inzivâ döneminde yazdığı ve tüm dünyada yankı bulmuş en önemli eseri İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn'in yazıldığı tarih hakkında ihtilaflar bulunsa da 1095-1101 yılları arasında telif edildiği söylenebilir(Çağrı, 2000, s. 10-13). Eser dört ciltten oluşmakta ve dönemin İslam toplumu ile ilgili geniş eleştiriler ve önerilerde bulunmaktadır. Kur'an ve sünneti temel alarak yazılan eserde; İman, itikad, ibadet, ahlak ve buna benzer birçok önemli konu bulunmaktadır. Gazzâlî'nin vefatına yakın inzivâyâ çekildiği Tus şehrinde yazdığı önemli eserlerinden biriside *Nasihatü'l-Mülûk*(Mülkün sultanlarına) adlı eseridir. Adı geçen eserin Sultan Sencer'e mi yoksa Melikşah'a mı yazdığı konusunda ihtilaflar⁹⁰ bulunmaktadır. Muhammed Şerefüddin'in

⁹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz: İmam-ı Gazâlî, (2016). *Nasihatü'l-Mülûk*(Mülkün Sultanlarına), (Osman Şekerci çev.) Büyüyen Ay Yayınları.

belirttiğine göre; Gazzâlî, Sultan Sencer'in kendisini Barakus'da bulunan ordugâha davet etmesi üzerine yazdığı iddia edilen mektupta şöyle demiştir; “Bundan böyle hiçbir sultanın yanına gitmeyeceğime, hiçbir sultandan bir habbe kabul etmeyeceğime, taassub ve münazarayı terk etmeyeceğime söz verdim. On iki seneden beri bu ahdimde duruyorum, müminlerin emiri ve bütün sultanlar beni bu hususlarda mazur gördüler”(Gazzâlî, 2016, s. 15-19). Böylece Gazzâlî, dönemin en güçlü sultanlarından olan Sencer'in davetini reddetmiştir. Fakat daha sonra bu mektuplaşmalar devam etmiştir ve Gazzâlî, Sencer'in yanına gitmeye mecbur kalmıştır. Aralarında gerçekleşen mülakat sonucunda müderrislik görevini kabul etmek zorunda kalmış ve Tus'a döndükten sonra da çalışmamıza konu olan *Nasihat'l-Mülûk* eserini tamamlayarak Sultan Sencer'e sunmuştur. Zaten Samanîler Dönemi'nde göze çarpan bazı kurumsal eğilimler, Büyük Selçuklu Devleti ve Gazneli Devleti altında daha güçlü bir yapıya kavuşmuştur. Bu dönemde İslam dininin kurumsal yapısı Sünnilik altında daha organize ve sistematik hale gelmiştir. Bu kurumsal gelişim süreci özellikle, ünlü hukukçu ve ilahiyatçı Gazzâlî'nin tasavvuf ve şeriat sentezi yaparak daha zengin bir İslam teolojisinin temellerini atmasıyla sağlanmıştır. Gazzâlî, Sünni yorumu genişleterek ve geliştirerek din ve siyaset otoritesi arasında yaşanan bölünmeyi formüle etme yolunda önemli adımlar atmıştır. Bu formüle etme süreciyle Gazzâlî, sultanların varlıklarının dinsel temellerinin atılmasını sağlamıştır. Böylece Sultanlar, hilafet makamı yanında bulunan ve hilafet kurumuna bağlı geçici bir makam olarak konumlanmıştır(Canfield, 2002, s. 14). Böylece Gazzâlî, İslam'ın bağlayıcı temel kurumu olarak hilafet kurumunu belirlemiş, sultanlık makamının ise hilafet kurumuna bağlı, bağımlı ve aynı zamanda onun koruyucusu olması gerektiğini söylemiştir.

5.4.2. Gazzâlî'ye Göre Egemenlik ve Yönetimin Meşruluğu

Gazzâlî'nin yönetimin gerekliliği ve meşruluğu hakkında ki düşüncelerine baktığımız zaman, mutlak şekilde bir yöneticinin var olması gerektiğini kabul ettiğini görürüz. Gazzâlî'ye göre dünya güvenliğinin, insanların mal, mülk ve huzurlarının sağlanması ancak kendisine itaat edilmesi gereken bir sultanın varlığı ile mümkündür. Bunun kanıtı Gazzâlî'nin de atıf yaptığı birçok örnek ile sabittir. Gazzâlî bu gerekliliği şöyle özetler: Tarih boyunca imamların ve sultanların ölmesi sonucunda yaşanan fitne/fesat hareketlerine baktığımız zaman yöneticinin varlığının olmazsa olmaz bir

gereklilik olduğu görülür. Bir toplumunun yöneticisiz kalması sonucunda kılıçlar çekilir, savaşlar tüm ülkeye yayılır, o ülkede kıtlık baş gösterir, hayvanlar ölür ve üretim durur. Savaşlar sonucunda galip gelen mağlup olanı soyar ve devam eden süreçte de halk bu kılıçların gölgesinde yaşar(Gazzâlî, 1971, s. 177). Halkın bu şekilde helak olduğu bir yerde ibadet ve ilim ile uğraşabilecek insan kalmaz. İşte bu sebeplerden dolayı din ve sultan ikiz kardeşler. Bu kardeşlikte din esas olan sultan ise esas olanın koruyucusudur. Bu ikisi birbirinden ayrılmayan bir bütündür. Esası(temeli) bulunmayan bir bina nasıl yıkılmaya mahkûm ise koruyucusu bulunmayan bir şey de yok olmaya mahkûmdur. Bir yönetici olmaksızın insanlar kendi fikirleriyle, arzularıyla, muhtelif durumlarıyla ve aykırı görüşleriyle baş başa bırakılsalardı şüphesiz hepsi helak olurdu. Bunun çözümü ise insanları bir fikir etrafında toplayabilecek güç ve kuvvete sahip olan ve kendisine itaat edilen bir sultandır(Gazzâlî, 1971, s.177). Gazzâlî bu şekilde yöneticinin varlığının gerekliliğini ortaya koyar.

Sultanın var olmasının gerekliliği açıklandıktan sonra sultanın emir ve hükümlerinde neye göre karar vereceği açıklanması gereken ikinci noktadır. Gazzâlî'ye göre hükümlerin dayanağı Kur'an, sünnet, icma ve akıldır. Fakat bu konularla ilgili bilgileri ezbere bilmek gerekmez, karar verilecek konularla ilgili yeterli bilgiye sahip olmak ve o konuyla ilgili ayetlerin ve hadislerin kitaplardaki yerini bilmek yeterlidir(Gazzâlî, 1994b, s. 316-317). Örneğin bir yönetici, ekonomik hayatla ilgili bir içtihatla bulunacaksa, Kur'an'da bulunan ekonomiyle ilgili ayetleri, hadis kitaplarında bulunan ekonomiyle ilgili hadisleri, o konuyla ilgili daha önceden verilmiş fetva ve içtihat kararlarını bilmelidir. Tabi ki konuyla ilgili Kur'an ve hadise dayanan delilleri ezbere bilmek daha güzel olacaktır. Bunlara sahip olan bir müçtehit, danışman yahut yönetici konuya dair hüküm verme ehliyetine sahip olabilecektir. Burada cevaplanması gereken bir soru daha vardır, içtihat etme ehliyetine sahip olmak demek, her konuda içtihat edilebileceği anlamına gelmez. Gazzâlî bu soruyu şu şekilde cevaplar: "İçtihat edilebilecek konu, hakkında kat'î delil bulunmayan bütün şer'i hükümlerdir"(Gazzâlî, 1994b, s. 320). Yani konu Kur'an ve hadis kaynaklarında bulunmamalıdır. O halde Kur'an ve sünnete aykırı olmamak şartıyla hakkında karar bulunmayan konular içtihadın alanına girer. Tıpkı Nizâmülmülk gibi Gazzâlî de Kur'an ve sünnet merkezli bir yönetim teorisi oluşturmuş ve yöneticilerin İslam'ın temel kaynaklarına göre karar vermesi gerektiğini belirtmiştir.

Gazzâlî'nin ilgilendiği konulardan birisi de yönetimin ve yöneticinin meşruluğudur. Öncelikle çalışmanın önceki kısımlarında belirttiğimiz gibi halifelerin belli başlı özellikleri ve seçim süreçleri vardır. Meşruluğun temeli 'biat' ve 'heyet' seçimine dayandığı zaman meşru bir zemin de kazanmıştır. Gazzâlî'nin de konuyla ilgili fikirleri bu iki temel kavram üzerine kuruludur diyebiliriz. Şöyle ki: İmam, her şeyden önce, halkı idare edebilme ve onlara sözlerini ve emirlerini dinletebilme yeteneğine sahip olmalıdır. Bu yeteneğe sahip olabilmek için öncelikle yeterli ilim ve takvaya sahip olmak gerekir. Halife, kendisi için aranan 'imamlar Kureyş'ten olur' özelliğine de sahipse geriye kalan tek şart onun seçim sürecinin doğru şekilde işletilmesidir. Bu özellik belki de Gazzâlî'nin öne sürdüğü basit gibi görünen fakat en önemli özelliklerdendir. Halife, yönetici olarak görev yapabilmesi için başkası tarafından seçilmeli ve görevlendirilmelidir. Halife, bir toplum, heyet ya da başka bir insan tarafından seçilir ve görevlendirilirse, halifeliliği boyunca sahip olduğu makam için başka birisi hak iddia edemez ve bu makama başkası da getirilemez. Seçim süreci ve meşruluğun kazanılması için gereken son şart ise seçilen kadar seçenin vasıflarıdır. Halifeyi tayin edecek ve görevlendirecek kişinin mutlaka başkasında bulunmayan bazı özelliklere sahip olması gerekmektedir. Seçimi yapacak bu kişi, üç kişi arasından seçilebilir:

- 1- Hz. Muhammed tarafından tayin edilen kişi,
- 2- Kureyş soyundan veya halife tarafından tayin edilen kişi,
- 3- Son olarak kendisine ya da bir büyüğüne başkasının biat etmesi ile güçlü ve nüfuz sahibi bir kişi tarafından tayin edilen kişi(Gazzâlî, 1971, s. 178).

Görevlendirilen bu kişilerin⁹¹ kendi aralarında bir halife seçmesi, halkın geri kalanının biat etmesini gerektirmez. Bu kişilerin 'biat'ı tüm toplumu bağlar. Böylece halife de bulunan özelliklere sahip olan ve seçim sürecini işleten halife görevine meşru şekilde başlar.

Gazzâlî, saltanat usulüne karşıdır. Gazzâlî'nin seçimsiz iktidara karşı olmasını şu sözlerle anlayabiliriz:

‘Eğer ‘İmamiye mensuplarından bazılarının söylediği ve vacip olduğunu iddia ettiği gibi, siz de, ihtilafların ortadan kalkması için Hz. Peygamber –Allah’ın salâtı ve selâmı

⁹¹ Tayin edilen bu kişilerin sayısı zamanın şartlarına göre değişebilir. Örneğin Hz. Ömer'in tayin ettiği ve Hz. Osman'ı seçen heyet 6 kişiden oluşmuştur(Hz. Ömer başlığına bakınız).

ona olsun- veya halifenin bir kimseyi kendisine halef olarak tâyin etmesinin vacip olduğunu kabul etmez misiniz’ denirse, biz deriz ki: Eğer bu, gerçekten vacip olsaydı, şüphesiz Hz. Peygamber–Allah’ın salâtı ve selâmı ona olsun- buna işaret eder ve kendisine bir halef tâyin ederdi. Oysa Hz. Peygamber böyle bir şey yapmadığı gibi, Hz. Ömer de yapmamıştır. Aksine Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali’nin- Allah onlardan razı olsun- imametleri seçim yoluyla gerçekleşmiştir”(Gazzâlî, 1971, s. 181).

Bu sözlerle Gazzâlî’nin seçim usulünü onayladığı, ihtilaflar olsa ve kan dökmesini engelleme için olsa bile saltanat sistemine karşı çıktığı anlaşılmaktadır.

5.4.3. Gazzâlî’ye Göre Yöneticiler ve Yardımcıların Durumu

Memurların seçimi konusu çoğu İslam düşünürünün üzerinde durduğu hassas bir konudur. Çünkü tıpkı Nizâmülmülk gibi Gazzâlî de başkanların yönetim şeklinin, atadığı memurlar aracılığı ile şekil bulduğunu savunur. Gazzâlî, başkan ve yardımcılarda bulunması gereken özellikleri aynı başlıklar altında inceler. Gazzâlî’ye göre yönetim alanı başkan ve yardımcılarının bir arada bulunduğu ve hepsinin birbirinden sorumlu olduğu bir alandır. Başkan adil olsa dahi yardımcıları adil değil ise halk başkanı zalim olarak tanır. Bunun için başkanın nasıl adil olması gerekiyorsa, seçtiği bütün memurların da kendisi gibi adil olması gerekmektedir. Hem Nizâmülmülk hem de Gazzâlî, ünlü düşünür Aristo’nun öğüt ve önerilerinden pek çok örneği kendi eserlerinde kullanmışlar ve Aristo aracılığı ile kendi yöneticilerine öğüt ve önerilerde bulunmuşlardır. Aristo’nun aktardığına göre Thebai’de bir kimsenin ticaretten ayrıldıktan sonra, bir devlet görevine atanabilmesi için aradan on yıl geçmesi gerektiğini söyleyen bir kural vardı(Aristoteles, 2016, s. 95). Böylece memurların görevlerini suistimal etmesi ve devlet gücünü eski ticari ortakları için kullanarak haksız kazanç elde etmesinin önüne geçilmek istenmiştir. Gazzâlî, Aristoteles’in üzerinde durduğu devlet memurluğu ve makam-mevki sevgisi konusu üzerinde *İslam Ahlakı* adlı kitabında önemle durmuştur. Gazzâlî devlet memurluğuna atama yapılırken mevki sevgisi olmayan, ilim ve amel sevgisiyle dolu olan insanlar seçilmesini önermektedir(Gazzâlî, 1996, s. 246-249). “Devlet memurluğuyla ilgili Hz. Muhammed şunları söylemiştir: Devlet memurluğuyla görevlendireceği kişilerde yahut İslam’ı yaymak amacıyla dünyanın çeşitli yerlerine yolladığı kişilerde üç önemli vasıf aranmıştır. Bunlar: Adalet, iffet ve takvadır. Başlarına memur olarak görevlendirdiği halktan da adil kişiye

uymalarını beklenmiştir”(Gazzâlî, 1994a, s. 236). Gazzâlî’ye göre başkanın yardımcılarını başkanları ile gereksiz konuşmalara girmemeli ve onunla yakınlaşmaktan kaçınmalıdır. “Çünkü başkanlar çocuklar gibi kızarlar ve çocukların hoşlandıkları basit şeylerden de hoşlanırlar, ama arslan gibi de kızarlar”(Gazzâlî, 2016, s. 125) der. Ayrıca Gazzâlî akıllı bir memurun devlet başkanı istemedikten sonra kapısına gitmemesini ve ‘iyiyi bildirme’, ‘kötülükten alıkoyma’ için öğüt vermesi gerekse dahi başkandan uzak durmasını öğütlemiştir(Gazzâlî, 2016, s. 215). Bu bağlamda yöneticilerin ve yardımcılarının seçilmesi ve yönetimlerinin devamlılığı için başkan ve yardımcılarında bulunması gereken özellik ve meziyetleri incelemiştir. Gazzâlî’nin bu mesele için getirdiği ilk delil ve örnek Nahl Suresi 90. ayettir: “Allah şüphesiz adaleti, iyilik yapmayı, yakınlarla bakmayı emreder, hayâsızlığı, fenalığı ve haddini aşmayı yasak eder. Tutasınız diye size öğüt verir”(Gazzâlî, 2016, s. 119). Bu doğrultuda ülkenin yönetimini elinde bulunduran başkan ve onun yardımcıları, ayrıca devletin dört bir yanında görevlendirilen her memur bu ayetin birinci dereceden mükellefidir. Onlar bu ayetin gerekliliğini sadece bir Müslüman olarak değil aynı zamanda bir yönetici olarak yerine getirmek zorundadırlar. Bu doğrultuda Gazzâlî devlet başkanını baş mükellef ilan eder. O devletinde olan her şeyden birinci derecede sorumludur. Başkan bu görevi kabul ederek tüm sorumluluğu üzerine almıştır. Samanî hükümdarı İsmail bin Ahmed Horasan’a emirlik göreviyle gittiği zaman ilk emiri “Askerlerden biri az da olsa, halka zulüm yaparsa elleri kesilir”(Gazzâlî, 2016, s. 120). Bu emirden sonra askerlerden birisi evin birinin mutfağına girer ve yiyecek alır. Ev sahibi bu olayı İsmail bin Ahmed’e anlatır. Bunun üzerine İsmail bin Ahmed askeri sorguya çeker ve suçlu olduğu ortaya çıkar. İsmail bin Ahmed askere: “Hatan yüzünden ateşe girmek istemem.” (Gazzâlî, 2016, s. 121) der ve askerin cezasını verir. Gazzâlî yöneticinin sorumluluklarını kitabın geneline bu şekilde örneklerle yayar. Yöneticiliğin bir emanet olduğunu ve emanete mutlak şekilde riayet edilmesi gerektiğini bildirir. Başkan tüm vatandaşlarına merhametle davranmalı, adil olmalı ve emri altında bulunan insanlarda tıpkı onun davrandığı gibi davranmalıdır.

Anlatılan tüm bu özellikler sağlandıktan sonra, devletin ve yönetimin devamlılığını sağlayacak bazı şartların da oluşturulması gerekmektedir. Öncelikle başkan halkın iyiliğini ve rızasını göstermelidir ve bunun için uğraşmalıdır. Başkan kendi istek ve arzularını değil halkın genel teamülünü göz önünde tutmalıdır. Alkollü içkilerden kesinlikle uzak durmalıdır. Gününü kendi işlerini ve kulluk sorumluluklarını

aksatmayacak şekilde planlı olarak yaşmalıdır. Gazzâlî'nin aktardıklarına göre eski devlet başkanları günlerini şu şekilde planlamıştır:

- 1- Allah'a ibadet,
- 2- Devlet işlerine bakmak, haklıyı haksızı ayırmak, işlerin planlanması, devletin politikası, resmi kabullerin yapılması, mektupların yazılması ve elçilerin gönderilmesi için dirayetli ve bilgili kimselerle oturup istişare etme,
- 3- Yeme, yatma ve dünyanın diğer lezzetleriyle meşgul olma,
- 4- Gezinti ve çevresine tetkik(Gazzâlî, 2016, s. 142).

Bu şekilde Gazzâlî yöneticilerin günlük planlarına özen göstermesini ve yönetirken planlı bir yönetim tarzı belirlemelerini önermiştir. Bunun için de hem dünyasını hem ahretini kaybetmeden planlı bir hayat yaşmalıdır. Hz. Muhammed ve Dört Halife Dönemi'nde etkin olan istişare ilkesini de bütün yöneticilere defalarca tebliğ etmiştir. Tüm bunların yanında Gazzâlî yönetimin gerekliliği için bazı ilkeleri şart koşmuştur: Adalet, akıl, sabır ve hâya sizde mutlaka bulunması gereken özelliklerdir, haset, gururlanmak, nekeslik ⁹² ve haksız yere düşmanlık ise kendinizden mutlaka uzaklaştırmanız gereken özelliklerdir(Gazzâlî, 2016, s. 144).

Gazzâlî'ye göre yönetimin temel ayaklarının birisine de başbakanlardır(vezirlerdir). Devletin başında olan yönetici(sultan), kendisine sürekli yol gösterecek, kendisiyle istişare edecek, yanlış yaptığı zaman onu uyaracak doğru yaptığı zaman ise onun arkasında duracak bir vezir seçmelidir. Eflatun(platon):

Düşmanını mağlup etmek arzusunda olan idareci, nefesine karşı kuvvetli olmalı, çok konuşmaktan çekinmeli, içinden alacağı tedbirleri düşünmelidir. Akıllı, şerefli ve halkın kalbine giren yardımcısıyla(veziriyle), yapacağı işleri konuşmalı, kendisine ulaştırılan haberler üzerine onunla eğilmelidir. Bu hasletleri toplamış bulunan başkan düşmanının gözünü korkutur, hiç kimse de onda bir kusur göremez(Gazzâlî, 2016, s. 152).

Bu şekilde başkanın meşruluğu pekişir, halk arasında sevgi saygısı artar, başbakan halk tarafından sevilirse başkanda aynı şekilde sevilir ve başkanın otoritesi pekişir. Tüm bunlardan sonra başkan güçlkle kurduğu otoritesinin sarsılmaması için otoritesini arttıracak bazı tedbirler almalıdır. Başkan kötü tabiatlı ve çıkarıcı insanların etrafına birikmesine engel olmalı ve onları uzaklaştırmalıdır. Sadakatinden emin olmadığı ve

⁹² Cimrilik.

şüpheli davranış sergileyen insanları devlet işlerinden ve devlet meclisinden uzak tutmalıdır. Kendisinden her an bir şeyler koparmak isteyen insanları huzurundan anında def etmelidir. Bulunduğu iş hakkında bilgisi olmayan vasıfsız insanları meclise almamalı ve bunlar hali hazırda mecliste bulunuyorsa derhal uzaklaştırmalıdır. İrz ve namus sıkıntısı olanları devlet görevlerine atamamalı ve devlet görevinde olanları da uzaklaştırmalıdır. Halkın durumunu, şikâyet ve önerilerini başkana iletmedikleri halde başkandan duydukları her şeyi halka ileten kimseleri meclis ve devlet işlerinden uzaklaştırmalıdır(Gazzâlî, 2016, s.153). Ürdişir şöyle söyler: “Başbakan önce kendi etrafındakileri ıslâh etmeli ve dürüst olan kimseleri etrafına toplamalıdır. Bunu yapmaya gücü yetmeyen başbakanın, halka yönelmeye ne hakkı vardır”(Gazzâlî, 2016, s. 156). Gazzâlî aktardığı bu hikâye ve delillerden sonra Şuara Sûresi 214-215. ayetleri ile son uyarısını yapar: “Önce en yakın hısımlarını uyar, sana uyan mü'minleri kanatların altına al” buyrulmuştur. Gazzâlî'nin aktardığı bu örnekler başkan kadar yardımcılarının da ne kadar önemli olduğu konusunu vurgulamaktadır. Gazzâlî'nin yöneticilerde aradığı önemli özelliklerden birisi de yöneticilerin ferasetli olması gerekliliğidir. Gazzâlî Aristo'dan şunları aktarmıştır:

İdarecilerin en hayırlısı keskin görüşte şahin gibi, etrafına toplamış bulunan insanların da kartal gibi olanıdır. Yani başkan işlerin varacağı sonuç hakkında son derece uyanık, görüş ve feraset sahibi olursa kendi yanında veya devletin diğer hizmetinde çalışanlar da onun gibi olurlar. Böylece idareci ülkesinin durumunu düzene sokar ve vatandaşlarının işleri de yolunda olur(Gazzâlî, 2016, s. 157).

Bu açıdan bakıldığı zaman başkan yöneten başbakan, emri altında bulunan memurların nasıl olmasını istiyorsa kendisi de bu doğrultuda hareket etmelidir. Kendisi adil ise memurları adil, kendisi merhametli ise memurları merhametli, kendisi affedici ise memurları da affedici olacaktır. Ürdişir şöyle demiştir: “Başkan önce kendi etrafındakileri ıslâh etmeli ve dürüst olan kimseleri etrafına toplamalıdır. Bunu yapmaya gücü yetmeyen başkanın, halka yönelmeye ne hakkı vardır”(Gazzâlî, 2016, s. 157). Başkan ve yardımcılar bir bütündür. Yardımcıların hareketleri başkana, başkanın hareketleri de yardımcılara göre şekillenir ve yöneticiler ile yardımcılar yönetim konusunda birbirine bağlıdır.

Gazzâlî'nin üzerinde durduğu önemli alanlardan birisi de ekonomik hayattır. Başkanların en önemli sorumluluklarından ve görevlerinden birisi ülkenin ekonomik durumunu düzenlemek ve halkın refah seviyesini arttırmaktır. Gazzâlî'nin yaşadığı

döneme bakıldığı zaman devletlerin en önemli gelir kaynaklarından birisi vergi ve maliye politikalarıdır. Devlet hazinesi genellikle yapılan savaşlarla ve kendi vatandaşlarından topladıkları vergiler ile dolmuştur. Hz. Osman, Hz. Ömer'in yerine halife olarak geldiği zaman Mısır valisini değiştirir ve validen vergileri arttırmasını ister. Bunun üzerine Hz. Ali, Hz. Osman'a niçin vergileri arttırdığı sorar. Hz. Osman ise Mısır'ın topraklarının mamur hale geldiğini ve gelirler arttığından dolayı vergileri arttırdığından bahseder. Gazzâlî yaşanan bu gelişmeyi onaylar ve gelirlerin artışı oranında vergilerin arttırılabileceğinden bahseder. Fakat bu onayının yanında verdiği şu örnek tüm yöneticilere uyarı niteliğindedir: “Süt veren hayvandan sahibi haddinden fazla süt almak istersen süt yerine sarı bir kanla karşılaşır”(Gazzâlî, 2016, s. 111). Gazzâlî, gereksiz vergi politikalarından ve gereğinden çok vergi alınmasına karşı çıkmıştır. Burada şunu da not etmek gerekiyor ki İslam şeriatında üç tür vergi vardır ve genel olarak İslam filozofları bu vergiler dışındaki vergilere karşı çıkmışlardır. Örneğin İbni Temiyye örfi⁹³ vergileri haram olarak tanımlamıştır(Sivrioğlu, 2013, s. 98). Gazzâlî kendi eserinde örfi vergilerden ayrıntılı olarak bahsetmemiş olsa da, şeri vergileri toplarken bile dikkatli olunmasından, devletin malının kullanılırken israftan kaçınılmasından ve devlet malının dikkatli kullanılması gerektiğini öğütlemiştir. Gazzâlî bu konuda o kadar hassas öğüt ve örnekler vermiştir ki, devlet malının gereksiz kullanılmasının israf ve haram olduğunu belirtmiştir. Hz. Ömer b. Abdülaziz bir gece mum yakıp gıda defterlerini incelerken içeri oğlu gelir ve ev ihtiyaçları ile ilgili durumları babasına arz etmek ister. Hz. Ömer oğluna şöyle söyler: “Mumu söndür. Çünkü bu mum Beytülmal'ındır. Biz şimdi halkla ilgili bir şey değil, bizimle ilgili bir şey konuşacağız. Bu durum için bunu kullanmaya Allah'ın izni yoktur.” (Gazzâlî, 2016, s. 118). Gazzâlî konuyla ilgili verdiği şu son örnekle birlikte ekonomi başlığını tamamlar: Bayramdan bir gün önce Hz. Ömer b. Abdülaziz'in kızları yanına gelerek halktan insanların kendileri ile dalga geçtiklerini, giydiklerini kıyafetlerin eski ve yırtık olduğunu söyleyip ağlamaya başlarlar. Hz. Ömer B. Abdülaziz Beytülmal'den görevli oğlundan bir sonraki ay alacağı maaşı bu ay verip vermeyeceğine sorar. Oğlu:

‘Gelecek aya kadar yaşabileceğinize dair bize senet veriniz.’ cevabını verir. Bunun üzerine halife: ‘Bir gün ömrümün olduğunu bile bilmem oğlum! Allah seni mübarek etsin.’ der, sonra kızlarına döner ve şöyle söyler: ‘Arzularınızı gemleyiniz. Şunu biliniz ki zorluk çekmeden cennete girilemez(Gazzâlî, 2016, s. 118).

⁹³ Çarşı, pazar ya da meks(şehirden çıkış parası) v.b. vergiler.

Tüm bunlara rağmen her devletin kuruluşu gibi bir de yıkılışı vardır. Her başbakanın da göreve geldiği gibi bir de görevden gidişi vardır. Devlet başkanlığı elinden giden bir hükümdara ülken neden elinden çıktı diye sorulunca şöyle cevap vermiştir: “Devlet ve kuvvette gururlanmam, müşavereden(istişare) uzaklaşmam, ehliyetsiz kimseleri önemli işlere tayin etmem, ihtiyaç anında gereken çarenin ne olduğu hususunda fikrimin azlığı, acele istenen yerde acele etmemem, fırsat çıkınca değerlendirememem ve halkın ihtiyacını karşılamak için az çaba göstermem”(Gazzâlî, 2016, s. 160). Bu şekilde Gazzâlî devletin kuruluşu gibi ayakta kalmasının da zorluğundan bahseder ve devletin yıkılmaması için Kur'an'ın emirlerinden ve Hz. Muhammed'in örnek yönetim şekllinden uzaklaşılması gerektiğini anlatır.

5.4.4. Gazzâlî'nin Adalet Tanımı

Gazzâlî Nasihatü'l-Mülûk eserinin en başından itibaren adaleti övmüş zulmü ise yermiştir. O, yöneticiye şunları söylemiştir: “Sizinle Allah arasındaki olan şeyler hususunda Allah'ın affı yakındır. O bağışlayan ve merhametli olan Bir'dir. Fakat halka yapılan zulümle ilgili durumlarda, o kıyamete kadar sizden bu zulmün bedelini kaldırmaz. Zulmün tehlikesi büyüktür”(Gazzâlî, 2016, s. 45). Yöneticiliğe gelen kişi bu işin sorumluluklarını, sevap ve günahlarını bilmelidir. Çünkü liderlik büyük bir nimettir ve bu nimet üzerine başka nimetlerden hiçbirini tercih edilmez. “Liderlik mertebesinin yüceliği ve tehlikesinin büyüklüğü hakkında Hz. Peygamber(s.a.v)in: ‘Liderlerin bir günlük adil davranışı yetmiş yıllık ibadetten daha üstündür’ hadisi ortaya koymaktadır”(Gazzâlî, 2016, s. 46). Gazzâlî, yöneticiliğin son derece sorumluluk gerektiren bir mevki olduğundan kitabının birçok yerinde bahsetmiştir. Aktardığı en çarpıcı örneklerden birisi Hz. Ömer ile ilgilidir: “Hz. Ömer(r.a.) gece her tarafı dolaşır, kontrol eder ve şöyle dermiş: ‘Sokakta bırakılmış bulunan bir keçinin benden sorulacağından korkarım.’ Ey Başkan! Hz. Ömer'in icraat ve adaletine bakınız”(Gazzâlî, 2016, s. 52). Zülkareyn, Aristo'ya: Yöneticilerin sahip oldukları özelliklerden hangi özellik diğer özelliklerden daha üstündür diye sorduğu zaman Aristo: “Başkanda adalet varsa bu sayede diğer bütün hükümdarlara galip gelebilir”(Gazzâlî, 2016, s. 92) demiştir. Gazzâlî, din, devlet, yönetim, asker, ekonomi ve adaleti birbirine bağlar. Yönetimin sağlığı için hepsinin bir arada uyum içerisinde çalışması gerekir. Dinin bekâsı, düzgün bir şekilde yaşanabilmesi için yöneticiye ihtiyaç vardır. Yöneticinin

devletin başında kalabilmesi için düzgün bir orduya ihtiyaç vardır. Düzgün bir ordu kurabilmek için ekonomik refaha ihtiyaç vardır. Ekonomik refaha ise ancak ve ancak adil bir yönetim ile ulaşılabilir. Yönetici adil olduktan sonra bunların hepsini elde etmiş olur(Gazzâlî, 2016, s. 103).

Gazzâlî, yöneticilerin adil olmasını öğütlerken, tüm yöneticilerin aldıkları bu görevler karşısında büyük bir sorumluluk kabul ettiğini de belirtir. Yöneticiler adil olursa mükâfatı büyük, zalim olursa cezası büyük olur. Gazzâlî, Hz. Muhammed'in şöyle dediğini aktarmıştır: “Allah’ın kullarının işlerini görmek için başkan yaptığı kul, hizmeti bir tarafa atar, onlara karşı müşfik olmaz ve onlara öğüt vermezse Allah ona cenneti haram kılar.”(Gazzâlî, 2016, s. 48). Yine Hz. Muhammed: “İki adam benim şefaatten mahrum kalır: Zâlim yönetici ve dinin dışında kalan şeyleri dine sokan kimse”⁹⁴ (Gazzâlî, 2016, s. 48). Gazzâlî, bu ve buna benzer birçok ayet, hadis, hikâye ve örnek aktarmıştır. Bu gibi kişilerin görevlerinden kaynaklanan sorumluluklarından dolayı da çok çetin bir sorgu ile karşı karşıya kalacaklarını belirtmiştir. Bu kişilerin sadece devleti yöneten kişilerin olması da gerekmez. Örneğin Öşür⁹⁵ memuruyla ilgili şu hadis aktarılmıştır: “Öşür işlerine memur edilen kimse elleri boynuna bağlı olarak kıyamet gününde getirilir. Şayet işleri dürüst ise çözülür, icraatı kötü ise tekrar bağlanır”(Gazzâlî, 2016, s. 49). Hz. Ali(r.a): “Yerdeki kadı(hakim) yukarıda bulunan kadı(Allah) ile karşılaştığında vay haline! Yalnız adil olan, arzuna göre hükmetmeyen, yakınlarının tarafını tutmayan, tamahkârlık ve korkudan dolayı hükmünü değiştirmeyen. Allah’ın kitabını aynası yapan, gözünü O’na diken ve içindekilere göre hükmeden kimse bunun dışındadır”(Gazzâlî, 2016, s. 50). Gazzâlî’nin eseri boyunca yönetimi ve yöneticiyi hem bir nimet hem de bir külfet olarak tanımlar. Gazzâlî’nin verdiği örnekler Kur’an ve hadis merkezli yönetimin, ayrıca insan vicdanına uygun olan kararların alınmasını temel referans noktası olarak görür. Ayrıca yöneticilerin devlet imkân ve olanaklarını kendi çıkarları için kullanmalarına ve kendilerini halktan üstün görmelerine kesin bir dille karşı çıkar. Bir yönetici kendisi için ne istiyorsa halkı için onu istemeli, kendisi ne yiyorsa halkı onu yemeli, kendisi nasıl bir hayat standardına sahipse halkı içinde aynı koşulları sağlamalıdır. Bedir Gazvesi sırasında sahabeler bir ağacı budayıp Hz. Muhammed için bir gölgelik yaparlar. İstirahat için gölgeliğe çekildiği zaman Cebrail(a.s) gelip:

⁹⁴ Bu kimseler bidat olan şeyleri dine sokan kimselerdir. Bidat, İslam’ın içinde olmayan, başkaları tarafından İslam’a sokulmaya çalışılan şeylerdir.

⁹⁵ Onda/Bir toplanan verginin adıdır, öşür memuru da bunu toplayan ve yöneten kişiye denir.

‘Ya Resulullah! Ashabın güneşin altında bulunurken senin gölgelikte oturman uygun değildir.’ der. Hz. Peygamber hemen gölgesi yıkıp ashabı arasında otururlar. Bu kadar basit bir şeyden dolayı yaratılmışların en şerefli muatabe⁹⁶ edildikten sonra başkalarının durumu ne olur?(Gazzâlî, 2016, s. 68).

Yine Gazzâlî’nin aktardığı şu olay onun yönetim ve yöneticilerinin sorumluluklarının ne kadar ağır olduğunu gösteren en önemli örneklerden birisidir. Ömer b. Abdülaziz, sabah namazından sonra öğle namazına kadar saatlerce Müslümanların sorunları ve işleriyle uğraşır. Yaptığı işlerden dolayı yorgun düşen Ömer b. Abdülaziz evine dinlenmeye çekilir. Onun eve istirahatına çekildiğini gören küçük oğlu hemen arkasından gelerek şunları söyler: “Babacığım! Şimdi ölüp ahirete geçmeyeceğinizden emin misiniz ki; ihtiyaç sahipleri kapımızda sizleri bekleyip dururlarken sizin buraya çekilip istirahat etmeniz uygun olur mu?”(Gazzâlî, 2016, s. 69). Bu örnekle birlikte Gazzâlî yöneticileri uyarır, tüm anlatılan bu örneklerden kendilerine hisse almalarını ve kendi işlerini asla başkalarına bırakmamalarını ve görevlerini yerini getirmek için ellerinden gelen bütün çabayı göstermelerini ister(Gazzâlî, 2016, s. 69). Dünya malının ve dünya saltanatının geçici olduğu ve bir gün herkesin öleceği Gazzâlî’nin temel hatırlatmalarından birisidir. Gazzâlî sürekli kıyamet gününden ve her insanın bir gün mutlaka toprak olacağından bahseder. Gazzâlî bu noktada tüm yöneticilere, kendinden önceki yöneticilerin halinden haber verir. Ölüm gerçeğini onların aklında tutarak adil olmalarını öğütler. Gazzâlî yöneticilere şöyle seslenir: “Sizden önce geçen başkanların, hiçbirinin sahip oldukları hazineler kendilerine arkadaşlık yapmamışlardır. Yaptıkları hayırlı işlerden başka her şey kabirlerinin dışında kalmıştır. Belki fazlasıyla devlet işlerinde dikkatli davranmanız ve merhameti elden bırakmamanız kurtuluşunuza çare olur.”(Gazzâlî, 2016, s. 73).

5.4.5. Gazzâlî’ye Göre Liyakatin Önemi

Nizâmülmülk gibi Gazzâlî de her işin ehline verilmesi gerektiği üzerinde önemle durmuştur. Gazzâlî’nin Süfyan-üs Sevrî’den aktardığı ve liyakatin önemine vurgu yapan sözler şu şekildedir: “Dünya nimetlerini görmüyor musun, sanki Allah(c.c.)’ın gazabına uğramışlar gibi hep ehil olmayan ellere düşmüşlerdir”(Gazzâlî, 2019, s. 257).

⁹⁶ Uyarma, uyarılma.

Gazzâlî'ye göre gerekli liyakate sahip olduğu halde aldığı kararlarda hata yapan kişiler mazur görülebilirler. Fakat ehliyet sahibi olmadığı halde ehliyeti dışında herhangi bir konu ile ilgili karar veren insanlar asla mazur görülmemelidir(Altıntaş, 1996, s. 112). Gazzâlî siyasetnamesinin genelinde ehliyet ve liyakat kavramlarını genellikle adalet ve istişare kavramları ile birlikte ele almaktadır. Adaletin sağlanması için göreve atanan memurların liyakate uygun olmasını öğütlemektedir. İstişare edilecek insanların ehil kişiler arasından seçilmesi gerektiğini söylemektedir. Örneğin vezirin seçimi sürecinde üzerinde durduğu en önemli konulardan birisi liyakattir. Başbakan(vezir)'ın adil, dirayetli ve dürüst kişiler arasından ehil şekilde seçilirse başkanın kadri yükselir ve herkes tarafından güzel anılır(Gazzâlî, 2016, s.127). Bu özelliklere sahip olmayan kişiler arasından ve görevinin ehli olmayan birisi seçilirse görevini yerine getiremez ve halk başkanını güzel şekilde anmaz. Bu bağlamda Başkanın halkı tarafından sevilmesi ve devletin iyi idare edilmesi için yardımcılarının liyakatli şekilde seçilmesi gerekliliği birçok İslam düşünürü gibi Gazzâlî'nin de dikkat çektiği noktalardandır.

5.4.6. Gazzâlî'ye Göre İstişarenin Önemi

Gazzâlî'ye göre istişare mutlak suretle Kur'an, sünnet ve akla dayanmalıdır. Ayrıca istişare de herkesin fikri tek tek dinlenmelidir. Böylece ümmetin toplu şekilde hata yapmasının imkânsız hale getirilmesi sağlanır. Çünkü herkes aynı anda ve aynı konuda hata yapması oldukça zordur. Aykırı fikirler toplumun ortak fikrine dâhil edilmeli ve herkesin fikri en ayrıntılı şekilde dinlenmelidir(Gazzâlî, 1994a, s. 255-300). Gazzâlî, Ömer(ra)'den şunları aktarmıştır: “Sana gerekmeyen şeylere karışma, düşmanlarınla uzlet et, dostunu da kavmin emin kişilerinden seç, Allah'tan korkan kişilerden başka kimse emin sayılmaz. Facirler⁹⁷ ile sohbet etme zira onun fücurluğunu öğrenirsin. Başkalarını sırrına muttali etme, Allah'tan hakikaten korkan kişilerle istişare et”(Gazzâlî, 2016, s. 133). Gazzâlî istişarenin bir zorunluluk olduğunu aktarmakla birlikte istişare usulü üzerinde de durmaktadır. Başkan, vekilleri ve yardımcıları ile istişare etmek istediği zaman onları teker teker dinlemeli ve ayrı ayrı görüşlerini almalıdır. Gazzâlî devletin üst kadrosu arasında toplu şekilde istişare edilmesinin doğru olmadığını belirtir. Bunun sebebi ise devlet kademesinde daha üst düzey olan yöneticiler görüşlerini rahat şekilde ifade ederken daha alt kademe olan memurlar

⁹⁷ Haktan sapmış, haram ve günaha dalmış kötü ve günahkâr insan demektir.

üstlerinden tepki göreceklerinden korkarak susarlar. Aynı şekilde başkana yakın olan ve onunla arasında dostluk bulunan insanlar görüşlerini rahat ifade edebilirken başkan ile arası açık olan insanlar susmayı tercih ederler. Gazzâlî konuyla ilgili şu örneği vermektedir: İran hükümdarlarından birisi istişare etmek üzere vekillerini bir araya toplar ve onlara görüşlerini sorar. Vekillerden bir tanesi ayağa kalkarak siz hükümdarlık usulünü bozdunuz bunun için bizim görüşlerimiz isabetli olmayacaktır demiştir. Hükümdar bunun sebebini sorduğu zaman ise vekil, yardımcılarınızı tek tek yanınıza çağırın ve bizim görüşlerimize birer birer başvurun yoksa biz toplu şekilde aydınlatıcı bir şey söyleyemeyiz demiştir(Gazzâlî, s. 2016, 165). Gazzâlî istişare söz konusu olduğu zaman başbakan'ın çok önemli bir konumu olduğunu vurgular:

Başbakan hayra yönelmeli, şerden kaçınmalıdır. Başkanı güzel inançlı, halkına karşı şefkatli olduğu zaman, her hususta ona yardımcı olmalı ve hayırlı faaliyetlerini arttırmasını söylemelidir. Başkan kindar ve şefkatsiz ise, başbakan tatlılıkla onu azar azar tertemiz bir yola koymaya uğraşmalıdır(Gazzâlî, 2016, s.165).

Böylece vezir yönetim üzerinde bir kontrol mekanizması kurmalı ve istişare yolu ile sürekli şekilde başkanın fikirlerini doğru yola sevk etmeye çalışmalıdır. Gazzâlî Ürdişir'den şu sözleri aktarır: Hükümdar şu dört kişiye sahip olduğu için şanslıdır ve onların kıymetini bilmelidir. Bu kişiler; emin bir vezir, bilgili bir kâtip, şefkatli muhafız ve kendisine öğüt veren nedimedir. Hükümdar ve hükümdarın ülkesi bu kişiler sayesinde huzur ve selamete ermiş olur(Gazzâlî, 2016, s. 166-167).

5.4.7. Gazzâlî'ye Göre Savaş Siyaseti ve Cihat

Gazzâlî'ye göre düşmanlara ve ayrılıkçı gruplara karşı yapılacak ilk cihat diplomatik yazışmalar, ikna ve uzlaşma yoluyla olmalıdır. Gazzâlî Nuşirevan'ın şöyle söylediğini aktarmıştır: “Vezirlerin en kötülerini sultanı harbe çeken ve durum harpsiz halledileceğine rağmen onu savaş alanına sürükleyendir. Çünkü savaş ülkeyi fakirleştireceği gibi nice masum ve günahsız insanların da zayi olmasına neden olur”(Gazzâlî, 2016, s. 169). Aristo'dan ise şu sözü aktarmıştır: “Birinin harpsiz ve zorlamaksızın yerine getirdiği her iş, harp ve kızgınlıkla yerine getirmesinden daha hayırlıdır”(Gazzâlî, 2016, s. 169). Bu sözler doğrultusunda Gazzâlî'nin genel olarak

savaşı son tercih olarak gördüğünü ve yöneticilerin, düşmanları ile ilk önce barış yolunu seçmesi gerektiğini, fakat bu yol sonuç vermezse ve savaşmaktan başka çare kalmadığı zaman kılıca başvurulabileceğini söylediğini kabul edebiliriz. Gazzâlî bu grupların kâfir ve bid'atçiler gibi, hakka inanmaktan yüz çeviren kimseler olduğunu belirtir. Bu gibi insanların akıl sağlığının yerine olmadığını, taklitçi olduklarını, yanlış yapmaya ve yanlış yaşamaya alışmış insanlar oldukları için ancak ve ancak kılıç ve kırbaç ile mücadele edilebileceğini söyler(Gazzâlî, 1971, s.13). Gazzâlî tarih boyunca kâfirlerin çoğunun kılıç korkusu altında Müslüman olduğunu ve Allah'ın kesin delillerine inanmayanların kılıç ve mızrak ile doğru yola sevk edilebileceğini belirtir(Gazzâlî, 1971, s. 13). Fakat tüm bunlara rağmen Gazzâlî öncelikle ilim, sonrasında ile savaş yolunu öğütler:

Zikrettiğimiz şeyin, aklın ve kesin delilin değerini düşürmek demek olduğunu zannetme. Aklın ışığı, Allah'ın ancak nadir kullarına verdiği bir nimettir. Halkın çoğuna kusur ve cehalet hâkimdir. Bunlar kusurlarından dolayı, yarasa kuşlarının gözleri güneş ışığını idrak edemediği gibi, kesin akli delilleri kavrayamazlar.(Gazzâlî, 2016, s. 169).

Bu gibi insanlar İslam'ı kavrayamadıkları ve bundan dolayı da İslam'a düşmanlık ettikleri için bunlara karşı savaş yolu ile cihat etmek kaçınılmaz hale gelmiştir.

5.5. Gazzâlî'nin ve Nizâmülmülk'ün Bakış Açıları

Hem Nizâmülmülk hem de Gazzâlî İslam dünyası için oldukça önemli şahsiyetlerdir. Gerek yazdıkları eserler aracılığı ile gerekse kendi dönemlerinin rol modelleri olarak tüm İslam dünyasına ve İslami yönetim şeklinin dizaynına büyük katkılarda bulunmuşlardır. Hem Nizâmülmülk'ün hem de Gazzâlî'nin temel hareket noktası Kur'an, sünnet, içtihat, tarihi olay ve şahsiyetler ile siyaset teorisyenleridir. Bu düşünürlerin pek çok ortak noktası bulunmakla birlikte yönetime dair farklı fikirleri bulunmaktadır. Bu bağlamda bu farklılıklar, zıtlık anlamında anlaşılmamalıdır. Düşünürlerin sadece yöntemleri ve sorunların çözümü için getirdikleri öneriler bazı farklılıklar göstermektedir. Nizâmülmülk devletin içerisinde yıllarca farklı kademelerde ve en önemlisi de vezir olarak görev aldığı için devlet sorunlarına 'devlet temelli' ve 'pratik' açıdan uygulanabilir çözümler arama yoluna gitmiştir. Bu bağlamda Nizâmülmülk 'yardımcılar' ve 'ordu' üzerinde oldukça fazla durmuş ve sorunları yönetsel olarak değerlendirmiştir. Gazzâlî ise sorunlara daha çok İslam

perspektifinden ‘din temelli’ ve ‘teorik’ olarak bakmış, ‘ideal yönetici’ ve ‘ideal toplum’ portreleri üzerinden teşhis ve tahlil yapma yolunu seçmiştir. Nizâmülmülk yönetimin merkezine ‘saltanatı’ yerleştirmiş ve eserinde hilafetten bahsetmemiştir. Nizâmülmülk’e göre İslam’ın kurtuluşu saltanat sistemi ile olacaktır. Bu noktada hilafet’in meşruluğunu teorileştirmeye çalışan düşünürlerden farklı olarak Nizâmülmülk saltanatın varlığını meşrulaştırmaya ve teorileştirmeye çalışmıştır. Gazzâlî ise yönetiminin merkezine ‘hilafeti’ alır fakat saltanatı da reddetmez. Çünkü Gazzâlî de tıpkı Nizâmülmülk gibi İslam dünyasının kurtuluşu ve ayağa kalkmasının Selçuklu saltanatı sayesinde olacağını düşünmektedir(Ocak, 2018, s. 46-48). Pek tabii Gazzâlî ya da Nizâmülmülk birbirinden tamamen farklı sorunlar tespit edip bu sorunlara farklı çözümler üretmemiş, sadece sorunlara ve çözümlere yaklaşım şekilleri farklılık göstermiştir. Önceki bölümde ayrıntılı şekilde incelediğimiz üzere her iki düşünürde; adalet, liyakat, istişare, cihat ve ekonomi üzerinde birbirine benzer önerilerde bulunmuştur. Ancak söz konusu yönetim alanı olduğunda birisinin devlet memuru(vezir) diğerinin ise âlim ve hukukçu olduğu göz önüne alındığında farklı öneriler sunmaları gayet doğaldır. Fakat her iki düşünürün de ortak amacı toplumun ve yönetimin ıslahı ve İslam’ın özüne dönüş gayeleridir.

BÖLÜM VI

SONUÇ

İslam devletlerinde yönetimin temelini Kur'an, sünnet ve içtihat oluşturmuştur. Bu üç temel kaynak temelinde İslam devletleri: Adalet, istişare, liyakat, merhamet(şefkat) ve kanaatkârlık gibi kavramlar üzerine bina edilmiştir. Hz. Muhammed'in, kendi döneminde oluşturduğu yönetim şekli ve yönetici kimliği, kendisinden sonra kurulan bütün İslam devletlerine ve yöneticilerine yol gösterici olmuştur. Kur'an ve hadis geleneği tam manasıyla Dört Halife Dönemi'nde devam etmiş, bunun dışında Ömer b. Abdülaziz gibi bazı halifelerde bu geleneğe bağlı kalmıştır. Dört Halife Dönemi'nden itibaren İslam'ın sınırları son derece hızlı bir şekilde büyümüş, halkın zenginliği ve refah durumu giderek artmış ve sosyal ve kültürel gelişim sonucunda entelektüel gelişim de sağlanmıştır. Tüm bunların sonucunda İslam Devleti batıda İspanya'ya doğuda ise Hindistan sınırlarına kadar büyümüştür. Fakat tüm bunlara rağmen Dört Halife Dönemi'nden itibaren İslam'ın bütün temel kaynak ve dayanaklarından uzaklaşmış ve bunun sonucunda Emevî-Abbâsî dönemlerinde siyasi ve dini yapı arasında kırılmalar yaşanmıştır. Halifelik kurumunda yaşanan kırılmalar sonucunda dini ve sosyal doku bozulmuş ve İslam dünyasında binlerce mezhep ve grup ortaya çıkmıştır. İslam dünyası bunları yaşarken Nizâmülmülk ve Gazzâlî gibi İslam medeniyeti için son derece önemli şahsiyetler, İslamiyet'in siyasi ve sosyal yapısını tahlil etmiş ve yöneticilere çeşitli reçeteler sunmuştur. Bu çağlarda İslam yönetiminin temel problemi devlet başkanlarının başlarına buyruk, kural tanımaz hareketleri ve İslam halifelerinin siyasi gücü elinde bulunduran sultanların etkisi altında kalmalarıdır.

İslam, dünyaya geldiği ilk günden, kıyametin kopacağı son güne kadar kapsayıcı olan mesajını kesin ve net bir şekilde vermiştir. Kur'an ve hadis kaynakları sabit kaynak olma durumunu korumuş, yer ve zamana göre değişim gösterme ihtiyacı hissetmemiştir. İslam'ın özüne bakıldığında teorik hiçbir sorunun olmadığı, İslam devletleri ve toplumlarının yaşadığı bütün sorunların pratik hatalardan kaynaklanan sorunlar olduğu görülmüştür. Siyaset teorisi ise İslam'ın tam aksine sürekli olarak teorik değişim ve dönüşümler yaşamış her çağa uygun yeni siyaset teorileri ortaya atılmış, buna uygun yeni devletler kurulmuştur. Bu bağlamda İslam temelli devletlerin değişime ayak uydurabilmek adına sahip oldukları en önemli kaynaklardan birisi içtihat kapısı

olmuştur. Fakat içtihat etme yetkisi İslam'ın ortaya çıktığı dördüncü(M.S 10) yüzyıldan itibaren etkinliğini kaybetmiştir. Yöneticiler karşılaştıkları farklı sorunlar karşısında âlimler aracılığı ile yeni içtihat kararları oluşturarak karar verebilme ehliyetini kaybettikleri için bu boşluğun ortaya çıkardığı boşluk siyasetnameler aracılığı ile doldurulmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda Kur'an ve hadisin verdiği mesajın özüne uygun hareket etmeyen yöneticilere hem uyarıcı hem de yol gösterici olan siyasetnameler yazılmış, devlet teorisyenleri yazdıkları eserler aracılığı ile yöneticilerin İslam'a uygun hükmetmelerini sağlamaya çalışmışlardır. Bu bağlamda Siyasetnameler üç etkin rolü bulunduğu değerlendirilebilir:

- 1- Yönetim alanında Kur'an ve sünnet aracılığı ile çözülemeyen problemler siyaset teorisi ile çözülmeye çalışılmıştır.
- 2- Yönetim eleştirisi yaparak kontrol mekanizması rolü üstlenilmiş, yönetimin yargılanamaz oluşundan kaynaklanan sultan otoritesi, İslam ve Allah aracılığı ile uyarılmıştır.
- 3- Vezir, kadı gibi memuriyetlere özel başlıklar açılarak bunların üzerinde ayrıntılı şekilde durulmuştur. Böylece yardımcılarının konum ve yetkilerini belirlenmeye çalışılmıştır. Devlet başkanlarının ülkelerini tek yönetme isteklerini törpüleyerek yardımcılarının görevlerine resmiyet kazandırmak istenmiştir. Ayrıca bu görevlere Kur'an, hadis ve tarihsel şahsiyetlerden örnekler getirilerek meslek ve yaşam hakları güvence altına alınmak istenmiştir.

Nizâmülmülk ve Gazzâlî'nin yaşadığı döneme genel olarak bakıldığında, İslam siyasetinin temel dayanakları ve temel kurumlarından uzaklaştığı bir ortam göze çarpmaktadır. Bu dönem binlerce farklı mezhebin ve grubun ortaya çıktığı ayrıca birden fazla halifelik iddiasının bulunduğu bir dönemdir. Ayrıca bu dönem içerisinde yaşayan sultanları bağlayan hiçbir kurum kalmamıştır. Çoğu sultan kendi mezhebini, kendi kavmini, kendi ailesini ve kendi milletini savunur olmuş ve kendi hevesleri uğrunda kararlar almıştır. Bu dönemin önde gelen âlimlerinin, vezirlerinin veya herhangi bir meclisin sultanları yargılaması gibi bir durumda söz konusu olmadığı için sultanlar sadece 'Allah' ile uyarılmış ve sultanlara Hz. Muhammed örnek gösterilmiştir. Bu noktada Nizâmülmülk ve Gazzâlî gibi düşünürler yazdıkları siyasetnameler aracılığı ile 'kontrol' mekanizmasını vicdan ve ahiret üzerine kurmaya çalışmışlardır. Ayrıca sadece İslam tarihinden ve İslam düşünürlerinden değil gerekli gördükleri yerlerde Aristo ve

Platon düşünürlerden ve İskender gibi tarihi şahsiyetlerden de örnek vermekten çekinmemişlerdir. Bunun yanı sıra bir sultan için en iyi örneklerden birisi de başka bir sultanın yaptıklarıdır. Özellikle yaptığı işlerle ün yapmış sultanlar Nizâmülmülk ve Gazzâlî'nin dilinden düşmemişlerdir. Bu düşünürler siyasetnamelerinde sürekli olarak dört halife ve Ömer b. Abdülaziz gibi önderlerin özelliklerini ve yönetim şekillerini öğüt olarak vermişlerdir.

İslam dünyasında yaşanan en büyük kırılma ümmet arasında yaşanmıştır. Bu sebeple ümmet kavramı ve ümmete sahip çıkılması gerekliliği hem Nizâmülmülk hem de Gazzâlî için en hassas konulardan birisi olmuştur. Nitekim onların yaşadıkları dönemde İslam ümmeti neredeyse paramparça bir durumda bulunmaktaydı. Binlerce mezhep, onlarca devlet ve farklı çıkar gruplarının ortaya çıkması ile ümmet kavramı sadece dillerde dolaşan ama fiiliyatta karşılık bulamayan bir kavram haline gelmiştir. Bundan dolayı hem Nizâmülmülk hem Gazzâlî yöneticinin(sultanın) varlığını hem İslam'ın hem de Müslümanlığın korunması için gerekli görmüşler ve onlar her zaman yöneticinin birleştirici kimliği üzerine odaklanmışlardır. İslam devletinin dizayn ettiği, Nizâmülmülk ve Gazzâlî gibi İslam düşünürlerinin açıklayıp savunmaya çalıştığı 'vatandaşlık(ümmet)' kavramını Aristo'nun şu sözleri ile daha iyi anlayabiliriz:

Bir ortaklık biçimini tartıştığımıza göre, doğal bir çıkış noktası 'paylaşılan şeyler ve onları paylaşan ortaklardır. Bir devlette, tüm yurttaşlar ya her şeyi paylaşırlar ya hiçbir şeyi paylaşmazlar, yahut bazı şeyleri paylaşırlar bazı şeyleri paylaşmazlar. Hiçbir şeyi paylaşmamaları besbelli olanaksızdır; tek bir devletin tüm üyeleri, en azından, o devletin arazisini paylaşırlar(Aristoteles, 2016, s. 39).

Bu bağlamda ümmet, aynı dini paylaşan insanlar olarak ortaya çıkmıştır. Daha sonra farklı halifeler ve devletlerin ortaya çıkması ile İslam ümmeti bazı şeyleri paylaşmaya(İslam'ı) bazı şeyleri paylaşmamaya(sultan, halife, toprak...) başlamıştır. Günümüzde ise İslam ümmetinin paylaştığı tek şey İslam dinidir.

Sonuç olarak İslam Devleti ortaya çıktığı ilk günden itibaren pratik hayatı ilgilendiren ve devlete dair tüm meselelerde kısa ve net çözümler üretmiş, haklı olmasına rağmen zayıf olan, hor görülen, toplum tarafından dışlanan ve köleleri dahi kapsayarak hızlı bir şekilde sınırlarını genişletmiştir. Bu genişlemenin ve zenginleşmenin sonucunda Kur'an ve sünnetten uzaklaşmış, dünya zevki ve sefasına düşülmüş, toplumsal ve dinsel bölünmeler yaşanmış ve İslam'ın insan ve devlet için belirlediği yol haritasından sapılmıştır.

KAYNAKÇA

- Akkor, M. (2012). Dinî Bir Müessesenin Sonu: Hilafet'in İlgası. *History Studies(International Journal of History)* , 4 (1), s. 15-28.
- Aksu, A. (2000). Emevîlerin, Abbâsîler Tarafından Soykırıma Uğratılması ve Ebu'labbas'ın Bu Soykırımdaki Rolü. (A. Pakoğlu, Dü.) *İlahiyat Fakültesi Dergisi(Cumhuriyet Üniversitesi)* , 4 (1).
- Aktaş, C. (tarih yok). *Kadınlar Biatı*. 09 20, 2019 tarihinde Son Peygamber: <http://www.sonpeygamber.info/kadinlar-biati> adresinden alındı
- Alkan, M. (2014). İslam Dünyası ve Yönetilme(Hilâfet) Sorunu. *I. Dünya Savaşı'nın 100. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu* (s. 383-396). İstanbul: ESAM.
- Altıntaş, H. (1996). Munkız'ın Bilgileri Işığında Gazzali ve Felsefe. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* , 35, 91-116.
- Apaydın, H. Y., Aydın, M. Â., Bardakoğlu, A., & Çağrıncı, M. (2014). *İslam ve Toplum(İlmihal II)* (22 b.). (H. Karaman, A. Bardakoğlu, & H. Y. Apaydın, Dü) Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Apaydın, Y. (2000). *İslam Ansiklopedisi*. 09 13, 2019 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/ictihad> adresinden alındı
- Aristoteles. (2016). *Politika*. (M. Tunçay, Çev.) İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Avcı, C. (1988). *Hilafet* (Cilt Cilt 17). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Bagley, F. (1964). *Ghazali's Book Of Counsel For Kings(Naşıhat Al-Mulûk)*. London: Oxford University Press.
- Bakkal, A. (2005). Ebû Bekir'in Halife Seçilmesinde “İmamlar Kureyş'tendir” Hadîsinin Rolü Üzerine. *İSTEM dergisi* (6), 105-120.
- Balcı, İ. (1999, Mart 1). Hz. Ebû Bekr Döneminde İç Siyâset ve İdare. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* , 11, s. 185-216.

- Barca, İ. (2012). İslâm Kurumları Tarihi Açısından Ebü'l-Hasan Ali B. Muhammed B. El-Habîb El-Maverdi El-Basrî'nin(364-450/974-1058) "Kavâninü'l-Vizâre ve Siyasetü'l-Mülk" Adlı Eseri. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Şanlıurfa, Harran Üniversitesi.*
- Barca, İ. (2015, Aralık 22). Klasik İslâm Siyaset Kurumu ve Literatürüne Genel Bir Bakış. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* , 2 (1), s. 33-65.
- Bardakçı, V. V. (2018). Osmanlı Devleti Öncesi Vezirlik. *İSTEM* (32), 301-315.
- Beğ, Z. G. (2017). Hilâfetin Hakîmî Mâhiyeti. E. Kılınç içinde, *Millî Hâkimiyet ve Hilâfet* (s. 13-18). İstanbul: Ötüken neşriyat.
- Bozarslan, H. (2015). *Ortadoğu: Bir Şiddet Tarihi* (4. Baskı b.). (C. Belge, Dü., & A. Berktaş, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Canfield, R. L. (2002). *Turko-Persia In Historical Perspective*. (D. W. Schwartz, Dü.) Cambridge, United Kingdom: Cambridge University Press.
- Canikli, İ. (2010). Hadis Öğretimi Üzerine Bazı Düşünceler. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Sayı 23), s. 141-164.
- Çağatay, N. (1957). *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları No:20.
- Çağrııcı, M. (2000). *İhyâü ulûmi'd-dîn*. 09 20, 2019 tarihinde İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ihyau-ulumid-din> adresinden alındı
- Çapak, İ. (2016, Bahar). Gazzali ve Dikkat Çektiği Bazı Meseleler. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* , Cilt 2 (Sayı 1), s. 7-31.
- Demircan, A. (2013, Aralık). Hz. Ali'nin İktidar Yıllarında İslâm Toplumunda Siyaset. *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* , Cilt 1 (Sayı 2), s. 173-190.
- Demircan, A. (1995). Hz. Hasan ve Halifeliği. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* , 82-109.
- Djait, H. (1988). *Islam: State and Society*. (K. Ferdinand, & M. Mozaffari, Dü) London, United Kingdom: Curzon Press-Woolnough Bookbinding of Irthlingborough.

- El-Mâverdi, E.-H. (2000). *Siyaset Sanatı*. (R. Kibar, Dü., & M. Sarıbiyık, Çev.) İstanbul: Hünkar Ofset.
- Erçin, A. (2015, Yaz). Osmanlı Devleti'nde Kadı ve Şer'i Mahkemeler. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E - Dergisi* , 2 (1), s. 15-23.
- Erdoğan, İ. (2000). Osmanlı İktisadi Düzeninde İhtisâb Müessesesi ve Muhtesiblik Üzerine Bir Deneme. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* (11), 123-145.
- Esed, M. (2018). *İslâm'da Devlet ve Yönetim İlkeleri*. (Ö. Aydın, Dü., & S. Yapıcı, Çev.) İstanbul: İşaret Yayınları.
- Eşmeli, B. (2016, Eylül 7). Siyasetnâme. *TESAM Akademi Dergisi* , 3 (2), s. 139-145.
- Evkuran, M. (2006). Peygamber, Karizma ve Siyasal Otorite -Hz. Muhammed'in Liderlik Tecrübesi Üzerine Bir Analiz-. *İslami İlimler Dergisi* (1), 51-67.
- Gazzâlî, İ. (1996). *İslâm Ahlâkı* (8 b.). (Â. Nuri, Çev.) İstanbul: Sinan Yayınları.
- Gazzâlî, İ. (1994a). *İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi* (Cilt 1). (Y. Apaydın, Çev.) Kayseri: Rey Yayıncılık.
- Gazzâlî, İ. (1994b). *İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi* (Cilt 2). (Y. Apaydın, Çev.) Kayseri: Rey Yayıncılık.
- Gazzâlî, İ. (1971). *İtikad'da Orta Yol(al-iktisâd fi'l-İ'tikâd)*. (K. Işık, Çev.) Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Gazzâlî, İ. (2019). *Kalplerin Keşfi(Mükâşefet'l Kulûb)* (2 b.). (S. Uçan, Çev.) İstanbul: Çevik Yayınevi.
- Gazzâlî, İ. (2016-mart). *Mülkün Sultanlarına...(Nasihatü'l-Mülûk)*. (O. Şekerci, Çev.) İstanbul: Büyüyenay.
- Geçit, M. S. (2016). İslâm Dünyasında Din-Siyaset İlişkisinin Tarihçesine Genel Bir Bakış. *Universal Journal of Theology* , 1 (1), 31-50.
- Gelgeç, S. (2015). 16/Nahl 44 Bağlamında Hz. Peygamber'in Tebyin Görevi. *Dinbilimleri Akademik araştırma Dergisi* , 15 (1), 275-299.

- Gökçe, A. F. (2013). Devlet Adamı Hazreti Ali'nin Yönetim ve Adalet Anlayışı. *Geçmişten Günümüze Alevilik I. Uluslararası Sempozyumunda*. Researchgate, https://www.researchgate.net/publication/267507969_DEVLET_ADAMI_HAZRETI_ALI_NIN_YONETIM_VE_ADALET_ANLAYISI_THE_ADMINISTRATION_AND_JUSTICE_COMPREHENSION_OF_THE_STATESMAN_HZ_ALI.
- Hâcib, Y. H. (1069). *Kutadğu Bilig*. (M. S. Kaçalin, Dü.) T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.
- Halil, İ. (2010). *İslam Medeniyetine Giriş*. (A. Yerinde, Çev.) İstanbul: Mana Yayınları&İlimyurdu Yayıncılık.
- Halil, İ. (2011). *İslam Medeniyetine Giriş*. (A. Şen, Çev.) İstanbul: Mana Yayınları&İlimyurdu yayıncılık.
- Hamidullah, M. (2016). *İslâm'da Devlet İdâresi*. (H. Aktaş, Çev.) İstanbul: Beyan Yayınları.
- Harmancı, M. (1999). İslam Felsefesinde Siyaset Teorisi(Farabi, Maverdi, Nizamülmülk, İbn Teymiyye'nin Siyasetnamelerine Göre). *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi*.
- Hatalmış, A. (2017). İslam Tarihinde İlk Darbe Girişimi ve Hz. Osman'ın Şehit Edilmesi. (A. Kardaş, & E. Çalış, Dü) *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (37), 183-208.
- Havva, S. (1997). *İslam'da Yönetim ve Yönetici*. (A. Eminoglu, Çev.) İstanbul: Yenda.
- Hizmetli, S. (1999). Genel Olarak Raşid Halifeler Dönemi Olayları: Sonuç ve Etkileri. (H. K. Ayata, M. E. Eren, E. Gözeler, M. Kalaycı, Y. Meral, T. Öztürk, et al., Dü) *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39 (1), s. 27-54.
- İnalcık, H. (1988). *Adâletnâme*. 09 20, 2019 tarihinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/adaletname> adresinden alındı
- İnalcık, H. (1965). Belgeler(Adâletnâmeler). *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, Cilt 2 (Sayı 3-4), 49-142.

- İnalcık, H. (1988). *Şikâyet Hakkı: 'Arz-i Hâl ve 'Arz-î Mahzar'lar (Osmanlı Araştırmaları VII-VII)*. (İ. E. Erünsal, C. Ferrard, & C. Woodhead, Dü) İstanbul: İSAM.
- Kanık, C. (2014). İslâm'da Siyaset Düşüncesi. (K. GÜLEÇYÜZ, Dü., & K. GÜLEÇYÜZ, Çev.) *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* , 5 (10), s. 175-180.
- Karadaş, C. (1993). Ali El-Karî'nin Hayatı, Selef Akîdesine Dönüş Çabası ve Eserleri. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* , 5 (5), 287-299.
- Karadeniz, A. (2016, Şubat 27). Kur'ân'da Cihad-Kıtal Farkı ve İşid Terör Örgütü. *TESAM Akademi* , 3 (1), s. 151-173.
- Karagöz, İ. (2005, Temmuz). Vaaz Örneği(Allah Yolunda Cihad). *Diyanet Haber Bülteni* (175), s. 1-6.
- Karaman, H., Çağrııcı, M., Dönmez, İ. K., & Gümüş, S. (2007a). *Kur'an Yolu(Türkçe Meâl ve Tefsir)* (Cilt 1). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Karaman, H., Çağrııcı, M., Dönmez, İ. K., & Gümüş, S. (2007b). *Kur'an Yolu(Türkçe Meâl ve Tefsiri)* (Cilt 2). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kayaoğlu, İ. (1985). *İslâm Kurumları Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Kılıç, M. (2018). Evveliyâtı Ömer- İlk Defa Hz. Ömer Tarafından Yapılan Dini ve Sosyal İcraatler. A. Aksu (Dü.), *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*. içinde 1, s. 293-304. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Klausner, C. L. (1973). *The Seljuq Vezirate*. Cambridge, United States of America: Harvard University Press.
- Koçyiğit, T. (tarih yok). *Abdullah b. Übey b. Selûl*. Kasım 8, 2019 tarihinde İslâm Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdullah-b-ubey-b-selul> adresinden alındı.
- Köse, Ü. (2015). İctihadın Bölünmesi(Tecezzü'l-İctihad). *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* , 9 (25), 63-90.

- Kutub, S. (1977). *İslam Düşüncesi* (1. baskı b.). (A. Nuri, Çev.) Stutgard: W. Germany by Ernst Klett Printers.
- Lewis, B. (2017). *Ortadoğu(Hristiyanlığın Başlangıcından Günümüze Ortadoğu'nun İki Bin Yıllık Tarihi)* (13. b.). (S. Y. Kölay, Çev.) Arkadaş Yayınları.
- Makdisi, G. (1997). İslam Toplumunda Otorite. (İ. Kayaoğlu, Dü.) *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* , 7 (7), 109-121.
- Menekşe, Ö. (2005, Nisan 1). İslam Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverdi ve Nizâmülmülk Örneği. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* , 5 (2), s. 193-211.
- Nasr, S. H. (2003). *İslam(Religion, History and Civilization)*. New York, United States of America: HarperOne.
- Nevevi, İ. (2011a). *Riyâzü's Sâlihîn* (Cilt 1). (M. Y. Kandemir, İ. L. Çakan, K. Raşit, Dü, M. Y. Kandemir, İ. L. Çakan, & K. Raşit, Çev.) Erkam Yayınları.
- Nevevi, İ. (2011b). *Riyâzü's Sâlihîn* (Cilt 2). (M. Y. Kandemir, İ. L. Çakan, R. Küçük, Dü, M. Y. Kandemir, İ. L. Çakan, & R. Küçük, Çev.) Erkam Yayınları.
- Nevevi, İ. (2011c). *Riyâzü's Sâlihîn* (Cilt 4). (M. Y. Kandemir, L. Çakan, R. Küçük, Dü, M. Y. Kandemir, İ. L. Çakan, & R. Küçük, Çev.) Erkam Yayınları.
- Nevevi, İ. (2011d). *Riyâzü's Sâlihîn* (Cilt 6). (M. Y. Kandemir, İ. L. Çakan, R. Küçük, Dü, M. Y. Kandemir, İ. L. Çakan, & R. Küçük, Çev.) Erkam Yayınları.
- Nevevi, İ. (2011e). *Riyâzü's Sâlihîn* (Cilt 7). (M. Y. Kandemir, İ. L. Çakan, R. Küçük, Dü, M. Y. Kandemir, İ. L. Çakan, & R. Küçük, Çev.) Erkam Yayınları.
- Nizamü'l-Mülk. (2017). *Siyasetname* (12. b.). (A. A. İnal, Dü., & M. T. Ayar, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası&Kültür Yayınları.
- Ocak, A. (2018). Nizamülmülk'ün Dinî ve Fikrî Hayatı. *Selçuklu Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi(USAD)* (8), 32-52.
- Ortaylı, İ. (2017). *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı* (4. b.). (Ü. Tüzün, Dü.) İstanbul: Kronik Kitap.

- Osmâni, M. T. (2018). *Sünnetin Değeri ve Bağlayıcılığı* (6 b.). (M. Özşenel, Çev.) İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı yayınları.
- Özaydın, A. (2018, Bahar). Nizâmülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Hizmetleri. *USAD - Selçuk Üniversitesi, Selçuklu Araştırmaları Dergisi* (8), s. 1-31.
- Özdemir, M. N. (2008). Abbasi Halifeleri İle Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (24), 315-367.
- Öztürk, M. (2013). Hz. Ali Dönemi Siyasi ve Fıkhi Gelişmelerin Mezheplerin Oluşumuna Etkisi. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* , 1 (1), s. 83-103.
- Peacock, A. C. (2010). *Early Seljûq History(A new interpretation)*. New York: Routledge.
- Rosenthal, E. I. (2009). *Political Thought in Medieval Islam*. New York, United States of America: Cambridge University Press.
- Sa'd, İ. (2015c). *Muhacir ve Ensar'dan Bedir'e Katılanlar* (Cilt 3). (M. A. Alioğlu, Dü., & A. Demircan, Çev.) İstanbul: Siyer Yayınları.
- Sa'd, İ. (2015e). *Muhacir ve Ensâr'dan Hendek'e Katılanlar* (Cilt 5). (M. A. Alioğlu, Dü., & A. Demircan, Çev.) İstanbul: Siyer Yayınları.
- Sa'd, İ. (2015d). *Muhacir ve Ensâr'dan Uhud'a Katılanlar* (Cilt 4). (M. A. Alioğlu, Dü., & A. Demircan, Çev.) İstanbul: Siyer Yayınları.
- Sa'd, İ. (2015a). *Resûlullah'ın(Sallallahu aleyhi vesellem) Kutlu Sîreti* (Cilt 1). (M. A. Alioğlu, Dü., & A. Demircan, Çev.) İstanbul: Siyer Yayınları.
- Sa'd, İ. (2015b). *Resûlullah'ın(Sallallahu aleyhi vesellem) Gazve ve Seriyeleri* (Cilt 2). (M. A. Alioğlu, Dü., & A. Demircan, Çev.) İstanbul: Siyer Yayınları.
- Sarıçam, İ. (2017). *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Schacht, J. (1982). *An Introduction to Islamic Law*. Great Britain: Oxford University Press, Clarendon Press.

- Sezgin, F. (2018). *Bilim Tarihi Sohbetleri* (15. b.). (C. Dalgakıran, Dü.) İstanbul: Timaş Yayınları.
- Sivrioğlu, T. (2013). İbn Teymiyye'nin Siyaset, Hukuk ve İktisat Teorisi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* (20), 88-104.
- Şahin, Ş. F. (2016). Ömer bin Abdülaziz'in Hukuk Anlayışı. M. Balcı (Dü.) içinde, *Genç Hukukçular Hukuk Okumaları V* (s. 529-544). İstanbul: Hukuk Vakfı Yayınları.
- Turtiş, M. B. (2011). *Sirâcu'l-Mülûk(Siyaset Ahlakı ve İlkelerine Dair)*. (E. Güngör, Dü.) İstanbul: İnsan Yayınları.
- Uyar, S. (2016). Şûra. M. Balcı (Dü.) içinde, *Genç Hukukçular Hukuk Okumaları V*. İstanbul: Hukuk Vakfı Yayınları.
- Üçok, B. (1968). *İslâm Tarihi Emevîler-Abbasîler*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi - Sevinç Matbaası.
- Ünal, B. (24-25 Ekim 2007(2009 yayımlanma tarihi)). Hz. Ali'nin Egemenlik Anlayışı. *Hazreti Ali -Sempozyum Bildirileri-* (s. 337-344). İzmir: DEÜ İlahiyat Fakültesi, İzmir İlahiyat Fakültesi ve Diyanet İşleri Başkanlığı İzmir İl Müftüğü İşbirliği.
- Ünal, İ. H. (2011a). Ateşten Gömlek. *Diyanet Aylık Dergi* (243), 40-41.
- Ünal, İ. H. (2011b). En Büyük Cemaat. *Diyanet Aylık Dergi* (246), 48-49.
- Ünal, Y. (2012). Resul'e İtaat Meselesi. *Toplum Bilimleri Dergisi* , 6 (11), 169-187.
- Watt, W. M. (2010). *Islam and The Integration of Society*. New York: Routledge.
- Watt, W. M. (1968). *Islamic Political Thought*. Edinburgh, Great Britain: Edinburgh University Press.
- Yaşar, A. (2016). İbn Haldun'a Göre Siyasi Otorite ve Liderlik. M. Balcı (Dü.) içinde, *Genç Hukukçular Hukuk Okumaları V* (s. 513-528). İstanbul: Hukuk Vakfı Yayınları.
- Yıldırım, M. E. (2016). *Sahâbe İklimi* (2 b., Cilt 1). İstanbul: Siyer Yayınları.

Yılmaz, M. (2004). İslam Tarihinde (Emevî-Abbâsî Dönemi) Saltanata Bağlı Yargı Siyasallaşması. *İstem* , 2 (3), 135-152.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : Mustafa ÖDEN
Doğum Tarihi : 04.06.1991
Doğum Yeri : Diyarbakır
Yabancı Dil : İngilizce
E-mail : mustafaodenn@gmail.com

ÖĞRENİM DURUMU

2017-2019 : Yüksek Lisans, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı
2011-2016 : Lisans, Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
2005-2009 : Mehmet Özöncel Anadolu Lisesi